

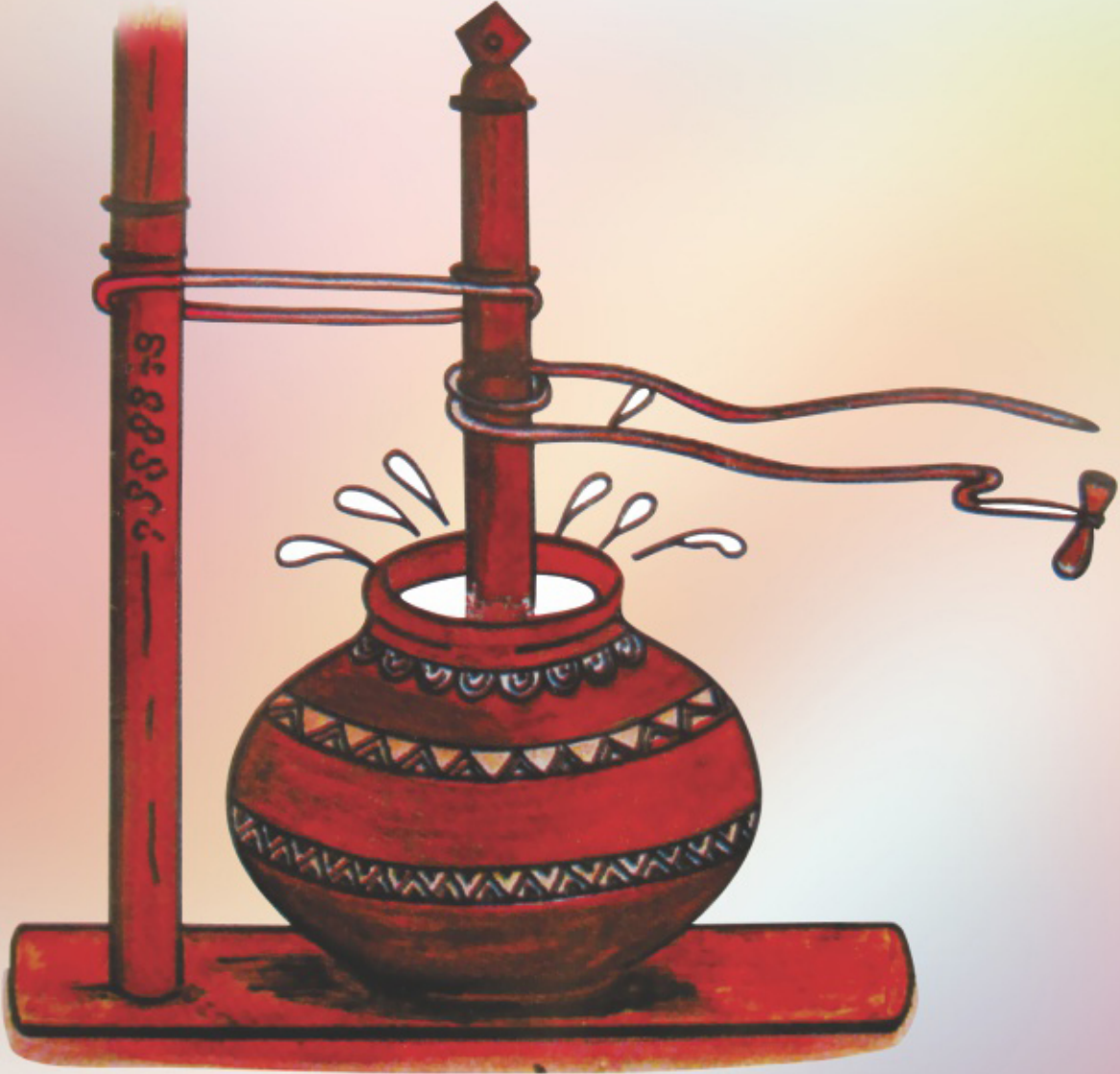
અનેકાન્તવાદ, સ્થાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક

RNI NO. MAHBIL/2013/50453

પ્રબુદ્ધ જીવન

YEAR : 2, ISSUE : 12, MARCH 2015, PAGES 140. PRICE 20/-

ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ-૨ (કુલ વર્ષ-૬૩) • અંક ૧૨ • માર્ચ ૨૦૧૫ • પાનાં ૧૪૦ • કીમત રૂ. ૨૦/-

एकेनाकर्षन्ती श्लथयन्ती वस्तुतत्त्वमितरेण ।

अन्तेन जयति जैनी नीतिर्मन्याननेत्रमिव गोपी ।।

આ પ્રતીકાત્મક ચિત્ર અનેકાન્ત દૃષ્ટિ માટેની સુંદર સમજ આપે છે. જ્યારે ગોપી છાશને વલોવે છે ત્યારે એક દોરી ખેંચે એ સમયે બીજી દોરી ઢીલી પડે અને એ જ રીતે બીજી દોરી ખેંચે ત્યારે પહેલી દોરી ઢીલી પડે છે. આમ કરતી વખતે તેની દૃષ્ટિ માખણ ઉપર હોય છે નહીં કે દોરી ઉપર અને તેથી જ માખણ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ જૈન દર્શનનું પ્રતીક છે. કોઈ પણ એક દૃષ્ટિને પકડીને ચાલીએ તો મંથન ન જ થાય અને મંથન ન થાય તો માખણ ન નીકળે અર્થાત્ તત્ત્વદર્શનની પ્રાપ્તિથી દૂર રહી જવાય. જૈન ગોપીરૂપી દૃષ્ટિ ત્યારે જ વિજય પામે જ્યારે સમગ્રતા પર ધ્યાન આપે નહીં કે કોઈ એક દોરી રૂપી વિચાર પર.

સૌજન્ય : અનેકાન્ત સામયિક

જિન-વચન

વચનરૂપી કાંટા સહન કરનાર પૂજ્ય છે !

સવ્કા સહેડં આસાં કંટયા
અઓમયા ઉચ્છહયા નરેણં ।
અણાસાં જો ડ સહેજ્જ કંટા
વઈમણ કણસરે સ પુજ્જો ॥
(દ. ૧-(૩)-૬)

ઉત્સાહી માણસ ધન કે બીજા કશા સ્વાર્થની આશામાં લોઢાના કાંટા (ખીલા) સહન કરી શકે છે, પરંતુ કોઈ પણ જાતની આશા રાખ્યા વગર વચનરૂપી કાંટા જે સહન કરે છે તે પૂજ્ય છે.

An enthusiastic person will be prepared to bear even the torture of iron nails to get wealth or some other reward, but a person who bears the torture of nail-like words without any expectation is indeed respectable.

(ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ ગ્રંથિત 'જિન વચન'માંથી)

‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ની ગંગોત્રી

૧. શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા
૧૯૨૮ થી ૧૯૩૨
૨. પ્રબુદ્ધ જૈન
૧૯૩૨ થી ૧૯૩૩
બ્રિટિશ સરકાર સામે ન ઝૂકવું
એટલે નવા નામે
૩. તરૂણ જૈન
૧૯૩૪ થી ૧૯૩૭
૪. પુનઃ પ્રબુદ્ધ જૈનના નામથી પ્રકાશન
૧૯૩૯-૧૯૫૩
૫. પ્રબુદ્ધ જૈન નવા શીર્ષકે બન્યું ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’
૧૯૫૩ થી
- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના મુખપત્રની ૧૯૨૮ થી, એટલે ૮૫ વર્ષથી અવિરત સફર, પહેલા સાપ્તાહિક, પછી અર્ધમાસિક અને ત્યારબાદ માસિક
- ૨૦૧૫ માં ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’નો ૬૩મા વર્ષમાં પ્રવેશ
- ૨૦૧૩ એપ્રિલથી સરકારી મંજૂરી સાથે ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ અંક સંયુક્ત ગુજરાતી-અંગ્રેજીમાં, એટલે ૨૦૧૩ એપ્રિલથી ગુજરાતી-અંગ્રેજી ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ વર્ષ-૨.
- કુલ ૬૩મું વર્ષ.
- ૨૦૦૮ ઓગસ્ટથી ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ અને પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા સંસ્થાની વેબ સાઈટ ઉપરથી જોઈ-સાંભળી શકશો.

પ્રબુદ્ધ વાચકોને પ્રણામ

પૂર્વ તંત્રી મહાશયો

જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
ચંદ્રકાંત સુતરિયા
રતિલાલ સી. કોઠારી
મણિલાલ મોકમચંદ શાહ
જટુભાઈ મહેતા
પરમાણંદ કુંવરજી કાપડિયા
ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ
ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ

સપ્તભંગી

પ્રથમ ભંગ :

‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી’ ઉદાર ‘છે’.

બીજો ભંગ :

‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી’ ઉદાર ‘નથી.’

ત્રીજો ભંગ :

‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી’ ઉદાર ‘છે અને નથી’.

ચોથો ભંગ :

‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની ઉદારતા’ અવક્તવ્ય ‘છે’.

પાંચમો ભંગ :

‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી’ની ઉદારતા ‘છે’ અને ‘અવક્તવ્ય’ ‘છે’.

છઠ્ઠો ભંગ :

‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની ઉદારતા’ નથી અને ‘અવક્તવ્ય’ ‘છે’.

સાતમો ભંગ :

‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની ઉદારતા’ છે, નથી અને અવક્તવ્ય છે’.

આ અંગેનો ‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી’નો લેખ અંદર વાંચો

જે વિળા વિ લોગસ્સ, વવહારો સવ્વ હા નિવ્વડ઼
તસ્સ ભુવણેક ગુરુણો, ણમો અણે ગંતવાયસ્સ

આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર

તું કહે તે હોય અને હું કહું તે ય હોય,

સત્ય આપણા બેઉનું ગર્વમુક્ત હોય.

વાદ-વિવાદથી સહુની મુક્તિ હોય,

વાડાના બંધનોથી મનુષ્ય પર હોય.

નિજ આત્મ તત્વ ઢંઢોળવું,

દ્વેષતણાં ભારથી મન મુક્ત હોય.

જ્ઞાનથી મોટો ગુરુ નહિ ને

સમજણથી મોટો મિત્ર નહિ,

જે સમજ્યો માનવ મનને

તેની અનંત સુખ ભણી ગતિ હોય.

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહામ્મદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન : ૨૩૮૨૦૨૯૬

● ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ : ૨ (કુલ વર્ષ ૬૩) ● અંક : ૧૨ ● માર્ચ ૨૦૧૫ ● વિક્રમ સંવત ૨૦૭૧ ● વીર સંવત ૨૫૪૧ ● ફાગણ વદિ તિથિ-૧૦ ●

ପ୍ରଗତି ଶ୍ରମ

● ● ଟୁଟକି ମକିଲ ଟୁ. ୨୦/- ● ●

ડૉ. સેજલ શાહ

અનેકાન્તવાદ

- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન: ૨૩૮૨૦૨૯૬
● ઑફિસ સ્થળ સૌજન્ય : શ્રી મનીષભાઈ દોશી ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો બેંક A/c. No. 0039201 000 20260.
● Website : www.mumbai_jainyuvaksangh.com ● email : shrimjys@gmail.com Web Editor: Hitesh Mayani-9820347990

જીત થઈ. બહેન સેજલ શાહ પાસે ત્રણ મહિનાનો સમય હતો, વિષય ગહન હતો અને તજજ્ઞ વિદ્વાનો પાસે આ વિષયના જુદાં જુદાં પાસાં ઉપર લખાવડાવવાનું હતું. હું તો સાવ અળગો થઈ ગયો હતો. અને બહેન સેજલને એકલે હાથ આ મહાસાગર ખેડવાનો હતો. પરંતુ પોતે સંશોધનનાં વિદ્યાર્થિની, કૉલેજ અને પ્રાધ્યાપન દરમિયાન આવા ઘણાં પ્રકલ્પ-પ્રોજેક્ટો-એમણે કર્યા હતાં. ઉપરાંત આ વિષયની ઊંડાણપૂર્વકની એમને સૂઝ હતી, કેટલાંક લેખો ન મળ્યા તો પુસ્તકો-ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી એ વિચારોનું સંકલન કર્યું, આમ અતિ પરિશ્રમથી ડૉ. સેજલે આ જ્ઞાનસમૃદ્ધ અંક તૈયાર કર્યો.

મિત્ર શ્રીકાંતભાઈએ મને ખાસ કહ્યું હતું કે, આ ગહન વિષયને સરળ ભાષામાં સમજાવવો, પણ એ શક્ય ખરું ?

અનેકાંતવાદ એ વિશ્વને જૈનધર્મની અમૂલ્ય-અજોડ ભેટ છે. આ વિચાર સાથે સ્યાદ્વાદ અને સાપેક્ષવાદ પણ સંકળાયેલા છે.

આ વિષય ઉપર આ અંકમાં તજજ્ઞ વિદ્વાનોએ ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા-વિચારણા કરી છે. વાચક જેમ જેમ એ લેખોમાં પ્રવેશશે તેમ તેમ આ વિષયની સમજ એમને પ્રાપ્ત થતી જશે, એ સમજ જિજ્ઞાસુ વાચકને પોતાના વ્યવહાર જીવનમાં ઉપયોગી થશે, અને તેથી જીવનમાં શાંતિ અને સમજની સ્થાપના કરી સકશે, ઉપરાંત આ સમજ થકી મોક્ષ માર્ગની યાત્રાના સોપાનોનું પણ આરોહણ કરી શકશે.

અનેકાંતવાદની ખૂબ જ સાદી સમજ એ કે વ્યક્તિએ અન્ય વ્યક્તિના દૃષ્ટિકોણને સમજવો, એ અન્ય વ્યક્તિના સ્થાને પોતે બિરાજી એ વ્યક્તિની દૃષ્ટિથી તત્વને અને વિચારને સમજવો. પ્રત્યેક પાસે પોતાનું સત્ય હોય છે. એ સત્યને સમજવું, પોતાના સત્યનો દુરાગ્રહ રાખ્યા વગર.

ચાર અંધજનને હાથી પાસે લઈ જઈને પૂછ્યું કે હાથી કેવો છે ? તો જેના હાથમાં સૂંઢ આવી, જેના હાથમાં પૂંછ આવી, જેના હાથમાં પગ આવ્યા, જેના હાથમાં જે આવ્યું એવો હાથી છે એવું એ દરેક કહેશે. એ બધાંનું પોતાનું સત્ય છે, પણ એ એકબીજાના સત્યથી જુદું છે છતાં જે જે કહે છે એ સત્ય છે જ. અહીં એક અંત નથી, અનેક અંત છે, આ અનેકાંત વાદ.

બીજો દાખલો, એક વ્યક્તિ એક વ્યક્તિનો પિતા છે, બીજીનો પતિ છે, ત્રીજીનો ભાઈ છે અને ચોથાનો પુત્ર છે. સંબંધમાં આ બધાંને પોતપોતાના સત્યો છે, પણ વ્યક્તિ તો એક જ છે. કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે આ મારો પિતા છે એટલે તારો પતિ કે ભાઈ નથી.

ભગવાન મહાવીરે આ સિદ્ધાંત-વિચાર આપ્યો, આ દૃષ્ટિથી બધા એક બીજાને જૂએ તો દુરાગ્રહને તિલાંજલિ અપાય અને પોતાના

મતાગ્રહ માટે હિંસાનો પ્રારંભ ન થાય. આવી જ રીતે પ્રત્યેક ધર્મ અન્ય ધર્મની દૃષ્ટિ, એ ધર્મના આસન પાસે બેસીને એ ધર્મની સમજ કેળવે તો જગતમાં ધર્મના કોઈ ઝઘડા ન થાય.

‘મારી વાત સાચી છે, પણ તમારી વાત પણ સાચી હોઈ શકે,’ એના સ્થાને ‘મારી વાત જ સાચી છે, અને તમારી વાત મારે સમજવી જ નથી’ તો અંતે તો મતભેદથી મનભેદ અને હિંસાનો પ્રારંભ.

‘તું પણ તારી રીતે સાચો હોઈ શકે અને હું પણ મારી રીતે સાચો હોઈ શકું.’

વાચકને આ અંકના મુખપૃષ્ઠ અને એની નીચે આપેલા સંસ્કૃત શ્લોકની સમજને ધ્યાન અને ચિંતનની દૃષ્ટિથી જોવા વિનંતી કરું છું. અનેકાંતવાદના હાર્દને સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાશે.

આવી રીતે જ જગતના રાજકારણીઓ એકબીજાના સત્યને સમજવાની કોશિશ કરે તો લડાઈનો પ્રારંભ જ ન થાય.

એટલે જ અનેકાંતવાદ એ વિશ્વશાંતિનો અજોડ અને અમૂલ્ય વિચાર છે.

માનવી પોતાની દૃષ્ટિ છોડી બીજાની દૃષ્ટિથી પણ એના સત્યને જોશે અને મંથન કરશે તો એને બીજાનું સત્ય પણ કદાચ સત્ય લાગશે, આવું સ્વીકારવાથી પૂરું જગત શાંત થઈ જશે.

મૂળ વસ્તુ એકની એક હોવા છતાં જુદા જુદા સ્વરૂપો જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે. આ જુદા જુદા સ્વરૂપો પાછાં પરસ્પર વિરોધી ગુણોવાળા હોય છે. જેમ કે મૂળ લોખંડ છે, એમાંથી મારવાની તલવાર બને અને બચાવવાની ઢાલ પણ બને, જુદા કરવાની કાતર બને અને ભેગા કરવાની સોય પણ બને. ઝેર મરણ બને છે તો એ જ ઝેર ઔષધ રૂપે જીવન પણ બને છે.

અનેકાંતવાદની પૂર્વ શરત એ છે કે વ્યક્તિએ સર્વ પ્રથમ અહં અને પૂર્વગ્રહ મુક્ત થવું, તો જ સત્ય પાસે પહોંચી શકાય. કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં એક નહિ અનેક ધર્મો હોય છે. આ બધા ધર્મોને એના પરિમાણ-એન્ગલથી સમજવા એ જ અનેકાંતવાદ.

પરંતુ આ અનેકાંતવાદ સમજવો આટલો જ સરળ નથી. આ વિચાર ઉપર જૈનાચાર્યો અને વિદ્વદ્જનોએ મહાગ્રંથો લખ્યા છે અને આ વિચારની વિશદ ભાષ્ય છણાવટ કરી છે. આ પ્રતીતિ આ અંકના અંદરના પૃષ્ઠો વાંચતા વાચકને અવશ્ય થશે.

આ અનેકાંતવાદ સાથે ‘નય’ શબ્દ જોડાયો છે. નય એટલે દૃષ્ટિ, વિચાર, વિચારક્રમ. આ ‘નય’ની પણ આ અંકમાં વિશદ ચર્ચા છે.

એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિના વિચાર પાસે જાય તો સર્વપ્રથમ તો તેના ‘દ્વેષ’નો છેદ ઊડી જાય છે, જેવો આ કષાય મંદ પડ્યો એટલે નવા કર્મોના પ્રવેશનો નિષેધ થયો. મન જેવું રાગ-દ્વેષથી મુક્ત થયું તેવું જ એના માટે મોક્ષનું દ્વાર ખૂલી ગયું સમજવું. આ મોક્ષ

● ૧ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૨૦૦/- (U.S. \$ 20) ● ૩ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫૦૦/- (U.S. \$ 50) ● ૫ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૮૦૦/- (U.S. \$ 80)

● ૧૦ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૧૮૦૦/- (U.S. \$180) ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો બેન્ક A/c. No. 0039201 000 20260.

drdtshah@hotmail.com

સ્થળ : ભારતીય વિધાભવન, ચોપાટી, મુંબઈ

એક નાની વાત...

□ સેજલ શાહ

અહો કિંચિત્ જ્ઞાનિ અબુધ મનમાં ગર્વ ધરતો,
બધું હું જાણું છું, અવલ મુજને એમ ગણતો,
પરંતુ જે વારે, પરિચય થયો સંત જનનો,
ખૂલ્યાં ચક્ષુ ત્યારે સમજ પડી કે મૂર્ખ હું તો.'

ભર્તૃહરિ નીતિશતકમાં લખાયેલું આ કથન સહજ જ યાદ આવ્યું. આજે ૨૧મી સદીમાં જ્ઞાનવિસ્ફોટ થયો હોય એવું લાગી રહ્યું છે. 'ગુગલદેવ'ને હાથમાં લઈ સહુ પોતાને જ્ઞાની સમજવા માંડ્યા છે, જ્ઞાન એટલે જાણે એક 'ક્લિક'ની રમત. અને આ વમળમાં મન ફસાય એ પહેલાં ગુરુ હાથ ઝાલીને કહે છે કે 'ફર ઘડી તારી જાત ભણી, તારામાં કેટલું ઠર્યું છે, એ જો તો ઘડી.' અને અંદરનું પાત્ર સાવ ખાલી લાગે છે. ત્યારે અચાનક જ જૈન તત્ત્વદર્શન ભણી નજર દોડે છે અને એના વિશાળ સમુદ્રમાંથી અનેક પથ અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. મનને ઝળહળાં કરી દે એવી એક દૃષ્ટિ છે 'અનેકાંતવિચાર/વાદ'. અનેકવાર જે કહેવાઈ ગયું છે કે જૈન ધર્મ એ માત્ર સંપ્રદાય નહીં પરંતુ સમૃદ્ધ જીવન જીવવાની એક શૈલી આપે છે. એના અગાધ તત્ત્વદર્શનના વિચારો સમજવા સમય ખૂટી પડે એવું લાગે છે. કવિ રાજેન્દ્ર શાહની એક પંક્તિ છે, 'ભઈ રે, આપણા દુઃખનું કેટલું જોર, નાની અમથી જાતક વાતનો મચવીએ નહીં શોર...', અને પોતાના કેન્દ્રથી સૃષ્ટિ તરફ દોરી જવાની વાત તો થઈ પણ જે ઘડીએ જે પમાય છે એનો એ રીતનો સ્વીકાર મનુષ્યને કેટલો હળવો અને સહજ બનાવી દે છે. 'ઝીલાય તેમ ઝીલતો, સૃષ્ટિના સહુ રંગ...' જે જે રૂપે મળે તેનો વિરોધ ન કરતા, તેનો સ્વીકાર કરવાની વૃત્તિ. ટૂંકમાં અનેક વિરોધાભાસોની વચ્ચે સમન્વય સાધવાની વાતનો તંતુ મળે છે 'અનેકાંતવાદ'માં. વિસંવાદમાં સંવાદ સાધવાની ગુરુ ચાવી છે અહીં. આવી કંઈક સમજ કેળવાઈ હતી ત્યાં શ્રી ધનવંતભાઈ શાહે પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળામાં અનેકાંત વિશે બોલવાનું નિમંત્રણ આપ્યું અને એમના પ્રોત્સાહનથી બોલવાનું સ્વીકાર્યું. વધુ ઊંડાણ-પૂર્વક આ વિશે અભ્યાસ કરવાનો મોકો મળી ગયો. વ્યાખ્યાન પછી ફરી એ નોટ્સ અને પુસ્તકો ખૂણે મૂકાઈ ગયા. ત્યાં જ ફરી ધનવંતભાઈએ 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નો વિશેષાંક 'અનેકાંતવાદ' પર પ્રગટ કરીએ એવું સૂચવ્યું. ખૂબ જ ગહન વિષય અને મારી પ્રત્યેક મર્યાદા સ્વીકારી મેં ના પાડી. પરંતુ એમના વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાએ મને તૈયાર કરી. આ વિષય માત્ર ધાર્મિક નહીં પરંતુ તાત્વીક પણ છે, એની પૂરતી જાગૃતિ સાથે 'અનેકાંતવાદ'ને પાર પાડવાનું બીહું ઝડપ્યું. અને આજે હાજર છે આપની સમક્ષ પરિણામ.

અહીં મારે થોડીક સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે આ વિષયનું કેન્દ્ર

એક જ છે અને જેની સાથે અનેકતા જોડાયેલી છે. એટલે એને દરેક પરિમાણથી લખતી વખતે એકબીજાનો આધાર લેવો પડે. ઘણીવાર અમુક લેખ વાંચતા એવી અનુભૂતિ થશે કે આ વાત તો અમને કહી છે, પરંતુ આગળ વાંચતા ખ્યાલ આવશે કે એ લેખની ગતિ કોઈ નવી દિશા તરફ દોરી રહી છે.

અનેકાંતની ભૂમિકા દરેક વસ્તુના સ્વીકાર અને અન્યના આદરની રીતે શીખવાડે છે. આ અંકનો વિસ્તાર હજુ અનેક રીતે થઈ શકે, કારણ દરેક અંત સાથે નવો આરંભ જોડાયેલો જ છે, પણ અત્યારે આ ક્ષણે, આટલું પૂરતું છે. આપણે સૌ સાથે મળી આ વિશ્વમાં પ્રવેશીએ. પછી દરેક પોતપોતાની રીતે એના વિકાસ તરફ જશે, તો એ ફળશ્રુતિ ગણાશે.

અનેક વિદ્વાનોએ પોતાના લેખથી આ અંકને સમૃદ્ધ કર્યો છે. તે સૌનું ઋણ સ્વીકારું છું. આ અંક માટે મારા સતત માર્ગદર્શક બની રહેનાર ધનવંતભાઈ શાહ વગર આ અંક શક્ય જ ન બનત. એક વ્યક્તિના વિકાસ માટે તેઓ જે ખંતથી કાર્ય કરે છે અને પડદા પાછળ રહી એક પછી એક પગથિયાં ચડવામાં મદદ કરે છે, તેમના આ કાર્યની અનુમોદના માત્ર. 'પ્રબુદ્ધ જીવન' અને શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ સાથે જોડાયેલા સહુને આદર સાથે સ્મરું છું. તેમની સતત સહાય વગર અનેક કામો અધુરા રહી જાત.

આ અંકની તૈયારી દરમ્યાન મને અનેક રીતે સહાય પૂરી પાડનાર ડૉ. રેણુકા પોરવાલનો વિશેષ આભાર માનું છું. ડૉ. અભય દોશીનો પણ આભાર માનું છું. આ અંકના મુખપૃષ્ઠ માટે વિશેષ મદદ કરનાર એલ. ડી. ઈન્સ્ટિટ્યૂટના ડાયરેક્ટર, તત્ત્વ અને દર્શનના વિદ્વાન ડૉ. જિતેન્દ્રભાઈ શાહનો વિશેષ આભાર માનું છું. જ્ઞાની છતાં સહજ અને પ્રોત્સાહિત કરનાર તેઓ છે. તેમનું ઋણ-સ્વીકાર. આપ સર્વ સુજ્ઞાનોને વંદન. અંક સાથે પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ રીતે જોડાયેલ સહુને પ્રણામ.

આ સમગ્ર અંકમાં મારી સાથે ધીરજપૂર્વક મને સહકાર આપનાર 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નું મુદ્રણકાર્ય સંભાળનાર જવાહરભાઈનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

અહીં મૂકવામાં આવેલ વિચારો અનેક સંદર્ભોના આધારે તૈયાર કરાયા છે.

‘જ્યાંથી જે મળી ઝળહળાં ક્ષણો,

તે ફરી આપને અર્પણ કરું...’

એટલે આ કોઈ નવી વાત નથી, પરંતુ ફરી પ્રાગટ્ય જાગૃતિ ભણી.

અનેકાંત જીવન તરફ

□ ડૉ. સેજલ શાહ

શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં એક વાત આવે છે કે ‘સત્યની ’આજ્ઞા ઉપર ઊભેલો બુદ્ધિમાન, મૃત્યુને પણ તરી જાય છે.’ પરંતુ સત્ એટલે શું? સત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય, એક છે કે અનેક, વાચ્ય છે કે અવાચ્ય જેવા અનેક પ્રશ્નો જોડાયેલા છે. આ સત્ના સ્વરૂપ વિશે વૈદિક યુગમાં માન્યતા હતી, વેદમાં કહેવાતું, ‘એકં સત્ પ્રિણ બહુથા વદન્તિ’-અર્થાત્ એક જ સત્ને પંડિતો ભિન્ન ભિન્ન રીતે રજૂ કરે છે. સત્ના અનેક પાસાં હોઈ, તે અંગે વિચાર કરી, સત્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાશે. આ દૃષ્ટિકોણ અનેકાંતવાદી છે. અનેકાંતનો અર્થ થાય છે વિચારોના દ્વાર ખુલ્લા રાખવા. આમ કરવાથી બધા વિચારોમાંથી સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

જૈન સાહિત્યના બે બહુ જ મહત્વના મંડાણ જો કોઈ હોય તો તે છે અહિંસા અને અનેકાંત. જૈન આચાર અને સંપ્રદાયની વિશેષતા આ બે બાબતોથી બતાવી શકાય છે. એક તરફ જે. કૃષ્ણમૂર્તિની વાત યાદ આવે છે કે સત્ય સતત બદલાય છે. બીજી તરફ પંડિત સુખલાલજી કહે છે તે મુજબ સત્ય ખરેખર એક જ હોય છે, પણ મનુષ્યની દૃષ્ટિ તેને એક રીતે ગ્રહણ કરી શકતી નથી જ. અને તેથી જ સત્યના દર્શન માટે મનુષ્યે પોતાની દૃષ્ટિમર્યાદા વિકસાવવી જોઈએ અને તેનાં સત્યગ્રહણની સંભવિત બધી જ રીતોને સ્થાન આપવું જોઈએ. આ ઉદાત્ત અને વિશાળ ભાવનામાંથી અનેકાંતની વિચારસરણીનો જન્મ થયેલો છે. અનેકાંત વિચારસરણીનો ખરો અર્થ એ છે કે સત્યદર્શનને લક્ષમાં રાખી તેના બધા અંશો અને ભાગોને એક વિશાળ માનસવર્તુળમાં યોગ્ય રીતે સ્થાન આપવું.

સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવવાના અનેક માર્ગો શોધાયા છે. કોઈકે એક પર કોઈકે બીજા પર ભાર આપ્યો. એમાંથી પંથભેદો જન્મ્યા. આ જ પંથભેદો ટૂંકી દૃષ્ટિથી પોષાતા સાંકડા વાડા બની ગયા. એટલું જ નહિ પરંતુ ઘણીવાર શાબ્દિક યુદ્ધને કારણે એકબીજાના ખંડનમાં પણ ઉતરી ગયા અને દૃષ્ટિની વિશાળતા, આત્મશુદ્ધિ સાધવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આમાં વિસરાઈ ગયો. આમ જે આધ્યાત્મિક સાધના માટે પરંપરા ઊભી થઈ હતી તે જ એકદેશીય અને દુરાગ્રહી બની ગઈ. આવા સમયે સત્યને ક્યાં અને કઈ રીતે શોધવું એ મૂળભૂત પ્રશ્ન સામાન્ય માણસને મૂંઝવે, ત્યારે એનો જવાબ અનેકાંતવાદમાંથી મળે છે. અનેકાંતવાદ અને સ્યાદ્વાદ એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચતમ પરિશીમા છે. એના પાયામાં મૂળ બાબત છે કે કોઈપણ એક જ દૃષ્ટિબિંદુથી કોઈપણ વાતનો વિચાર ન કરો. જે બાબતોનો વિચાર કે નિર્ણય કરવાનો હોય તે અંગે અનેક બાજુથી વિચારવું. અનેકાંતવાદ માત્ર શાસ્ત્રીય વાદોને જ નથી સમાવતા પરંતુ જીવનના

પ્રત્યેક ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. વ્યવહારુ જીવનની દરેક બાજુને અવિવેકી આત્યંતિકતા તરફ ઢળતાં રોકવી એ જ સાચી અનેકાંતદૃષ્ટિ છે. બહુ સરળ કરીને આ વાતને કહેવી હોય તો એમ કહી શકાય કે એક ખૂબ જ જ્ઞાની અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ છે, જેને જીવનના બધા જ તત્ત્વોને પોતાની રીતે સિદ્ધ કર્યા છે. એ વ્યક્તિને અચાનક યુરોપના કોઈ એક એવા દેશમાં મૂકી દેવામાં આવે છે જ્યાંની ભાષા તેને સમજાતી નથી. તો આ વ્યક્તિ માટે બહુ જ જ્ઞાન નકામું નીવડશે કારણ જો ભાષા જ નહીં જાણતો હોય તો કઈ રીતે સંવાદ કરશે અને માટે એ વ્યક્તિનું જ્ઞાન એટલા સમય પૂરતું એ કાળ અને ક્ષેત્રમાં તત્પૂરતું નકામું બની જશે. એનો અર્થ એ નથી કે એ વ્યક્તિની બૌદ્ધિક ક્ષમતા સામે કોઈ પ્રશ્ન છે કે એ ઉપયોગી નથી. એક મનુષ્યની અંદર અનેક મનુષ્ય ભરેલા પડ્યા છે અને પ્રત્યેક સમયે તે જુદો સંવાદ ઊભો કરે છે. એટલે જ્યારે તે જેટલો વ્યક્ત થાય છે તે પૂર્ણ નથી. એ સિવાય પણ એમાં હજી બાકી છે. એ વિચાર સ્વીકારવો જોઈએ.

અનેકાંતવાદની વિચારધારાનો મૂળ આધાર ભગવાન મહાવીરના સંદેશામાં જોવા મળે છે, જેમાં એક તરફ વાસ્તવને વિનાશી, વિકારી, પરિણામી માને છે, તો બીજી તરફ વાસ્તવને અવિનાશી, નિર્વિકાર પણ માને છે. આ બે વિરોધી વિચારોમાંથી અનેકાંત, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદનું વિપુલ સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સંપૂર્ણ સત્ય અંગેનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન એ મનુષ્ય માટે એક જટિલ પ્રશ્ન રહ્યો છે. અપૂર્ણ દ્વારા પૂર્ણને જાણવાનો પ્રયાસ દ્વારા આંશિક સત્ય સુધી પહોંચી શકાય. પરંતુ મુશ્કેલી ત્યારથી શરૂ થાય છે જ્યારે માની લેવાય છે કે અપૂર્ણ સત્ય જ પૂર્ણ સત્ય છે અને અહીંથી વિવાદ અને વૈચારિક સંઘર્ષોનો જન્મ થાય છે. સત્ય માત્ર એટલું જ નથી જેટલું આપણે જાણીએ છીએ, એ એક વ્યાપક પૂર્ણ છે. એને તર્ક, વિચાર, બુદ્ધિ અથવા વાણીનો વિષય ન બતાવી શકાય. કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે. ‘સત્ય’ને બુદ્ધિ અને તર્કથી પર મનાય છે. મુણ્ડકોપનિષદમાં એને મેઘા અને શ્રુતિથી અગમ્ય કહેવાયું છે અને એના તથ્યને સ્પષ્ટ કરાયું છે. આચારાંગ સૂત્રમાં એને શબ્દ, વાણી, તર્કથી અગોચર કહેવાયું છે. બૌદ્ધ વિચારક ચન્દ્રકીર્તિએ ‘પરમાર્થો હિ આર્યાણા તૃષ્ણીભાવ’ કહી એનું તથ્ય વ્યક્ત કર્યું છે. પશ્ચિમી વિચારક લાંક, કાન્ત, બ્રેડલ, બર્ગસા વગેરેએ ‘સત્ય’ને તર્ક વિચારની કોટિથી ઉપર ગણ્યું છે. આપણી ઈન્દ્રિયક્ષમતા, તર્કબુદ્ધિ, વિચાર ક્ષમતા, વાણીભાષા એટલા અપૂર્ણ છે કે એનામાં સંપૂર્ણ સત્યની અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા નથી.

‘સ્યાદ્વાદ’ને અનેકાંતવાદ
અથવા સાપેક્ષવાદ નામથી પણ
ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ
અનેકાંતવાદના તત્ત્વજ્ઞાનની
રજૂઆત કરવા માટેની સ્યાદ્વાદ
એક પદ્ધતિ છે. અનેકાંત તથા

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની
અપેક્ષાએ આ ‘સ્યાત્’ શબ્દ એક
નિશ્ચિત સ્થિતિ અથવા અવસ્થા
સૂચવે છે. સપ્તભંગીમાં આ
‘સ્યાત્’ શબ્દની સાથે એવ ‘એવ’
શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવે
છે, તે એના ચોક્કસ (નિશ્ચિત)
પ્રકારનું સ્પષ્ટ સૂચન કરવા માટે
જ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ
તરીકે જોઈએ તો એક ક્રિકેટરને
ચંદ્રક મળે છે. જે માત્ર એમને
સારી બોલિંગ કરી કે પછી અન્યે
ખરાબ બોલિંગ કરી, એવું નથી
પરંતુ એ સ્થળે એમને જે બોલિંગ
કરી, તેને કારણે ભારતને વિજય
પ્રાપ્ત થયો, તે વિજયને
અનુલક્ષીને ચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો છે.

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ

આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે કે તેમને મળેલું માન પેલા વિજયની અપેક્ષાએ-‘સ્યાત્’ હતું.

એક ક્રિકેટરને ચંદ્રક મળ્યો-તો માત્ર સારી બોલિંગ માટે નહીં, કે અન્યે ખરાબ બોલિંગ કરી છે એવું પણ નહીં-પરંતુ એ સ્થળે એમને સારી બોલિંગ માટે ભારતને વિજય પ્રાપ્ત થયો માટે પદ્મશ્રીનો ઈલ્કાબ અપાયો. કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણય કરતી વખતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને ધ્યાનમાં રાખવા પડે. સ્યાદ્વાદ એક સ્વરૂપનું દર્શન અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી કરશે. આ જ સ્યાત્ની વાત પછી આપણે નયની વાત કહી-નય અર્થાત્ Knowledge.

અનેકાંત અનેક નિષ્કર્ષોમાંથી જન્મેલો સિદ્ધાંત છે. સ્યાદ્વાદ સપ્તભંગી એ અનેકાંતના જ રૂપ છે. સ્યાદ્વાદ એ અભિવ્યક્તિની એક રીત છે. સ્યાદ્ શબ્દ અપેક્ષા અથવા આંશિક સત્યનું સૂચન કરે છે. અનેકાંત દ્વારા જૈન અનંતધર્મનો બોધ થાય છે. કોઈ એક ધર્મના વિચારને અન્યધર્મને અવરોધ કર્યા વગર રજૂ કરવો એ જ સ્યાદ્વાદ છે. આપણે ‘આમ જ’ કરવું એમ કહીએ છીએ ત્યારે એમાં આગ્રહ હોય છે પરંતુ ‘આમ પણ’ કહી શકાય એમાં વિરોધ વગર પોતાની વાત રજૂ કરવાની રીત છે. આમ કરવાથી જગતની વિષમતા દૂર કરી શકાય છે.

જૈન દાર્શનિકોએ પાંચ કારણો બતાવ્યાં છે:

- (૧) કાળ : વસ્તુ અથવા કાર્યનો પરિપક્વ કે અપરિપક્વ સમય એવો અર્થ. આ કાળ કારણમાં સમજવાનો છે.
- (૨) સ્વભાવ : અહીં સ્વ-ભાવ એવી વ્યુત્પત્તિ છે. એટલે માણસનો કે જાનવરનો સ્વભાવ નહીં પણ પ્રત્યેક વસ્તુનો પોતાનો સ્વ-ભાવ, આપણે એને ‘સહજધર્મ’ આ નામે ઓળખીશું.
- (૩) ભવિતવ્યતા : આનું નિયતિ એવું બીજું નામ પણ છે. આનો અર્થ કર્મ દ્વારા ઘડાયેલું પ્રારબ્ધ એવો થતો નથી. આ એક અનાદિ-અનંત અને સ્વતંત્ર કારણ છે.
- (૪) પ્રારબ્ધ : આનું કર્મ એવું બીજું નામ પણ છે. વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક કર્મો દ્વારા જે ઘડાય છે તે પ્રારબ્ધ.
- (૫) પુરુષાર્થ : આને માટે ‘ઉદ્યમ’ એવું બીજું નામ પણ છે. જીવ-ચૈતન્ય જે ઉદ્યમ અથવા પુરુષાર્થ કરે છે તે.

જ્યાં સુધી આ પાંચ કારણો ભેગાં થતાં નથી ત્યાં સુધી કશુંય કાર્ય બનતું નથી.

કોઈપણ એક કારણથી બધું જ બને છે. એમ કહેવું તે ‘એકાંતસૂચક’ છે. એકાંત મિથ્યાત્વ છે અને અનેકાંત એ સમ્યક્ત્વ છે.’ પાંચ આંગળીઓ અથવા બે હાથ ભેગા મળે છે, ત્યારે જ કાર્ય થાય છે. હાથ વિના કંઈ પકડી શકાતું નથી, તો પગ વિના ચાલી શકાતું નથી. બે હાથ વિના તાળી પડતી નથી. આગ્રહમાં આવી જઈને કોઈપણ એક જ વસ્તુ યા કારણને મહત્ત્વ આપવાથી કશો

અર્થ સરતો નથી. જેમ યુદ્ધમાં સેનાપતિને મહત્ત્વ હોય છે પરંતુ સેનાપતિ એકલો કંઈ જ ન કરી શકે. સેનાપતિની યુદ્ધ કુશળતા, સૈન્યનું શિસ્ત-શક્તિ સાધન-સામગ્રીઓ વગેરે જેવી અનેક બાબતો ભાગ ભજવતી હોય છે. એમ કહી શકાય કે ‘ભવિતવ્યથી જીવ, નિગોદમાંથી બહાર નીકળે છે. સ્વભાવ અનેક કાળના સહકારથી ચરમાવર્તમાં આવે છે. ચરમાવર્તમાં કર્મ વડે ધર્મ પુરુષાર્થ માટેની પંચેન્દ્રિયપણું વગેરે આવશ્યક સામગ્રી તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને આ સામગ્રી વડે યુક્ત થયેલો આત્મા હવે પંચમકારણ પુરુષાર્થ દ્વારા જ મોક્ષમાર્ગની સાધના કરે છે, એ માર્ગો પ્રયાણ કરે છે.’ આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એક કારણથી જીવ નિગોદમાંથી બહાર આવે છે ત્યારે બીજા કારણો તે મનુષ્યભવ મેળવે છે. જ્યારે સ્વગુણ અને સ્વભાવને કારણે પોતાના કર્મમળને બાંધે છે. પુરુષાર્થ દ્વારા કર્મમુક્ત પણ થાય છે, આમ અનેક કારણોથી આ પ્રવાહ આગળ વધે છે. આ વાતને ઉદાહરણથી સમજીએ.

એક કાપડની મિલ ઊભી કરવાની છે પ્રારબ્ધની લક્ષ્મી તો પ્રાપ્ત થઈ છે. મહેનતથી યોજના તૈયાર કરાય છે અને ઉદ્યોગના સંચાલનને સમજી શકે એવા ગુણ-સ્વભાવવાળા ટેકનિશિયનો લેવાય છે. કાપડને તૈયાર થતાં જે સમય લાગે તે મુજબ સમય પ્રમાણે એટલા કાળમાં કપડું તૈયાર થાય છે. બધી અનુકૂળ બાબતો હોય પરંતુ જો ભવિતવ્યતાનો સહકાર ન હોય તો ખેલ બગાડવાની શક્યતા રહે છે. ટૂંકમાં જ્યાં સુધી સહકાર ન મળે ત્યાં સુધી કપાસમાંથી કાપડ, ઘાસમાંથી દૂધ, ઘઉંમાંથી રોટલી, ડાંગરમાંથી ભાત, શેરડીમાંથી સાકર બનતા નથી. આ પાંચ કારણો પછી આપણે નય તરફ આગળ વધીએ.

નય એટલે કોઈપણ વસ્તુના એક ગુણ, ધર્મ કે સ્વરૂપને સમજાવે. નયના બે ઉપયોગ છે, એક તો પોતાને સમજવા માટે, એને ‘જ્ઞાનાત્મક’ કહે છે અને બીજો અન્યને સમજાવવા માટે એને ‘વચનાત્મક’ કહે છે. નય સાત છે અને સાતે નય પ્રત્યેક વસ્તુ માટે પોતપોતાના અભિપ્રાયો ધરાવે છે. સાતે નયના અભિપ્રાયો પરસ્પરથી ભિન્ન હોવા છતાં તે એકઠાં મળીને સ્યાદ્વાદ શ્રુતરૂપી આગમનો જ ભાગ છે. કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન બે રીતે થાય છે. એક ‘પ્રમાણ’થી અને બીજું ‘નય’થી. પ્રમાણ એટલે સાબિતી-Proof. જેના વડ વસ્તુ નિઃસંદેહ અને બરાબર સમજાય છે.

ન્યાયદર્શનમાં ચાર પ્રમાણ કહ્યા છે: (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (૨) અનુમાન પ્રમાણ (૩) ઉપમાન પ્રમાણ (૪) આગમ પ્રમાણ.

આ ચાર પ્રમાણને વિસ્તારથી સમજીએ.

(૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ-આપણી પાંચ ઈન્દ્રિયો આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચાથી જેનો બોધ થાય છે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. દૂરથી કોઈ મનુષ્ય જેવી આકૃતિ દેખાય, જે અસ્પષ્ટ ભાસ હોય તો

(૨) સ્થાપના નિષ્કેપ :- કોઈપણ એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુની સ્થાપના કરી, એ નામ દ્વારા ઓળખાવવું એ ‘સ્થાપના નિષ્કેપ’ છે. અહીં ‘તદાકાર સ્થાપના’ અને ‘સ્થાપના નિષ્કેપ’ છે. અહીં ‘તદાકાર

ઘણીવાર એવું બનતું હોય છે કે કોઈક કારણોસર કેટલીક વ્યક્તિઓ આપણને નથી ગમતી ત્યારે આપણે આપણા અંગત પ્રતિભાવથી એ વ્યક્તિના સમગ્રતા પર આઘાત પહોંચાડતા હોય છે. કારણ એ જ વ્યક્તિ આપણા માટે ન ગમતી અને અન્ય માટે અતિપ્રિય હોઈ શકે તો પછી એવા સમયે એ વ્યક્તિને એ એકમાત્ર દૃષ્ટિકોણથી માપવાનો આપણને કોઈ અધિકાર નથી. જે સત્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તે પૂર્ણ નથી અને સમજણ સ્વીકાર point of viewમાં પડી ગયા છીએ. દરેકને પોતાના point of view સિદ્ધ કરવા છે અને તેને કારણે અનેક ટાપુઓમાં સહુ વિભાજિત થઈ ગયા છે. જેન ધર્મમાં અનેક ફાંટા જોઈને આનંદઘનજીએ પણ આંસુ વહાવતા ગાયું છે.

‘ગચ્છના બહુભેદ નયને નિહાળતા

તત્ત્વની વાત કરતા તમે, લાજ ને આવે ?’

તત્ત્વના નામે ભેદ ન હોય એ તો સમન્વયની ભૂમિકા છે, દર્શનની ભૂમિકા છે. સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા છે. આપણે એ જ તત્ત્વના નામે જુદા પડી ગયા છીએ. એક વ્યક્તિ એકવાર નદીમાં ડૂબતો હતો એને લાકડાનું પાટિયું મળી ગયું એના સહારે નદી તરી ગયો અને બહાર આવી ગયો. હવે એ વ્યક્તિએ એ લાકડું છોડી દેવું પડશે. કંઈ એ આ લાકડાને લઈને જમીન પર નહીં ઊડી શકે, એ લાકડું એટલા સમય પૂરતું જ મર્યાદીત હતું. એમ જ દરેક ક્ષણનું સત્ય જુદું હોય છે. અને એ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. એની સાથે માણસે પણ બદલાવું પડે છે. આપણી નજર નિશ્ચિત હોવા છતાં વ્યવહારને આપણે શુદ્ધ ન રાખીએ અથવા વ્યવહાર શુદ્ધ હોય પરંતુ આપણું ધ્યાન નિશ્ચય પરથી ખસેડી નાખીએ તો તે બંને કાર્ય આપણા માટે નુકસાનકારક છે. જ્ઞાન અને વિવેક બંનેમાંથી એકનો પણ અભાવ ન ચાલે. જ્ઞાન અને વિવેક બંનેને જરૂરી છે. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું જ છે કે-

‘જે આસવા તે પડિસ્સવા

જે પડિસ્સવા તે આસવા.’

અર્થાત્ આત્માને કર્મબંધ કરાવનારા સ્થાનો કર્મમાંથી છોડાવે અને કર્મમાંથી છોડાવનારાં સ્થાનો કર્મનો બંધ કરાવે છે. એનો અર્થ એવો છે કે જે પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાન અને અવિવેકીના કર્મબંધન થાય એ જ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન અને વિવેકી સજ્જન માટે કર્મમાંથી મુક્તિ અપાવનારી બને. ઉદા. જે જ્ઞાની અને વિવેકી છે તેનાથી માનવ સમાજનું સારું કાર્ય થાય તો પણ તે નમ્રતાપૂર્વક વર્તશે અને કર્મબંધન નહીં કરે જ્યારે એ જ કાર્ય અજ્ઞાની અને અવિવેકીથી થશે તો તેના મનમાં અહંકાર આવશે અને કર્મબંધનનો ભોગ બનશે.

આમ સમજણ ભેદ બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે.

આજે આપણે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને જુદા જોઈએ છે. પરંતુ

નયપ્રમાણમાં બંને સાથે જ છે. તત્ત્વજ્ઞાન આપણને સદ્વિચાર આપે છે અને ધર્મ આપણને આચરણ શીખવે છે. સારો વિચાર અને સારો આચાર, આ બંને પરસ્પર સંકળાયેલા અને મહત્ત્વ ધરાવનારા છે. સુવિચાર એ નિશ્ચયદૃષ્ટિ છે અને સદાચાર એ વ્યવહાર દૃષ્ટિ છે.

આજે જીવનના દરેક પગલે નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય આવશ્યક છે. આપણા પ્રત્યેક કાર્ય વખતે આપણી દૃષ્ટિ સદ્વિચાર કે ધર્મ પર હોય તો એ મુજબ આચરણ કરવું જોઈએ. જ્યારે કોઈ એક વસ્તુનો નિર્ણય લેવો હોય ત્યારે તેને અનેક બાજુથી જોઈ તપાસીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તો જ આપણે સત્યની નિકટ પહોંચી શકીશું અન્યથા નહીં.

અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતમાં અપેક્ષાભાવ, સાપેક્ષતા ખૂબ જ ક્રિયાશીલ-Active અને મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ અપેક્ષાવાદ કે સ્યાદ્વાદ એ માત્ર અમુક પ્રકારની ચર્ચા, વ્યવહાર કે બુદ્ધિવૈશધા કરવા માટે જ છે એવું નથી, પરંતુ વસ્તુ માત્ર વાસ્તવમાં પોતે જેવી અનેક ધર્માત્મક છે, તેવું તેનું દર્શન કરાવનાર આ અપેક્ષાવાદ-સ્યાદ્વાદ છે. એનાથી જ વસ્તુના સમગ્ર સ્વરૂપોને સમજી શકાય છે. આમ સાપેક્ષ યા સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિ વસ્તુમાં કંઈ નવું સર્જતી નથી. અથવા તેમાં કોઈ આરોપણ કરતી નથી પરંતુ ભોમિયાની જેમ વસ્તુમાં જે છે, તે ખુલ્લું કરીને બતાવે છે. રામ એ પિતા છે, અને પુત્ર પણ છે, એ ભાવ લવકુશની અને દશરથની અપેક્ષાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નયમાં સ્યાદ્વાદ એ Balance જેવો છે. કર્મબદ્ધ થયેલા સંસારી જીવને નિશ્ચય જાળવી રાખવા માટે મુશ્કેલીનો સામનો કરવાનો હોય છે. માટે જ વ્યવહારમાં ‘ઉત્સર્ગ’ અને ‘અપવાદ’ એવા બે વિભાગો દર્શાવ્યા છે. ‘ઉત્સર્ગ’ એટલે નિશ્ચય તરફ દોરી જતો Right Royal Highway જ્યારે અપવાદ એટલે મૂળ માર્ગના રક્ષણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતો પેટા માર્ગ Di-version તે પેલા મૂળ માર્ગના રક્ષણ માટે અને સફળ અનુસરણ માટે એક ઉપાય છે. ઉદા. તરીકે મુંબઈથી દિલ્હી જતાં રસ્તામાં રીપેરીંગ કાર્ય ચાલતું હોય ત્યારે ‘હાઈ-વે’ છોડીને અન્ય રસ્તે જઈએ ત્યારે આપણી મૂળ નજર તો મૂળ રસ્તા પર પાછા ફરવાની જ હતી.

નયદૃષ્ટિ માણસનું અજ્ઞાન દૂર કરે છે, એમ કરવાથી કલ્યાણ જ થાય છે.

જેમ સાત નય જોયા તેમ સપ્તભંગી પણ રસપ્રદ છે. સપ્તભંગી એ કસોટીપત્ર છે. કશું પણ જાણવા માટે માણસને પ્રથમ જિજ્ઞાસા થાય છે. આ જિજ્ઞાસાનું બીજ છે સંશય... સંશય સાત પ્રકારના હોય છે.

ઘર બંધ કરીને, તાળું મારીને, સપરિવાર યાત્રા કરવા માટે બહારગામ ગયા. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે ગામમાં ચોરીનો ઉપદ્રવ

અનેકાંતવાદ : સમસ્યામય જીવનમાં સમન્વયવું મેઘધનુષ

□ પદ્મશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ

[પદ્મશ્રી સન્માનથી એમને સન્માનીત કરાયા છે. જૈન દર્શનના તજજ્ઞ વિદ્વાનની ખ્યાતિ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે જાણીતી છે. સર્જક, વ્યાખ્યાતા, વક્તા એવા કુમારપાળ દેસાઈએ અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાનું પ્રદાન આપ્યું છે. જૈન દર્શનની સાથે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવતા આ સર્જક પ્રસ્તુત લેખમાં અનેકાંતવાદનો વિચાર સમષ્ટિમાં શાંતિ અને સુખનું નિર્માણ કરવામાં કઈ રીતે ઉપયોગી છે, તે રજૂ કરે છે. જીવનની સાથે જોડી તાત્વિક વિચારણાને એમને સરળતાથી રજૂ કરી છે.]

જીવનના ધરાતલમાંથી જાગેલા ચિંતનમાંથી પ્રગટે છે તત્ત્વજ્ઞાન. તત્ત્વજ્ઞાનના એ વિચારની પાછળ અખિલાઈથી જોવાયેલા જીવનનો અર્ક અને મર્મ હોય છે. જો એ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે જીવનની ભાવના જોડાયેલી ન હોય, તો સમય જતાં એ ખોખલું, ચીલાચાલુ અને સર્વથા અપ્રસ્તુત બની જાય છે. એવું તત્ત્વજ્ઞાન વ્યક્તિ, સમાજ કે સાધકને દિશાદર્શન કરાવવાને બદલે સમાજ પર ભારરૂપ બને છે અને તેને પરિણામે કેટલીય ભ્રાંત માન્યતાઓ, જડતા, મૂઢતા, દ્વિધા અને શંકા જાગે છે. જીવનના સ્પર્શ વિનાનું તત્ત્વજ્ઞાન એ માત્ર એક તરંગ બનીને અટકી જાય છે.

તત્ત્વદર્શન જ્યારે પ્રગટે છે, ત્યારે માનવીના સમગ્ર જીવનદર્શનમાંથી પ્રગટતું હોય છે. માનવીની વૃત્તિ, વાણી અને વ્યવહાર એની સાથે અનુસ્યૂત હોય છે. એની પાછળ મનુષ્યજીવનની ઊર્ધ્વતા કે માનવકલ્યાણનો આશય રાખવામાં આવ્યો હોય છે. આવું તત્ત્વજ્ઞાન એ એવી વિચારશૈલી ધરાવે છે કે જેનાથી માનવી માનસિક, ચૈતસિક કે આધ્યાત્મિક શાંતિ કે પરમ કલ્યાણ કે મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરી શકે.

આ સંદર્ભમાં જૈનદર્શનની જગતને સર્વોચ્ચ ભેટ સમાન અનેકાંતવાદનો વિચાર કરીએ. અત્યંત વિલક્ષણ લાગે એવું આ તત્ત્વદર્શન છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે માનવી પોતાની રીતે કે પોતાની દૃષ્ટિને અનુકૂળ હોય તે રીતે વિચારે છે. પોતે જે વિચારે છે, એને સર્વથા અને સંપૂર્ણ સત્ય છે એમ માને છે અને એ પછી વળગી રહે છે. આને કારણે જગતમાં વિચારોની સાઠમારી થાય છે. સામસામી પક્ષાપક્ષી થાય છે. આગ્રહોનું સમરાંગણ ખેલાય છે. એકબીજા પર આક્ષેપો-પ્રતિઆક્ષેપો થતા હોય છે અને સામાની વાતને સદંતર નકારવાનો પ્રયાસ થતો હોય છે. ‘મારું જ સાચું’ એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવે છે અને બીજાને વિચાર-યુદ્ધમાં પરાજિત કરીને વ્યક્તિ આનંદિત બનતી હોય છે. કોઈને વાદમાં પરાજિત કરીને પોતાની જાતને એ વિદ્વાન વિજેતા માનતો હોય છે અને પરાજિત થનારને ધુત્કારતો હોય છે. આ રીતે ‘મારો જ મત સાચો’ એવી જગતની શૈલી છે, ત્યારે ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલો અનેકાંતવાદ એ ‘સાચું જ મારું’નું મૌલિક દર્શન છે.

આગ્રહ અને અહંકારમાં રહેલી વ્યક્તિ સદૈવ પોતાની વાત, મત, અભિપ્રાય કે માન્યતાને માને છે, પણ હકીકતમાં તો એની પાસે પૂર્ણ સત્ય હોતું નથી. સત્યનો એક અંશ એ અપૂર્ણ સત્ય છે. બધા અંશો ભેગા થાય, તો પૂર્ણ સત્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે. આ સંદર્ભમાં એક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ જોઈએ.

બે વ્યક્તિઓ નૃત્ય જોવા ગઈ. એક વ્યક્તિ અંધ અને બીજી બધિર હતી. નૃત્ય સાથે ગાનનો કાર્યક્રમ હતો. કાર્યક્રમ પૂર્ણ થતાં અંધ વ્યક્તિએ કહ્યું, ‘વાહ, ગીત કેવું સુંદર હતું? આવું મધુર ગીત મેં જિંદગીમાં ક્યારેય સાંભળ્યું નથી.’

ત્યારે બધિરે કહ્યું, ‘અરે! ક્યાં કોઈ ગીત જેવી વાત જ હતી. મંચ પર તો કેવલ નૃત્ય હતું. ગીત નહીં.’ અને પછી બંને વચ્ચે કલહ જાગ્યો. આમ એકાંત દૃષ્ટિએ વિચારનાર આગ્રહમાં સરી પડે છે. એ પોતાની વાતને વળગી રહે છે, એથી ય વિશેષ સામાની વાતનો સર્વથા, સર્વ પ્રકારે અસ્વીકાર કરે છે. જ્યારે જૈનદર્શનનો અનેકાંતવાદ એ ‘જ’કારને બદલે ‘પણ’કારનો સિદ્ધાંત છે. એ કહે છે કે કોઈપણ પદાર્થને એક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાને બદલે સર્વાંગી દૃષ્ટિએ જોવો જોઈએ. આને માટે બીજાની વાત સાંભળો અને બીજાના દૃષ્ટિબિંદુને સાંકળો. દરેક વસ્તુની અનંત બાજુ (ધર્મ) હોય છે અને એ રીતે સંસાર અનંતધર્મા છે.

કોઈ કવિને આકાશમાંથી રૂપેરી ચાંદની રેલાવતો શરદ પૂર્ણિમાનો પૂર્ણરૂપે ખીલેલો ચંદ્ર એ પ્રિયતમાના સુંદર મુખ જેવો લાગે, કોઈને વળી પ્રિયતમની રાહ જોતી બારણામાંથી સહજ ડોકિયું કરતી નારીના સુંદર મુખ જેવો લાગે, તો કોઈને ચંદ્રની ચાંદની પરુ જેવી અને એની આસપાસના તારાઓ બણબણતી માખી જેવા પણ લાગે. એક જ ઘટનાના કેવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિભાવ પણ હોય છે!

અનેકાંતમાં બે શબ્દ છે અને તે છે અનેક અને અંત. અનેક એટલે ઘણા અથવા તો અધિક અને અંત એટલે ધર્મ કે દૃષ્ટિ. આ રીતે કોઈપણ વસ્તુતત્ત્વનું ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ પર્યાવલોકન કરવું તે અનેકાંત છે. આને ‘અંધહસ્તીન્યાય’ કહેવામાં આવે છે. સાત અંધજનો હાથીને જુએ છે. એના જુદા જુદા અંગને સ્પર્શે છે, અને જે કાનને સ્પર્શે છે, એને હાથી સૂપડા જેવો લાગે છે. જે પગને

સ્પર્શ છે એને હાથી થાંભલા જેવો લાગે છે. જે પૂંછડીને સ્પર્શ છે, એને હાથી દોરડા જેવો લાગે છે. એ પછી મહાવત આ બધાને હાથથી આખાય હાથીનો સ્પર્શ કરાવીને એના સમગ્ર આકારનો ખ્યાલ આપે છે અને એ રીતે એ ખંડદર્શનને બદલે અખંડદર્શન પામે છે.

અનેકાંતદર્શન કહે છે કે સત્ય એક જ છે, એનું સ્વરૂપ અનેક હોઈ શકે. એ સત્યનું જુદી જુદી અપેક્ષાએ દર્શન કરવું જોઈએ. સાદી રીતે વિચારીએ તો એક જ વ્યક્તિ કોઈનો પિતા હોય છે, કોઈનો મિત્ર હોય છે, તો કોઈનો પતિ હોય છે. અને તેથી જ એ પોતાની પ્રત્યેક જવાબદારીમાં જુદો જુદો દેખાતો હોય છે. પોતાના મંતવ્યને તટસ્થતાથી વિચારવું અને વિરોધીના મંતવ્યોની આદરપૂર્વક વિચારણા કરવી એ અનેકાંતનો પાયો છે.

ભગવાન મહાવીર અને એમના શિષ્યો વિરોધી મતવાળાને સ્નેહથી પોતાનો મત સમજાવતા હતા. હકીકતમાં જે નદર્શનની સૌથી મહાન ઘટના ગણાધરવાદમાં અગિયાર ગણધરોને ભગવાન મહાવીરે દેવચોનિ શું? નરકગતિ શું? કર્મ છે કે નહીં? જીવ અને શરીર એક છે કે જુદાં? એ શંકાઓનું નિવારણ આપ્યું, ત્યારે એમણે વેદના વાક્યોનો જ નવો અર્થ તારવી આપ્યો હતો. એમની વાતને અસત્ય કહેવા કે ઠેરવવાને બદલે એ જ વાક્યોનું જૂદું અર્થઘટન આપીને સમજાવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, ‘મારા જેવા અલ્પાત્માને માપવા સારું સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન થાય.’ એવા આ સત્યના ગજને પામવાની પ્રક્રિયા એટલે અનેકાંતવાદ. એક અર્થમાં કહીએ તો અનેકાંત દ્વારા પૂર્ણ સત્યનું જ્ઞાન થાય છે. વિરોધી દેખાતા વિચારોમાં વાસ્તવિક

અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર અને તેમ કરીને તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર તે અનેકાંતવાદ.

આપણે જાણીએ છીએ કે મનુષ્યજાતિએ છેલ્લા પાંચ હજાર વર્ષમાં ઓછામાં ઓછાં પંદર હજાર યુદ્ધો કર્યા છે અને આ યુદ્ધનાં કારણોમાં મતાંધતા, આગ્રહ અને અહંકાર છે. આજે તો ધર્મ કે સંપ્રદાયના ઝઘૂની આગ્રહ કે આવેશે વિશ્વ પર સંહારક આતંકનું રૂપ લીધું છે. આવે સમયે વિશ્વને મૌલિક અને સંવાદી દર્શન અનેકાંતવાદ આપી શકે તેમ છે. એ દૃષ્ટિએ જૈનદર્શને સંપૂર્ણ જ્ઞાનને પામવા માટે આપેલું આ આગવું અને વિશિષ્ટ દર્શન છે. આ દર્શન એ સ્યાદ્વાદ કે અનેકાંતવાદને નામે ઓળખાય છે અને સ્યાદ્વાદનો અર્થ થાય છે ‘અપેક્ષાપૂર્વક કથન કરવું.’ એનો અર્થ એ કે અન્ય વ્યક્તિનું દૃષ્ટિબિંદુ જોવું અને જાણવું જરૂરી છે. ‘મારું તે સારું’ નહીં, પણ ‘સારું તે મારું’ એવી ઝંખનાથી અનેકાંતવાદના માર્ગે ચાલી શકાય.

માનવીના અહંકારનું વિષ નિર્મૂળ કરવાનું અમૃત છે અનેકાંતવાદ. જૈનદર્શનની વ્યાપક દૃષ્ટિ આમાં પ્રગટ થાય છે. એ અન્ય દર્શનોના વિચારો તરફ પૂર્વગ્રહયુક્ત વિરોધનો ભાવ રાખતું નથી, બલ્કે અપેક્ષા વિશેષે તેને પણ સત્ય માને છે અને એ રીતે કોઈ પણ વસ્તુ કે પદાર્થનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન કરાવે છે. આને પરિણામે તો જૈનદર્શન અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાંતને સમાદર આપે છે અને માધ્યસ્થભાવે સંપર્શ વિરોધોનો સમન્વય કરે છે. આથી તો શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની, પં. આશાધર, રાજશેખર, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી જેવા જૈન સાધુઓએ વૈદિક અને બૌદ્ધ ગ્રંથો પર સુંદર વિવેચન લખ્યું છે અને એ રીતે પોતાની ગુણગ્રાહિતા, હૃદયની વિશાળતા અને સમન્વયવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો છે.

ગ્રંથ સ્વાધ્યાય

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યા દીપક જ્ઞાન વિજ્ઞાન સ્વાધ્યાય સત્રના ઉપક્રમે

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા આયોજિત

પ. પૂજ્ય ગુરુદેવ ડૉ. રાકેશભાઈ ઝવેરીની

અમૃતમય વાણીદ્વારા

ભગવાન મહાવીરની અંતિમ દેશના

‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ગ્રંથ

ત્રિદિવસીય સ્વાધ્યાય

સ્થળ : બિરલા માતુશ્રી સભાગૃહ-મરીન લાઈન્સ-મુંબઈ

દિવસ : ૨૦૧૫ મે માસ, તારીખ ૫, ૬, ૭ મંગળ, બુધ, ગુરુ

સમય : ત્રણે દિવસ સાંજે સાડા છ થી નવ

સંયોજિકા : રેશ્મા જૈન- 9920951074

પ્રવેશ : જિજ્ઞાસુઓને પોતાનું નામ સરનામું ઑફિસમાં વહેલી તકે નોંધાવી લેવા વિનંતિ. ૨૩૮૨૦૨૮૬. સ્વાધ્યાયના દિવસના એક સપ્તાહ પહેલાં જિજ્ઞાસુઓને પ્રવેશ પત્ર પોતાના સરનામે મોકલવામાં આવશે.

ત્રણે દિવસ સ્વાધ્યાયના સૌજન્યદાતા

ભાગ્યશાળી

બિપીનચંદ્ર કે. જૈન

નિલમબેન બી. જૈન

સામી વ્યક્તિનું દૃષ્ટિબિંદુ જોવાનું શીખવતો સ્યાદ્વાદ આજે અનેક વિરોધો અને વિવાદોમાં ખૂંપેલા જગતને અત્યંત ઉપયોગી બને તેવો છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે જ્યારે હું સ્યાદ્વાદ શીખ્યો ત્યારે જ મુસલમાનોને મુસલમાનની દૃષ્ટિથી અને પારસીને પારસીની દૃષ્ટિથી જોતાં શીખ્યો. ન્યાયાધીશ જેમ વાદી-પ્રતિવાદીની જુબાની સાંભળીને અને તેમના દૃષ્ટિબંદુ સમજીને કેસનો ફેસલો આપે છે, એ રીતે સ્યાદ્વાદમાં માનનારો વિરોધીઓના દૃષ્ટિબિંદુ અવલોકીને તેમાંથી સાર ખેંચી વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય કરે છે. વળી એમાં સમન્વય કરાવીને ન્યાયાધીશથી એક ડગલું આગળ પણ વધે છે.

સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિ વસ્તુના તમામ ધર્મો તપાસે છે અને જુદી જુદી અપેક્ષાએ તમામ વસ્તુને નિહાળે છે અને ત્યાર બાદ જ તેનો ખ્યાલ બાંધે છે. આ રીતે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ જાણીને વિરુદ્ધ દેખાતા મતોની સમુચિત સંગતિ કરાવે છે. આવો સિદ્ધાંત વ્યક્તિના અંગત જીવનમાં આવે તો એ અન્યના દૃષ્ટિબિંદુને સમજી શકે અને પરસ્પરના આગ્રહો, પૂર્વગ્રહો ઓછા થાય. કુટુંબ અને સમાજમાં આવે તો કેટલાય વિવાદો અને કલહો શમી જાય. જગતના ઝઘડાઓનું મૂળ પણ મતભેદ છે. મતભેદથી મનભેદ થાય છે અને તેમાંથી ભય અને અશાંતિ જાગે છે. આવા સમયે વિરોધી તત્વોમાંથી અવિરોધી મૂળ શોધી કાઢીને સમન્વય કરાવનારો સ્યાદ્વાદ જગતના કલ્યાણનું કારણ બને તેવો છે.

આજનો માનવી અત્યંત ટેન્શન(તનાવ)માં રહે છે એ સંદર્ભમાં જોઈએ તો જો વ્યક્તિ અનેકાંતવાદની ઉચ્ચ ભાવના જાણે અને પછી એ અનુપમ ધર્મભાવનાને પોતાના વ્યવહારજીવનમાં ધબકતી કરે, તો એની વૈચારિક અને વાસ્તવિક દુનિયા પલટાઈ જાય છે. એ પહેલાં માત્ર પોતાની દૃષ્ટિએ વિચારતો હોય છે. પોતીકા સ્વાર્થને જોતો હોય છે. પોતાના સંજોગો અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિર્ણય લેતો હોય છે અને પોતાના વિચારો માટે તીવ્ર આગ્રહ સેવે છે. બીજાની પરિસ્થિતિનો લેશમાત્ર વિચાર કર્યા વિના એ અન્ય પર પોતાનો વિચાર લાદે છે અને એ વિચાર મુજબ બીજાએ જીવવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ સેવે છે અથવા તો પોતે ચડિયાતો હોય તો એને એ રીતે જીવવા માટે કોઈપણ રીતે મજબૂર કરે છે.

જો જીવનમાં અનેકાંતદૃષ્ટિએ આવે, તો વ્યક્તિ સામી વ્યક્તિનો મનોભાવ સમજવાની કોશિશ કરશે. એની પરિસ્થિતિને જાણવાનો, પામવાનો કે આત્મસાત્ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. એના સંજોગોને જુએ છે અને એના મનમાં આવેલો વિચાર કે એણે કરેલાં કાર્ય વિશે એની દૃષ્ટિએ ચિંતન કરે છે. સીધી-સાદી વાત કરીએ તો જો આપણા સમાજમાં પિતાએ પુત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર્યું હોત, તો કેટલો બધો સંવાદ સધાયો હોત. આજની વાત જવા દઈએ, પરંતુ અગાઉના જમાનામાં સાસુએ પોતે પણ ક્યારેક વહુ હતી, એ રીતે વિચાર્યું

હોત તો હિંદુ-સમાજના કેટલાય કૌટુંબિક કલહો અને આઘાતોનું નિવારણ થઈ શક્યું હોત.

ક્યારેક એવું પણ લાગે કે જે તત્ત્વજ્ઞાનનું આપણે ગ્રંથોમાં વાચન કરીએ છીએ કે સંતો પાસેથી શ્રવણ કરીએ છીએ એ તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર સાત્ત્વિક વિચાર રહે છે, પણ તે જીવનનો સાત્ત્વિક આચાર બને છે ખરું? અનેકાંતવાદ એ જૈનદર્શનની વિશ્વને મહાન ભેટ છે એ સાચું, પરંતુ એમાં જેની વાત કરવામાં આવી છે એ અનેકાંતદૃષ્ટિ વિશે તો ભારતના પ્રાચીનતમ વેદો અને ઉપનિષદોમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. જૈનદર્શનના આ મુખ્ય સિદ્ધાંતની એના આગમોમાં ચર્ચા નથી, પરંતુ એને વિશે ‘શ્રી ભગવતીસૂત્ર’ ગ્રંથમાં ચર્ચા મળે છે. ભગવાન મહાવીરને એમના મુખ્ય શિષ્ય ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્નો પૂછે છે અને ભગવાન મહાવીર એનો અનેકાંતદૃષ્ટિથી ઉત્તર આપે છે.

આ અનેકાંતદૃષ્ટિમાં એક પ્રકારની વ્યાપકતા છે. વિવેક અને સમજણ છે. જીવનનું સત્ય હોય કે અધ્યાત્મનું સત્ય હોય, પણ એને પામવાની ચાવી અહીં છે. એમાં પોતાના મંતવ્યની તટસ્થતાથી ચકાસણી કરવામાં આવે છે અને વિરોધીઓના મંતવ્યોની આદરપૂર્વક વિચારણા કરવામાં આવે છે. એમાં પોતાના સિદ્ધાંતને આદરથી જોવામાં આવે છે, પણ સાથોસાથ બીજાના ધર્મસિદ્ધાંતોને પણ સન્માનદૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે છે.

એક અત્યંત સાંકડા પુલ પરથી બે બકરાં પસાર થતા હતા. બંને પુલના જુદા જુદા છેડેથી એમાં દાખલ થયા. મુરકેલી એ હતી કે પુલનો માર્ગ એટલો સાંકડો હતો કે એમાંથી માત્ર એક જ બકરો પસાર થઈ શકે. જો બંને સામસામા આવીને અથડાયા હોત, તો બંને પુલ પરથી નીચે પડીને નદીમાં ડૂબી ગયા હોત. પરંતુ એક બકરો નીચે બેઠો અને તેના પર પગ મૂકીને બીજો બકરો પસાર થઈ ગયો, જેને પરિણામે બંને હેમખેમ રહ્યા.

આ સામાન્ય કથા એમ સમજાવે છે કે સામેની વ્યક્તિને એના વિચાર કે મનોભાવને આદર આપવો જોઈએ. જો માળાના ૧૦૮ મણકા ખૂણોખાંચરે વેરાયેલા હોય, તો માળા ન રચી શકાય, પણ એ બધા મણકા ભેગા કરીએ તો જ માળા રચાય. આ રીતે અનેકાંત કહે છે કે આપણે જે જોઈએ છીએ, તે અનંત સત્ય નથી. એ તો સત્યનું એક સ્ફુલ્લિંગ કે કિરણ છે. એ બધાં કિરણો ભેગા કરીએ ત્યારે પૂર્ણ અનંત સત્ય પ્રાપ્ત થાય.

આનો સરળ અર્થ એ છે કે તમે નીરખ્યું તે જ સત્ય એવો એકાંત આગ્રહ નહીં, પરંતુ મારી નજરનું સત્ય અને તેના પરની મારી શ્રદ્ધા અને બીજાની નજરનું સત્ય અને તે અંગેની તેની શ્રદ્ધા વિશેની વિચારણા – એવો સર્વ દૃષ્ટિને સમાવતો અનેકાંત છે. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને આ ભૌતિક જગતને સાપેક્ષવાદ (થિયરી ઓફ

જેવડી ભૂલ લાગશે. માનવી એની જિંદગીમાં ગમા-અણગમાનો ખેલ ખેલતો હોય છે અને એની ગમતી વ્યક્તિ એક કામ કરે અને એ જ કામ એની અણગમતી વ્યક્તિ કરે, તો બંને કાર્ય પ્રત્યેનો એનો પ્રતિભાવ જુદો હોય છે.

ગમતી વ્યક્તિના એ કામમાં એ એના વ્યક્તિત્વની વિશેષતા જોશે અને અણગમતી વ્યક્તિના એ કાર્યમાં એની મર્યાદાઓ શોધશે. રાગ અને દ્વેષના પડળ આપણી આંખે બાજી ગયાં હોય છે. આ રાગદ્વેષને જુદી દૃષ્ટિએ પણ વિચારવા જેવા છે. આપણને રાગ છે આપણા અવગુણો તરફ અને આપણને દ્વેષ છે બીજાના ગુણો તરફ. આપણા અવગુણોને આપણે આપણી ખૂબી કે વિશિષ્ટતા તરીકે જોઈએ છીએ. કોઈ વ્યસન કરતું હોય તો એ વ્યસનને પોતાની વિશેષતા તરીકે ખપાવે છે. પોતાનો પુત્ર પરીક્ષામાં ઓછા ગુણ લાવે તો પેપર અઘરું હોવાનું કહેવાય છે અને બીજાનો પુત્ર જો ઓછા ગુણ લાવે, તો એ અભ્યાસમાં નબળો, અક્કલમાં સામાન્ય અને આવડતમાં મીઠું છે એમ કહેવાય છે.

આ રાગ અને દ્વેષ જ આપણા જીવનમાં ‘ટેન્શન’ ઊભા કરે છે અને એવે સમયે એક જ ઘટનાને ચોપાસથી જોવી જોઈએ. એક જ બનાવને સામે પક્ષે જઈને પણ વિચારવો જોઈએ. આને માટે પ્રતિપક્ષનો વિચાર કરવો જોઈએ. જો સહપ્રતિપક્ષનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેની સમગ્રતાનો ખ્યાલ આવે. જેમ કે કોઈ ઈશ્વરને સાકાર કહે, તો કોઈ ઈશ્વરને નિરાકાર કહે છે. કોઈ મનુસ્મૃતિનો સ્વીકાર કરે છે, તો કોઈ મનુસ્મૃતિનો ઇન્કાર કરે છે. આ રીતે બંને પક્ષ એક સાથે અસ્તિત્વમાં હોય છે.

વર્તમાન યુગમાં વિરોધી ભાવનાઓનો મેળો જોવા મળે છે. એક વ્યક્તિ એક નેતાને ટેકો આપે, તો બીજી વ્યક્તિ એના વિરોધી નેતાને ટેકો આપે છે. એક શાસક પક્ષને ટેકો આપે, તો બીજો વિરોધપક્ષને ટેકો આપે છે. એકને આ વિશ્વ દીર્ઘકાળ સુધી જીવવા જેવું લાગે છે અને બીજો સતત એમ કહેતો ફરે કે હું તો આવી કઠોર દુનિયાથી છૂટકારો મેળવવા માટે વહેલું મૃત્યુ ઇચ્છું છું.

રણિયામણી પ્રકૃતિ હોય, તો વૃક્ષપ્રેમી એમાં વૃક્ષ વાવવાનો વિચાર કરે, પર્યાવરણપ્રેમી હરિયાણી જાળવવાનો વિચાર કરે, નગરપાલિકા એમાં બગીચો બનાવવાનો વિચાર કરે અને કોઈ બિલ્ડર એ જમીન હડપ કરીને એના પર ગગનચૂંબી ફ્લેટો બાંધવાનો વિચાર કરે. એક જ બાબતમાં તદ્દન વિરોધી ધારણાઓ જોવા મળે છે અને એ વિરોધી ધારણાને કારણે મનમાં ‘ટેન્શન’ ઊભું થાય છે.

વ્યક્તિ એક ધારણાનો સ્વીકાર કરી બીજી ધારણાનો સમૂળગો ઇન્કાર કરે છે. એક વાતનો સ્વીકાર કરી, વિરોધી વાતનો અસ્વીકાર કરે છે. એક પક્ષનો સ્વીકાર કરી બીજા પક્ષને હડધૂત કરે છે.

આવો વિવાદ એ અશાંતિ સર્જતો હોય છે. એક પક્ષનો નેતા પ્રતિપક્ષનો અસ્વીકાર જ નહીં, બલ્કે એનો પ્રખર વિરોધ કરે છે અને આવો વિરોધ સમય જતાં વિવાદ ખડો કરે છે અને એમાંથી ‘ટેન્શન’ ઊભું થાય છે. નાનકડો વિવાદ સમય જતાં વિકરાળ રૂપ લે છે અને પછી તો બંને પક્ષ પોતાના વિરોધી પર કૌરવ-પાંડવની માફક સામસામે તૂટી પડે છે અને કલહ, કંકાસ કે યુદ્ધનું મહાભારત રચાય છે.

આવે સમયે કોઈ આ વિરોધી વિચારધારાઓની વચ્ચે સમન્વય સ્થાપવા પ્રયાસ કરે તો કેવું ? બે દેશો વચ્ચે સરહદો સતત સળગતી હોય, ત્યારે એમની વચ્ચે સમન્વયની ભૂમિકા રચવાની જરૂર પડે છે. આપણા રોજિંદા જીવનથી માંડીને આપણા તાત્વિકદર્શન અને જીવન-આચાર સુધી આવા સમન્વયની આવશ્યકતા છે. માણસ અંતિમ છેડે રહેવાનું પસંદ કરતો હોય છે અને એને કારણે એ એકબીજા સાથે લડ્યા જ કરે છે, પરિણામે એમની વચ્ચે ક્યારેય સંવાદિતા સધાતી નથી, જ્યારે અનેકાંત એ સમન્વયની ખોજ છે. જગતના મહાન પ્રશ્નોનો ઉકેલ એકાંતઆગ્રહથી નહીં, પરંતુ આ પ્રકારના અનેકાંતવાદી સમન્વય-ચિંતન દ્વારા આવી શકે છે.

સમન્વયનો શોધક એ પોતાના પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ બંનેનો વિચાર કરે છે અને આપણે એ સમજવું જોઈએ કે જો વિરોધ કે વિવાદ ન હોય, તો ન ચાલે. વિકાસને માટે એ જરૂરી છે. જેમ લોકશાહીમાં વિવાદનો સૂર હોવો જરૂરી છે. જો એવો સૂર ન હોય અથવા એને ગૂંગળાવી દેવામાં આવે, તો ખુદ લોકશાહી ગૂંગળાઈ મરે છે. આથી વિરોધ ન હોય તો વિકાસ નથી, કારણ કે ઊંચું હોય તો જ નીચું પણ હોય, મૃત્યુ હોય તો જ જીવન હોય અને એ રીતે જ વ્યક્તિએ પ્રતિપક્ષનો પૂરો વિચાર કરીને સમન્વય સાધવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. જગતના વિરલ પુરુષોએ પછી તે ભગવાન બુદ્ધ કે મહાવીર હોય અથવા તો મહાત્મા ગાંધીજી કે નેલ્સન મંડેલા હોય એમણે એમના પ્રતિસ્પર્ધીઓની સાથે કેવો મેળાપ રચ્યો છે ! સમાજમાં જેઓ પરિવર્તનનો શંખનાદ ફૂંકે છે, તેઓ વિરોધીપક્ષને પોતાની નજીક લાવે છે, એનો નાશ કરતા નથી.

અનેકાંતવાદ એક ત્રીજી વાત એ પણ કહે છે કે વસ્તુ એક હોય છે, પણ એના અનેક ધર્મો હોય છે. એટલે કે એક વસ્તુતત્ત્વમાં અનંતગુણો હોય છે અને તે સમયે સમયે પ્રગટ થતાં હોય છે. જેમ કે એક બાળકમાં જેટલી બુદ્ધિ હોય છે, એ જ એના જીવનભરનો માપદંડ બની રહેતી નથી. એની ઉંમર જેમ વધતી જાય, એમ એની બુદ્ધિ અને સમજ વિકસતી જાય છે. કાચું કેળું ઘણું કડક હોય છે અને પાકું કેળું પોચું હોય છે. આ રીતે એક જ વસ્તુ સમયે સમયે જુદા જુદા ગુણધર્મ પ્રગટ કરતી હોય છે.

એક વ્યક્તિમાં એક આવડત ન હોય, પણ સમય જતાં એ શીખીને

આજે આપણે જાણીએ છીએ કે મોટા ભાગના માણસો ટૅન્શનથી ગ્રસ્ત હોય છે. કોઈને આર્થિક તંગીને કારણે આજીવિકાનું ટૅન્શન હોય છે. તો કોઈને નજીક જઈને પૂછશો તો કહેશે કે પુત્રીના વિવાહ અંગે કે પુત્રના વર્તન અંગે મન ટૅન્શનમાં રહે છે. સામાન્ય માનવીને પોતાની રોજિંદી જિંદગી સારી રીતે ગાળવા માટેનું ટૅન્શન હોય છે અને સત્તાધારી નેતાને પોતાની સત્તા જાળવવા કે વિસ્તારવા

આનો અર્થ એ થયો કે ગુરુ જેમ વિદ્યા અને માર્ગદર્શન આપે છે, એ જ રીતે જીવન જીવવા અંગે અનેકાંતવાદ માર્ગદર્શન આપે છે. વ્યક્તિ જેમ ગુરુ પાસેથી શિક્ષા મેળવીને પોતાનું જીવન ઉજાળે છે, એ જ રીતે એ અનેકાંતવાદને સમજીને એનું જીવન ઊજળું બનાવી શકે છે. વ્યવહારજગતમાં આ અનેકાંતવાદ કઈ રીતે ઉપયોગી બની શકે ? આને માટે આપણે એ વિચારવું જોઈએ કે આ જગતમાં જે વસ્તુ તમને ‘ટેન્શન’ આપતી હોય છે, એ જ તમને ‘ટેન્શન’માંથી મુક્ત પણ કરી શકતી હોય છે. જેમ કે કોઈ નેતા ચૂંટણીમાં વિજય મેળવવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરે, રાતદિવસ પ્રચાર કરે, જીતશે કે

નહીં એની ચિંતા સેવે, મતદાનના દિવસે તો પોતાની જાતને નિચોવી નાખે અને પછી પરિણામ આવે ત્યારે એ ‘ટેન્શન’ અનુભવતા હોય છે, પણ જે સત્તાપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા ‘ટેન્શન’ જગાવનારી હતી, તે જ વ્યક્તિને સત્તાપ્રાપ્તિ થતાં ‘ટેન્શન’ મુક્ત કરી દે છે. આનો અર્થ એ થયો કે સત્તા એ ‘ટેન્શન’ સર્જી શકે છે અને સત્તા એ ‘ટેન્શન’ મુક્ત પણ કરી શકે છે. ધનપ્રાપ્તિ આપણને તનાવમુક્ત કરી શકે છે અને

-તંત્રી

એ જ ધનની પ્રાપ્તિ આપણને તનાવગ્રસ્ત પણ કરી શકે છે.

આમ જીવનમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિની આવશ્યકતા રહે છે. અનેકાંતવાદ એ સાપેક્ષદૃષ્ટિ તરફ આંગળી ચીંધીને કહે છે, કે જો તમે સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી વિચારશો, તો વિરોધી લાગતી બાબતો પણ વિરોધી નહીં લાગે અને એ રીતે સામસામો તીવ્ર વિરોધ દૂર થઈ જશે, જેથી સમન્વય સાધનાનો માર્ગ વધુ ખુલ્લો થઈ જશે. આ વિશે ‘શ્રી ભગવતી સૂત્ર’ આગમગ્રંથમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીને જયંતિ નામની શ્રાવિકાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ.

એણે ભગવાન મહાવીર સ્વામીને પૂછ્યું કે માણસ જાગતો સારો કે માણસ ઊંઘતો સારો ?

ત્યારે ભગવાન મહાવીરે એમ કહ્યું કે ‘કેટલાક માણસ જાગતા સારા અને કેટલાક માણસ ઉંઘતા સારા.’

એમ અહીં એમણે સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વાત કરી છે અને પછી એ સાપેક્ષ દૃષ્ટિ બતાવતા એમણે કહ્યું, ‘ધાર્મિક માણસો જાગતા સારા અને પાપીઓ ઉંઘતા સારા.’

આ રીતે અનેકાંત વિચારધારા અપનાવવાથી જે બાબત સાવ વિરોધી લાગે છે, તે સમન્વયી લાગવા માંડશે. જેમ કે એક પિતા એ કોઈનો પુત્ર હોય છે, કોઈનો ભાઈ હોય છે, કોઈનો ભત્રીજો હોય છે, તો કોઈનો વેવાઈ હોય છે. આમ એક જ વ્યક્તિ એ જુદી જુદી રીતે કાર્ય કરતી હોય છે અને એટલે જ એ વ્યક્તિ તરફ એના પુત્રની જેવી અપેક્ષા હશે, એવી અપેક્ષા એના કાકાની નહીં હોય. એ વ્યક્તિ વિશે કોઈ એક અભિપ્રાય આપી શકાય નહીં, કારણ કે એ દરેક તબક્કે વિભિન્ન વર્તન કરતો હોય છે. એક વ્યક્તિ એના નોકરચાકર સાથે જે રીતે વર્તતી હોય છે, એ રીતે પોતાના બૉસ સાથે કે તપાસ માટે આવેલા ઈન્કમટેક્સ અધિકારી સાથે વર્તતી નથી. વ્યક્તિ તો એક હોય છે, પણ એના વર્તનમાં પરિવર્તન હોય છે અને આવી પરિવર્તનશીલતાને કારણે અથવા તો વ્યવહારજીવનની સાપેક્ષતાને કારણે એ વ્યક્તિ વિશે કોઈ એક નિર્ણય લઈ શકાય નહીં. દાદા તરીકે એ પોતાના પૌત્ર તરફ જે દૃષ્ટિ ધરાવતો હશે, તે પિતા તરીકે પોતાના પુત્ર તરફ અથવા માલિક તરીકે પોતાના નોકર તરફ જુદી જ દૃષ્ટિ ધરાવતો હશે. આથી અનેકાંતવાદ કહે છે કે આમાં કોઈ એકાંતરૂપે નિર્ણય કરી શકાય નહીં.

જો અનેકાન્તવાદની સાપેક્ષદૃષ્ટિ અપનાવવામાં આવે, તો વ્યક્તિ વિરોધી બાબતો વિશે સાચી સમજ કેળવી શકે, વિરોધી મતો વચ્ચે સમન્વય સાધી શકે, વિરોધી વિચારો અંગે એકત્વ પામી શકે. સુંદરીના કંઠે બિરાજેલો અત્યંત સુંદર સુવર્ણનો કલામય હાર એ સુંદરીને એક પ્રકારનું સૌંદર્ય બક્ષે છે. એ જ હાર કોઈ સુવર્ણકારની દૃષ્ટિએ ચડશે તો એ એમાંનું કલાત્મક ઘડામણ જોશે, એ જ હાર કોઈ

અન્ય સ્ત્રી જોશે તો એનામાં ઈર્ષ્યાને કારણે દ્વેષ પેદા કરશે, અને એ જ હાર એનો પતિ જુએ તો એ પત્નીના સોંદર્યમાં થયેલી વૃદ્ધિનો અનુભવ કરશે.

આ રીતે એક જ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિના અનેક પ્રકારે પડઘા પડતા હોય છે. જે એકને ગમે તે બીજાને નાપસંદ હોય. જે એકને સુંદર લાગે, તે બીજાને અસુંદર લાગે. આનો અર્થ એ થયો કે કોઈપણ સ્થિતિ કે વ્યક્તિને અનેક દૃષ્ટિકોણથી આપણે જોવી જોઈએ. એક સ્ત્રીનું સૌંદર્ય એના પતિને આકર્ષણ કરનારું બને, તો એ જ સ્ત્રીનું સૌંદર્ય બીજી સ્ત્રીને ટેન્શનગ્રસ્ત કરે છે.

જીવનમાં ડગલે ને પગલે સંઘર્ષો આવતા હોય છે. વિવાદો થતા હોય છે. સાસુ અને વહુની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ, સંજોગ અને સમયને કારણે એમની વચ્ચે પ્રબળ ઘર્ષણો જાગતા હોય છે. આ સમયે જો બંને એકબીજાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે, તો એ ઘર્ષણોની સમાપ્તિ થઈ જાય. પરસ્પરની સમજવાની સાચી દૃષ્ટિ મળે, અને જીવન વધુ સમતાયુક્ત બને.

અનેકાંતવાદ વ્યક્તિના અંગત જીવનથી માંડીને એના વ્યવહારજીવન અને એની વિચારસૃષ્ટિ બધે જ ઉપયોગી બની શકે. માણસ મોટે ભાગે મતાંધતામાં જીવતો હોય છે. એ પોતાના મતને એટલો બધો દૃઢપણે વળગી પડ્યો હોય છે કે એના બીજાં પાસાંનો વિચાર જ કરતો નથી. પ્રાચીન ગ્રીસનો મહાજ્ઞાની એરિસ્ટોટલ એમ માનતો હતો કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓના મુખમાં ઓછા દાંત હોય છે. એણે એની આ માન્યતાને ચકાસવાનો ક્યારેય પ્રયત્ન કર્યો નહીં અને એ જ રૂઢ માન્યતાને આધારે એ વિચારતો રહ્યો.

માણસ આગ્રહ કે વિગ્રહ કદાચ છોડી શકે છે, પરંતુ પૂર્વગ્રહ છોડી શકતો નથી. આ પૂર્વગ્રહને પરિણામે એ માણસ અમુક વ્યક્તિ, સમાજ, જ્ઞાતિ કે કોમ પ્રત્યે સૂગ, ધૂત્કાર કે ઉપેક્ષાનો ભાવ ધરાવતો હોય છે. એની વાત આવતાં જ એ તરત જ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી દેશે. જો એનો વિરોધી હશે તો એની શક્ય એટલી નિંદા કરશે. કોઈ અન્ય વ્યક્તિએ એની ટીકા કરી હશે, તો એને વિશે ઘણો નિમ્ન અભિપ્રાય ધરાવશે. પરંતુ એ ટીકામાં કંઈ તથ્ય છે કે નહીં કે પછી એનો સ્વભાવ જ ટીકાખોર છે અથવા તો આવી ટીકાઓ પર ધ્યાન આપવું એ પોતાને માટે જરૂરી નથી એમ સામે છેડે જઈને વિચાર કરશે, તો એના જીવનમાંથી અનેક બાબતોના ટૅન્શન ઓછા થશે અને એ રીતે અનેકાંતવાદ દ્વારા વ્યક્તિ ટૅન્શનમુક્તિનો અનુભવ કરી શકશે.

૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિજ્જુ માર્ગ, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭. ફોન : ૦૭૯-૨૬૬૦૨૬૭૫.

મોબાઈલ : ૯૮૮ ૨૪૦૧૮૮૨૫

સ્વીકારવી અને એમ કરવામાં વૈચારિક જાગૃતિ અને બૌદ્ધિક ઉદારતા કેળવવી એનું નામ અનેકાંતવાદ.

(૬) સર્વ પદાર્થો પ્રથમ દર્શને એકરૂપના જણાય છે અથવા સમજાવાય છે, તો પણ બીજા રૂપમાં અથવા અંશમાં ભાવરૂપે, અભાવરૂપે અથવા અનિર્વચનીય રૂપે ગુંચવાયેલા હોવાથી સર્વ પદાર્થો અનેકાંતિક ગણવા ઘટે છે.

(૭) બધાં દૃષ્ટિબિંદુઓમાં રહેલાં આંશિક સત્યોને સ્વીકારી તેમનો સમન્વય કરવો તે જ અનેકાંત છે. સ્યાદ્વાદ યા અનેકાંતવાદ એ એક વિશાળ દૃષ્ટિ છે જે વસ્તુનું ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિકોણોથી અવલોકન કરે છે. આ વ્યાપક દૃષ્ટિના અવલોકને એક દૃષ્ટિબદ્ધ વિચારો સંકુચિત અને અધૂરા સાબિત થાય છે અને ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુ સંગત ભિન્નભિન્ન અને વિરોધી જણાતા વિચારો પણ માળામાં મૌક્તિકોની જેમ સમન્વિત બની જાય છે.

આ બધી વ્યાખ્યાઓ જોતાં એમ સમજાય છે કે અનેકાંત એક જાતની વિચારપદ્ધતિ છે. કહો કે બધી બાજુઓથી, બધી દિશાઓ તરફનું ખુલ્લું માનસ (open mindedness) છે. જ્ઞાનના, વિચારના અને આચરણના કોઈપણ વિષયને તે માત્ર એક ખંડિત કે અધૂરી બાજુથી કે દૃષ્ટિથી જોવાની ના પાડે છે, અને શક્ય હોય તેટલી વધારેમાં વધારે વિગતોથી અને વધારેમાં વધારે ઊંડાણથી સર્વ કાંઈ જોવા, વિચારવા અને કરવાની વાત તરફ પક્ષપાત ધરાવે છે. તેનો આ પક્ષપાત પણ માત્ર સત્યના પાયા ઉપર જ બંધાયેલો છે. જૈનોના આ અનેકાંતવાદને આપણે અપ્રત્ય અને પાશ્ચાત્ય બેઉ તત્ત્વદૃષ્ટિઓથી પણ સમર્થિત કરી શકીએ એમ છીએ. ભારતીય તત્ત્વચિંતકોએ આપણું માનસ ખુલ્લું રાખી નવા વિચારો, નવી શોધખોળો, નવા સંશોધન તરફ અભિમુખ રહી જ્ઞાનમાં શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરતાં રહેવા ઉપર ભાર મૂકતાં આપણને શીખ આપેલી: ‘આનો ભદ્રા: ક્રતવો યન્તુ વિશ્વત:।’ જ્યારે વર્ષો સુધી પશ્ચિમી ફિલસૂફીએ uni-diemensional approach સ્વીકારી કામ કર્યાં કર્યું. પરંતુ લાંબા અનુભવે એમને સમજાયું કે એમનો આ foundational concept જ ભૂલ ભરેલો હતો. વસ્તુનું કે ઘટનાનું પૂર્ણ અને યથાર્થ દર્શન કરવું હોય, એમાંથી પૂર્ણ જ્ઞાન કે સત્ય પામવા હોય તો ખંડદર્શનથી નહીં મળે; અખંડ દર્શનથી જ મળે. એટલે multi-dimentional એવો holistic approach એમણે સ્વીકાર્યો. ‘દશેય દિશાઓમાંથી અમને શુભ વિચારો પ્રાપ્ત થાવ’ એવી પ્રાર્થના અનેકાંતવાદનો જ પ્રતિધોષ છે.

અનેકાંતવાદ અને સ્યાદ્વાદ :

એમ કહેવાય છે કે સ્યાદ્વાદનું જ બીજું નામ અનેકાંતવાદ છે. આ વાત બરાબર સમજવા આપણે બંને શબ્દોના ઘડતર અને અર્થને સ્પષ્ટ કરી લઈએ. ‘સ્યાદ્વાદ’ સામાસિક શબ્દ છે. ‘સ્યાત્’

અને ‘વાદ’ એ બે શબ્દોથી બનેલો સમાસ છે. ‘સ્યાત્’ એટલે અમુક અપેક્ષાએ કે અમુક દૃષ્ટિકોણથી. જ્યારે ‘વાદ’ એટલે વિચારસરણી. ‘અનેકાંત’માં ‘અનેક’ અને ‘અંત’ એમ બે શબ્દો છે. તેમાં ‘અનેક’નો અર્થ તો એકથી વધારે, બહુ એવો સ્પષ્ટ છે પણ ‘અંત’નો અર્થ છે : ધર્મ, દૃષ્ટિ, દિશા, અપેક્ષા, બાજુ વગેરે. એ ઉપરથી ‘સ્યાદ્વાદ’નો અર્થ થાય અમુક અપેક્ષાવાળી અમુક દૃષ્ટિકોણ ધરાવતી વિચારસરણી. ‘અનેકાંત’નો અર્થ થાય અનેક દૃષ્ટિઓથી વિવિધ દિશાઓથી, ભિન્નભિન્ન અપેક્ષાથી વસ્તુનું અવલોકન કે કથન કરવું. આમ ‘સ્યાદ્વાદ’ અને ‘અનેકાંતવાદ’ બંને સંજ્ઞાઓ સમાન ખ્યાલ રજૂ કરતી જણાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનોએ આ વાત જુદી રીતે પણ સમજાવી છે. એમના મત મુજબ અનેકાંતવાદ માટેનો પારિભાષિક શબ્દ ‘સ્યાદ્વાદ’ છે. ‘સ્યાત્’ એટલે ‘કથંચિત્.’ મતલબ કે કેટલુંક જાણવા મળ્યું છે, પરંતુ ઘણું જાણવાનું બાકી છે. એટલે અનેકાંતવાદ સિદ્ધાન્ત છે અને એ સિદ્ધાન્તને અમલમાં મૂકવાની રીતિ, પદ્ધતિ કે શૈલી તે સ્યાદ્વાદ છે.

અનેકાંતવાદ વિશે બે પ્રશ્નો :

પહેલો પ્રશ્ન છે કે અનેકાંતવાદ કલ્પના છે કે હકીકત? તો કહેવું જોઈએ કે તત્ત્વચિંતકોએ કરેલી હોવાથી એ ધારણાયુક્ત કલ્પના છે, પણ એ માત્ર કલ્પના નથી, વ્યવહાર જગતમાં એનું આચરણ કરતાં એ સ્વતઃસિદ્ધ થયેલી છે. એટલે એમ કહેવું જોઈએ કે ભલે એ કલ્પના હોય પણ હકીકતે સત્યસિદ્ધ થયેલી હોવાથી એ તત્ત્વજ્ઞાન છે તેમ વિવેકી આચરણનો વિષય હોવાથી ધર્મ પણ છે.

બીજો પ્રશ્ન છે કે અનેકાંતવાદનું જીવિતપણું શામાં છે? અનેકાંતનું જીવિતપણું એમાં છે કે તે જેમ બીજા વિષયોને બધી બાજુથી તટસ્થપણે જોવા-વિચારવા પ્રેરે છે તેમ એ પોતાના સ્વરૂપ અને જીવિતપણા વિશે પણ ખુલ્લા મનથી વિચાર કરવા અનુરોધ કરે છે. જેટલું આપણું વિચારનું ખુલ્લાપણું, સ્પષ્ટપણું અને તટસ્થપણું તેટલું અનેકાંતનું બળ અને જીવન.

અનેકાંતવાદ અને સાપેક્ષવાદ :

પ્રથમ દર્શને એકાંતરૂપવાળો પદાર્થ અધિક વિચારથી અનેકાંતિક છે એવી સમજણ ધરાવનારને એકાંતિક ગ્રહ વળગતો નથી. મતલબ કે એ મતાગ્રહી થતા નથી. વસ્તુના સ્વરૂપ નિર્ણય પ્રસંગે અમુક મુદ્દામાં તે નિર્ણય એકાંત ગણી વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ વસ્તુવિચારથી તે વસ્તુ બીજારૂપે પણ સમજાય છે. આથી મતભેદને હંમેશાં અવકાશ હોય છે. આજની ભાષામાં કહીએ તો સત્ય હંમેશાં સાપેક્ષ હોય છે. કારણ કે વાસ્તવ હંમેશાં નિરીક્ષક અને પરિવેશ અનુસાર, નિકટતા કે દૂરતા અનુસાર, અંગત કે બિનઅંગતપણે અર્થ ધારણ કરે છે. વ્યક્તિ, વસ્તુ, વિચાર, પરિસ્થિતિને જોનાર કોણ છે એ કેટલા અંતરથી, કેવી દૃષ્ટિથી, કેવા સંજોગોમાં નિહાળે છે એના ઉપર એના

અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥

ज्ञातरभिप्रायः श्रुतविकल्पो वा नयः ।।

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં અનેકાન્તવાદ

□ प्रतापकुमार टेलिया।

[પ્રતાપકુમાર ટોલિયાએ ગુજરાત અને બેંગલોરમાં અંગ્રેજી અને હિન્દીના પ્રચારક તરીકે કાર્ય કર્યું છે. તેઓ પ્રિન્સીપાલ હતા. સપ્તભાષી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રનો સાત ભાષામાં અનુવાદ તેમજ સંપાદન કાર્ય કર્યું છે. જ્ઞાન સાથે સંગીતને મુકવાની તેમની વિશેષ શૈલીના ફળ સ્વરૂપ આપેલ સંગીતમય કાર્યક્રમો અને સી.ડી. તેમની પાસેથી મળ્યા છે. અહીં તેમણે આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રના સંદર્ભ અનેકાન્તવાદ સમજાવ્યો છે.]

આત્મજ્ઞાનના શૈલશિખર, ગ્રંથસાગર, ચૌદ પૂર્વોના સારરૂપ સાતમા ‘આત્મપ્રવાહ’ પૂર્વના કથન-સંક્ષેપ અને વિશ્વધર્મ-સ્વરૂપે મહાન જૈનદર્શનને સુસ્પષ્ટપણે, સરળ ભાષામાં, સર્વ ગ્રાહ્ય-સર્વ સ્વીકાર્ય ક્ષમતાપૂર્વક પ્રસ્તુત કરતા વિશ્વગ્રંથ શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની મહાનતા તેમજ સર્વોપરિતા માટે શું શું કહીએ ?

અનેક મહાન મનીષીઓએ, અનેક મહાપ્રાજ્ઞ પુરુષોએ, અનેક તત્ત્વચિંતકોએ આ સિદ્ધ કરી દીધું છે. અનેક સાધકોએ આ આત્મસાત્ કરી લીધું છે.

શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં નિહિત આત્મ-તત્ત્વદર્શન જૈનદર્શનને તેનો નામોલ્લેખ પણ કર્યા વિના એવી કુશળતાથી, એવી સમગ્રતાથી, એવી સહજતાથી, એવી અપૂર્વતાથી પ્રસ્તુત કરે છે કે આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય !

સર્વ વિશ્વમતોથી ઉપરે, સર્વ દૃષ્ટિઓને-નયોને પોતાનામાં સમાવી લેતું આ આત્મ તત્ત્વદર્શન બહુ સૂક્ષ્મતાથી, ઊંડાણથી અવગાહવા, સમજવા ને માણવા જેવું છે. જૈનદર્શન કથિત ‘આત્મ’ સ્વરૂપના સર્વોચ્ચ દર્શનને રજૂ કરતાં આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર, જિનવાણીના મહત્ત્વપૂર્ણ નિરૂપક ‘અનેકાન્તવાદ’ને અદ્ભુત રીતે વણી લે છે અને વ્યક્ત કરે છે. એમ જ લાગે કે જાણે સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવંત મહાવીરની અને તેને ઝીલતા-ગુંથતા જ્ઞાની ગણધરોની વાકગંગા જ જાણે તેમાં ન વહી રહી હોય !

આ મહાન પ્રાક્-વાક્-ગંગાને વર્તમાનકાળમાં ઝીલીને વહાવતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા જ્ઞાનાવતાર, પચ્ચીસસો વર્ષ પૂર્વે જાણે ભગવંત મહાવીર પ્રભુના શ્રીચરણે બેસીને એ દિવ્ય સમવસરણામાંથી ‘ગણધરવાદ’ની પરિચર્યાને અપૂર્વ દત્ત-ચિત્ત પણ સુણતા હોય, અંતરઊંઠે સંઘરતા હોય અને અહીં એ મહાશ્રવણને પુનઃ વ્યક્ત કરતા હોય એમ પ્રતીત નથી થતું ? જાણે તેમનું ચૈતન્ય-તેમાં Store અને Save કરેલાં તત્વો તથ્યોનું Opening અર્થાત્ કૉમ્પ્યુટર જ રહસ્યોદ્ઘાટન નથી આપતું ? જાણે તેમનું અંદરનું ‘ટેઈપ રેકૉર્ડર’ (Recorder) આ અનેકાંત તત્ત્વ પચ્ચીસસો વર્ષ પૂર્વનું સ્વસ્થ તત્ત્વ-શ્રવણ પુનઃ (Replug) શ્રવણ નથી કરાવતું ? અસ્તુ.

આ પૂર્વ પરમશ્રુતના પુનઃશ્રવણમાં જાણો તેમનો અનેકાંતવાદનો અભિગમ શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં યત્ર-તત્ર સહજપણે વ્યક્ત થઈ જાય છે. આ સર્વનું અનુચિંતન કરતાં એ નિમ્ન સાતેક સ્વરૂપો અને સ્થાનોમાં દેખાય છે :

વૃત્તિ અને વ્રત, દ્રવ્ય અને પર્યાય, નિત્યાનિત્ય વિવેક, નિશ્ચય

અને વ્યવહાર, ઉપાદાન અને નિમિત્ત, વાણી અને વિચાર, અંતઃકરણ અને આચરણ.

આ સર્વનું એક પછી એક ઉધ્ધરણ સહ અધ્યયન કરીએ. સર્વત્ર તેમાં અનેકાંતવાદ ઝળકતો દેખાશે. તદ્વન સ્પષ્ટ તરી આવશે.

● વૃત્તિ અને વ્રત :

‘लह्यं स्वरूपं न वृत्तिनुं, ग्रह्यं प्रत-अभिमान;
ग्रहे नहीं परमार्थने, लेवा लौकिक मान. (गाथा-२८)

● દ્રવ્ય અને પર્યાય :

‘આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
બાળાદિ વય ત્રણ્યન્નું, જ્ઞાન એનકે થાય.’ (૬૮)

● नित्यानित्य विवेकः षट्पटनामकथनः

‘આત્મા છે’, ‘તે નિત્ય છે’, છે કર્તા નિજકર્મ;
છે ભોક્તા વળી ‘મોક્ષ છે’, ‘મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.’ (૪૩)

અહીં આત્માના અસ્તિત્વ સાથે જ નિત્યત્વની સ્પષ્ટતા છે, સ્ફટિક શી સ્પષ્ટતા છે. અહીં તેમાં લેશ પણ સંશય કે સંદેહ નથી. ઉપરની ગાથામાં જ તેને અનેકાંતવાદથી દ્રઢ્યે નિત્ય અને પર્યાયે અનિત્ય સૂચવી નિત્યાનિત્યતાનો વિવેક કરી દીધો છે. અહીં વેદાંત-દર્શનના ‘કૂટસ્થ નિત્ય’ કહેનારા એકાંતવાદનો અને બૌદ્ધદર્શનના ‘ક્ષણિકવાદ’નો આબાદ છેદ ઉડાવાયો છે. પરોક્ષપણે, કષાય દર્શન નામો ભણી અંગુલિનિર્દેશ કર્યા વિના! ‘અનેકાંતવાદ’ એ સંશયવાદ છે એમ આરોપણ મિથ્યા-પ્રરૂપણ કરનારાઓને બહુ સહજ અને સ્વસ્થપણે જડબાતોડ જવાબ અપાયો છે. જૈનદર્શન-‘જિનદર્શન’ના સમગ્રતાસભર સત્યવાદનો જયજયકાર કરાયો છે અને કે કશાય મંડન-ખંડન અને વાદ-પરંપરાનો આશ્રય લીધા વગર! અહીં આમ વ્યક્ત થતા અનેકાંતવાદની આ કોઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર :

નિશ્ચયદૃષ્ટિ વ્યવહારદૃષ્ટિ બંનેનું સંતુલનભર્યું અનેકાંતિક
નિરૂપણ તો શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે: ઊદા.

પ્રથમોક્ત ‘વૃત્તિ અને વ્રત’ની ગાથાના અનુસંધાનમાં જ આ પછીની ગાથા, કેવળ નિશ્ચયનયને અપનાવનારા અને વ્યવહારનયને લોપનારા સામે કેવો લાલબત્તીભર્યો બોધ કરે છે,

‘અથવા નિશ્ચય નય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંય;
લોપે સદૃવ્યવહારને સાધન રહિત થાય.’ (ગાથા ૨૯)

પુનઃ આ સદ્બોધ આગળ સ્પષ્ટ થાય છે:

(વધુ માટે જુઓ અનુસંધાન પાનું ૩૩)

સપ્તભંગી, નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણ જેવી જૈનદર્શનની સંજ્ઞાઓથી અનેકાન્તને વધુ સ્પષ્ટ, સુરેખ રીતે સમજી શકાય છે કે સમજાવી શકાય છે. સપ્તભંગીના સાત રૂપો, નયના સાત રૂપો, નિક્ષેપના ચાર રૂપો અને પ્રમાણના બે રૂપો અને એના પેટા ભેદરૂપોની, એના સ્વરૂપની, અર્થસંદર્ભની વિગતે વાત અને વિભાવનાને સમજવાથી અનેકાન્તદર્શન સુસ્પષ્ટ બની રહે છે. મૂળે તો મહાવીરે પુરોગામીઓની પરંપરાને પોતીકા વ્યવહાર, વર્તન અને વાણીથી જૈનદર્શનના ખરા પરિચાયક અનેકાન્તદર્શનને વિગતે વિચાર્યું એનો ઘણો મહિમા એ કારણે પણ સ્થિર થયો, સ્થાપિત થયો. અનેકાન્તદર્શનને સમજનારા અને સમજાવનારાઓ પણ તિથિ

અનેકાન્તવાદનું આવું સરળ, મનોરમ ચિત્રણ અન્યત્ર ક્યાં મળે ?

તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ.' (૧૩૭)

મોબાઈલ : ૦૯૮૨૫૦૭૫૦૯૮.

Email ID pratapkumartolia@gmail.com

જીવનના વ્યવહારમાં અતિશય ઉપયોગી અનેકાંતવાદ...સ્યાદ્વાદ... અને નયવાદ

□ પંચાસ ડૉ. અરૂણવિજય મ.

[આચાર્ય શ્રી પ્રેમસૂરિ મહારાજના ભાઈ આચાર્ય શ્રી સુબોધસૂરિ મહારાજના શિષ્ય શ્રી અરૂણવિજયજીએ ‘ઈશ્વર સૃષ્ટિના કર્તા છે કે નહીં?’ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન વિષય પર પીએચ.ડી. કર્યું છે. આ વિષય પરના તેમના બે પુસ્તકો ઉપરાંત અધ્યાત્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સરળ ચર્ચા કરતા તેમના બીજા ગ્રંથો વાચકની જ્ઞાનતૃષ્ણાને સંતોષે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદની તાત્ત્વિક ભૂમિકા સમજાવતાં તેમણે વ્યવહારિક સ્પષ્ટતાઓ આપી છે.]

સંપૂર્ણ જૈન ધર્મની જ્ઞાનગંગાની મૂળગંગોત્રી એક માત્ર તીર્થંકર ભગવંતો જ છે. તેમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની ઉજવણી કરવા દેવતાઓ આવીને સમવસરણની રચના કરે છે. સર્વજ્ઞપ્રભુ આવા Congregation Place - સમવસરણમાં દેશના આપે છે. અર્થથી તત્ત્વની અપાતી દેશના શ્રવણ કરીને ગણધર ભગવંતો સૂત્રબદ્ધ રચના કરે છે. તે જ કાળાન્તરે આગમ શાસ્ત્ર સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

સર્વજ્ઞ પ્રભુનું કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન સર્વવ્યાપી હોય છે. અહીંયા સર્વ શબ્દને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-ભવાદિ નિષ્કેપાઓની સાથે જોડીને જોઈએ તો સર્વદ્રવ્ય, સર્વક્ષેત્ર, સર્વકાળ, સર્વભાવ, સર્વભવાદિ અર્થમાં વ્યાપક જ્ઞાન-દર્શન થાય છે. આ રીતે સર્વ નિષ્કેપાઓથી વિચારીએ.

૧. સર્વદ્રવ્ય — સર્વ શબ્દ સમસ્ત-સંપૂર્ણવાચી છે, સંખ્યાવાચી પણ છે. પ્રમાણ-માપવાચી પણ છે. સમસ્ત દ્રવ્યોને અને તેમના સર્વાંગીણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપને સર્વજ્ઞ કેવલી પોતાના અનન્તદર્શન વડે આત્મપ્રત્યક્ષથી જુએ છે અને અનન્તજ્ઞાન વડે જાણે છે. એવા સર્વ દ્રવ્યો જે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે માત્ર પાંચ જ છે. અસ્તિકાયાત્મક અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી સંખ્યાવાચી પાંચ શબ્દ સાથે જોડીને પંચાસ્તિકાયા તેવી સંખ્યા અપાઈ છે.

પંચાસ્તિકાયાત્મક પાંચ દ્રવ્યો

૧. જીવાસ્તિકાયા ૨. ધર્માસ્તિકાયા ૩. અધર્માસ્તિકાયા ૪. આકાશાસ્તિકાયા ૫. પુદ્ગલાસ્તિકાયા

આ પંચાસ્તિકાયાત્મક પાંચેય પદાર્થોના સંમિલિત-સમૂહાત્મક સંયુક્ત સ્વરૂપને જ જગત્-વિશ્વ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ રીતે આખું બ્રહ્માંડ-જગત એ બીજું કંઈ જ નથી પરંતુ માત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા એવા

અસ્તિકાયાત્મક પાંચ પદાર્થોનું સમૂહાત્મક સ્વરૂપ જ છે. અસ્તિત્વ જ ત્રિકાળ નિત્ય-શાશ્વત સ્વરૂપે છે. શાશ્વતનો અર્થ જ છે અનાદિથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને અનન્ત કાળ સુધી એકઠાં અસ્તિત્વ ટકી રહે છે. માટે જ આ સર્વ પદાર્થો અનુત્પન્ન-અવિનાશી કક્ષાના છે. જે ક્યારેય ઉત્પન્ન જ ન થાય, બની જ ન શકે તેને અનુત્પન્ન કહેવાય અને જેનો ક્યારેય નાશ-અન્ત જ ન થાય તેને અવિનાશી કહેવાય. આવા જ પદાર્થો ત્રિકાળ-નિત્ય-ત્રૈકાલિક શાશ્વત હોય છે.

આવા નિયમની કસોટી ઉપર અસ્તિકાયાત્મક - પાંચેય પંચાસ્તિકાયાના પદાર્થોને ચકાસવામાં આવે તો તે બધા આવા જ પદાર્થો છે. આ સિદ્ધાન્તાનુસાર આખું સંપૂર્ણ જગત-વિશ્વ ત્રિકાળ નિત્ય શાશ્વત જ છે. મૂળમાં પદાર્થો જ જ્યારે ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળા જ નથી તો પછી તેમના સંમિશ્રણની સંમિલિત કક્ષાવાળા વિશ્વની ઉત્પત્તિ માનવી તે પણ અસ્થાને છે. પદાર્થો જ મૂળમાં ઉત્પત્તિશીલ-ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળા જ નથી તેથી આ પંચાસ્તિકાયાત્મક જગત-વિશ્વ પણ સોત્પન્ન કક્ષાનું નથી. અને જે જે ઉત્પત્તિશીલ જ નથી તે તે વિનાશી પણ નથી. અનુત્પન્ન પદાર્થો અને તેની સંમિલિત અવસ્થાવાળું વિશ્વ પણ અવિનાશી જ છે. જે જે અનુત્પન્ન-અવિનાશીની કક્ષાવાળું હોય તે તે ત્રિકાલનિત્ય-ત્રૈકાલિક શાશ્વત જ હોય છે. માટે આ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડરૂપ જગત ક્યારેય નષ્ટ થવાનું જ નથી.

માટે આવા બ્રહ્માણ્ડરૂપ સંપૂર્ણ વિશ્વને ઉત્પન્ન-નિર્માણ કરનારાને સર્જક અને તેનો પ્રલય કરનારાને વિસર્જક-પ્રલયકર્તાદિ રૂપે માનવા અને તેને સૃષ્ટિના સર્જનહાર-વિસર્જનહારની ઉપમાઓથી નવાજીને ઈશ્વર-પરમેશ્વરના બિરુદથી સંબોધીને સદા તેની તેવા જ સ્વરૂપે સ્તુતિ-સ્તવના કરતા રહેવાની પ્રવૃત્તિ સર્વથા મિથ્યા છે.

ગુણ-પર્યાયાત્મક પદાર્થ સ્વરૂપ

સંસારના પંચાસ્તિકાયાત્મક પાંચેય પદાર્થો મૂળમાં ગુણ-પર્યાયાત્મ દ્રવ્યો છે. ગુણ-પર્યાયાવદ્ દ્રવ્યનું તત્ત્વાર્થનું સૂત્ર આ સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે. એક પણ દ્રવ્ય ગુણ વગરનો નથી, હોઈ જ ન

સર્વાંગીણ સ્વરૂપની એક ધર્મ 'અસ્તિ'ની વિવક્ષા થાય છે. એવી એક-એક ધર્મની અપેક્ષાથી તેના વિરોધી ધર્મની અપેક્ષાથી વાદ કથન થાય છે. તેથી વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. આવી રીતે દ્રવ્યગત અનેક ધર્મો છે. બધા ધર્મોની અપેક્ષાથી વિવક્ષા કરીને એક દ્રવ્ય સંબંધી વાદ-કથન કરતા પરને બોધ કરાવી શકાય છે. એક દ્રવ્ય વિષે પ્રરૂપણા કરી શકાય છે. તો જ એક-એક દ્રવ્ય વિષેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ શકે. અસ્તિથી હોવાપણું, અને નાસ્તિથી ન હોવાપણું એમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ ગુણધર્મો બંને વિવક્ષાથી કથન કરાય છે. માટે એક એક પદાર્થ વિષેનો બોધ સ્પષ્ટ થાય છે. પછી શંકા ને અવકાશ રહેતો જ નથી. આ રીતે સ્યાદ્વાદની ભાષા પદ્ધતિ પરિપૂર્ણ સંપૂર્ણ સત્ય શોધક છે. સ્યાદ્ શબ્દ કથંચિત અર્થમાં હોઈને બીજા ભંગની અપેક્ષા દર્શાવે છે. તેથી જ સ્વ અપેક્ષાથી વિવશ કરવા છતાં તે જ વખતે પર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાને પણ પહેલાથી જ અભિપ્રેત કરે છે. આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્યાદ્વાદ એ સંશયવાદ નથી. પરંતુ તે સત્ય શોધકવાદ છે. એક દ્રવ્યના એક-ગુણ-ધર્મની વિવક્ષા કરીને તે જ વખતે તેના પરસ્પર વિરોધી ગુણ-ધર્મની પર રૂપે અપેક્ષા કરીને વાદ-કથન કરવાની કહેવાની ભાષા પદ્ધતિમાં કંઈ જ સંશય ન રહેતા તે અધૂરી પણ નથી. તેમજ શંકાસ્પદ, સંશયાત્મક પણ નથી. આ રીતે મૂળમાં જ પદાર્થ સ્વરૂપ અને સ્યાદ્વાદની પદ્ધતિ ન સમજી શકનારા પૂર્વગ્રહગ્રસ્ત એવા કહેવાતા આદ્ય શંકરાચાર્ય અને તેમના અનુયાયી એવા રાધાકૃષ્ણન જેવા પણ સ્યાદ્વાદને સંશયવાદ કહીને પોતાની અજ્ઞાનતા વ્યક્ત કરે છે. સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ પ્રરૂપેલા મૂળભૂત પદાર્થ સ્વરૂપને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાત્મક અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યની ત્રિપદી સ્વરૂપે જાણી સમજીને એક એક ગુણ-ધર્મની અપેક્ષાએ એક-એક સપ્તભંગીથી અનેકાન્ત રૂપે વિચારતા અને સ્યાદ્વાદની ભાષા પદ્ધતિથી જણાવતા પ્રમાણ રૂપ-પ્રામાણિક વ્યવહાર થાય છે.

આત્માના 'પડરિપુ'

જૈન દર્શનકારોએ, આત્માના ‘ષડ્રિપુ’ નામથી ઓળખાતા છ શત્રુઓ બતાવ્યા છે. એ આત્મશત્રુઓના નામ છે: ‘કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર. આધ્યાત્મિક વિકાસમાં અડચણ કરનારા આ છ દુશ્મનો, ભૌતિક વિકાસમાં પણ એવા જ અને એટલા જ અડચણકર્તા છે. આ વાત બરાબર યાદ રાખવા જેવી છે. એ બહુ મોટા અવગુણો છે. વ્યવસ્થિત જીવનના વિકાસમાં આ અવગુણો બાધક તત્ત્વો ‘Blocking elements’ છે. ‘અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ’ એ પાંચ મિત્રોની સહાયતા લઈને આ છ શત્રુઓનો પરાભવ કરવા માટે રણો ચડવું એ પ્રત્યેક વિવેકપૂર્ણ મનુષ્યનો પ્રાથમિક પુરુષાર્થ છે. આ વાતને ઈંચી મૂકીને જીવન જીવવાનો માર્ગ નક્કી થાય જ નહિ. એને લક્ષ્યમાં રાખીને આપણે જે જીવન જીવીએ, એ ‘વિશુદ્ધ આમોદપ્રમોદકારક નંદનવન છે.’ એને બાદ કરીને ચાલીએ તો જીવન એક ઝંઝટ છે, મહાઝંઝટ છે.

એ મહાઅંતરમાંથી છૂટવા માટે સ્યાદ્વાદ શ્રુતધારક
અનેકાન્તવાદના અદ્ભુત તત્ત્વવિજ્ઞાનનો આશ્રય લેવાની
અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે જ છે.

નયવાદ :

જેઓ અપેક્ષા સહિત-સાપેક્ષ સ્વરૂપે પદાર્થગત ગુણધર્મોને કથન નથી કરતા. નિરપેક્ષભાવે એક અંશવિશેષ્યનું આંશિક કથન કરવાની ભાષા પદ્ધતિ એ નયવાદ છે. ‘વત્તુરભિપ્રાય વિશેષ્યો નયઃ’ કહેનાર વક્તાનો એક અભિપ્રાય વિશેષ્ય કહેવાય છે. કહેનાર વક્તા બીજા કોઈએ અથવા બીજો નય શું કરે છે તેની દરકાર ન કરતા, તેની અપેક્ષા ન સમજતા પોતાને એક દૃષ્ટિકોણથી જે કહેવાનું છે તે જ કહે છે માટે નયો નિરપેક્ષ છે. જ્યારે સ્યાદ્વાદ સાપેક્ષ છે. ૧. નૈગમ, ૨. સંગ્રહ, ૩. વ્યવહાર ૪. ઋજુ સૂત્ર, ૫. શબ્દનય, ૬. સમભિરૂઢ અને ૭. એવંભૂત. આ સાત મુખ્ય નયો છે. ફક્ત ગચ્છતિ ઇતિ ગૌ-ચાલતી-જતી હોય તો ગાય કહેવી પરંતુ બેઠી કે ખાતી-પીતી હોય તો ગાય ન કહેવી. એવી દૃષ્ટિવાળા અલગ-અલગ નયો છે. એક નય એક જ દૃષ્ટિથી બોલે છે. તે સાપેક્ષભાવે બીજાની અપેક્ષાનો વિચાર સુદ્ધા કરવા તૈયાર નથી. માટે નયવાદ અપ્રમાણિક છે. એક નયથી એક પણ પદાર્થ દ્રવ્યનું સર્વાંગીણ-સંપૂર્ણ સત્ય સ્વરૂપ જાણી શકાય નહીં. સમજી શકાય નહીં. જ્યારે સર્વ ભાંગાઓની અપેક્ષાનો સામટો વિચાર કરીને કથન કરવાથી (વાદ) સ્યાદવાદ એ ભાષા

કથનની પ્રમાણિક પ્રક્રિયા છે. એના વડે પદાર્થ-દ્રવ્યના એક-એક ગુણ ધર્મનો સાચો બોધ થાય છે. એમ કરતાં જો પદાર્થના બધા જ ગુણ-ધર્મનો સાત-સાત ભંગો વડે સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો પદાર્થનું સર્વાંગીણ-સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણી શકાય.

સંસારના રોજિંદા વ્યવહારમાં નયવાદ જ મોટા પ્રમાણમાં લોકો વાપરે છે. સ્યાદ્વાદની ભાષા પદ્ધતિ સમજનારા-બોલનારા આદિ તો વિરલા છે. નયવાદની ભાષામાં આશય જ જો ન સમજાય, અને બીજા નયને પણ શું કહેવું છે તે પણ જો ન સમજાય તો કલેશ-કષાય અને કલહનું પ્રમાણ વધે. આ સમજીને સૌએ નયોનો આશય સમજવો તેમજ સ્યાદ્વાદ તરફ વળવું હિતાવહ છે. * * * મોબાઈલ : ૯૮૧૦૮૩૯૬૭૩.

□ ડૉ. સાગરમલ જૈન

दर्शन का जन्म मानवीय जिज्ञासा से होता है। इसा पूर्व छठी शती में मनुष्य की वह जिज्ञासा पर्याप्त रूप से प्रौढ हो चुकी थी। अनेक विचारक विश्व के रहस्योद्घाटन के लिये प्रयत्नशील थे। इन जिज्ञासु चिन्तकों के सामने अनेक समस्याएँ थीं, जैसे- इस दृश्यमान विश्व की उत्पत्ति कैसे हुई, इसका मूल कारण क्या है? वह मूल कारण या परमतत्त्व जड़ है या चेतन? पुनः यह जगत् सत् से उत्पन्न हुआ है या असत् से? यदि यह संसार सत् से उत्पन्न हुआ तो वह सत् या मूल तत्त्व एक है या अनेक। यदि वह एक है तो वह पुरुष (ब्रह्म) है या पुरुषेतर (जड़तत्त्व) है। यदि पुरुषेतर है तो वह जल, वायु, अग्नि, आकाश आदि में से क्या है? पुनः यदि वह अनेक है तो वे अनेक तत्त्व कौन से हैं? पुनः यदि यह संसार सृष्ट है तो वह स्रष्टा कौन है? उसने जगत् की सृष्टि क्यों की और किससे की? इसके विपरीत यदि यह असृष्ट है तो क्या अनादि है? पुनः यदि यह अनादि है तो इसमें होने वाले उत्पाद, व्यय रूपी परिवर्तनों की क्या व्याख्या है, आदि। इस प्रकार के अनेक प्रश्न मानव मस्तिष्क में उठ रहे थे। चिन्तकों ने अपने चिन्तन एवं अनुभव के बल पर इनके अनेक प्रकार से उत्तर दिये। चिन्तकों या दार्शनिकों के इन विविध उत्तर या समाधानों का कारण दोहरा था, एक और वस्तुतत्त्व या सत्ता की बहुआयामिता और दूसरी और मानवीय बुद्धि, ऐन्द्रिक अनुभूति एवं अभिव्यक्ति सामर्थ्य की सीमितता। फलतः प्रत्येक चिन्तक या दार्शनिक ने सत्ता को अलग-अलग रूप में व्याख्यायित किया।

भारतीय साहित्य में वेद प्राचीनतम है। उनमें भी ऋग्वेद सर्वाधिक प्राचीन है उसके नासदीयसूक्त (१०:१२:२) में परमतत्त्व के सत् या असत् होने के सम्बन्ध में न केवल जिज्ञासा प्रस्तुत की गई, अपितु अन्त में ऋषि ने कહ दिया कि उस परसत्ता को न सत् कहा जा सकता है और न असत्। इस प्रकार सत्ता की बहुआयामिता और उसमें अपेक्षा भेद से परस्पर विरोधी गुण धर्मों की उपस्थिति की स्वीकृति वेदकाल में भी मान्य रही है और ऋषियों ने उसके विविध आयामों को जानने-समझने और अभिव्यक्त करने का

ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હૈં કિ અનેકાંતિક દૃષ્ટિ કા ઇતિહાસ અતિ પ્રાચીન હૈ. ન કેવલ વેદોં મેં અપિતુ ઉપનિષદોં મેં ભી ઇસ અનેકાંતિક દૃષ્ટિ ઉલ્લેખ કે અનેકોં સંકેત ઉપલબ્ધ હૈ. ઉપનિષદોં મેં અનેક સ્થલોં પર પરમસત્તા કે બહુઆયામી હોને ઔર ઉસમેં પરસ્પર વિરોધી કહે જાને વાલે ગુણધર્મોં કી ઉપસ્થિતિ કે સંદર્ભ મિલતે હૈં. જબ હમ ઉપનિષદોં મેં અનેકાંતિકદૃષ્ટિ કે સન્દર્ભોં કી ખોજ કરતે હૈં તો ઉનમેં હમેં નિમ્ન ત્રીન પ્રકાર કે દૃષ્ટિકોણ ઉપલબ્ધ હોતે હૈં— (૧) અલગ-અલગ સન્દર્ભોં મેં પરસ્પર વિરોધી વિચારધારાઓં કા પ્રસ્તૂતીકરણ.

(૨) એકાન્તિક વિચારધારાઓં કા નિષેધ.

(3) परस्पर विरोधी विचारधाराओं के समन्वय का प्रयास.

સૃષ્ટિ કા મૂલતત્ત્વ સત્ હૈ યા અસત્ હમ ઇસ સમસ્યા કે સન્દર્ભ મેં હમે ઉપનિષદોં મેં દોનોં હી પ્રકાર કી વિચારધારાઓં કે સંકેત ઉપલબ્ધ હોતે હેં. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ (૨.૭) મેં કહા ગયા હા કિ પ્રારમ્ભ મેં અસત્ હી થા ઉસી સે સત્ ઉત્પન્ન હુઆ. ઇસી વિચારધારા કી પુષ્ટિ છાન્દોગ્યોપનિષદ્ (૩/૧૯/૧) મેં ભી ઉપલબ્ધ હોતી હૈ. ઉસમેં ભી કહા ગયા હૈ કિ સર્વપ્રથમ અસત્ હી થા ઉસસે સત્ હુઆ ઔર સત્ સે સૃષ્ટિ હુઈ. ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હેં કિ ઇન દોનોં મેં અસત્વાદી વિચારધારા કા પ્રતિપાદન હુઆ, કિન્તુ ઇસી કે વિપરીત ઉસી છાન્દોગ્યોપનિષદ્ (૬:૨:૧, ૩) મેં યહ ભી કહા ગયા કિ પહલે અકેલા સત્ હી થા, દૂસરા કુછ નહીં થા, ઉસી સે યહ સૃષ્ટિ હુઈ હૈ. બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ (૧:૪: ૧-૪) મેં ભી ઇસી તથ્ય કી પુષ્ટિ કરતે હુએ કહા ગયા હૈ કિ જો કુછ ભી સત્તા હૈ ઉસકા આધાર લોકાંતીત સત્ હી હૈ. પ્રપંચાત્મક જગત્ ઇસી સત્ સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ.

ઇસી તરહ વિશ્વ કા મૂલતત્ત્વ જડ હૈ યા ચેતન ઇસ પ્રશ્ન કો લેકર

[illegible]

का दर्शन जैनदर्शन के समान ही सत्ता में परस्पर विरोधी गुणधर्मों को स्वीकार करता प्रतीत होता है। मात्र यही नहीं उपनिषदों में परस्पर विरोधी मतवादों के समन्वय के सूत्र भी उपलब्ध होते हैं जो यह सिद्ध करते हैं की उपनिषदकारों ने न केवल अेकान्त का निषेध किया, अपितु सत्ता में परस्पर विरोधी गुणधर्मों को स्वीकृति भी प्रदान की। जब औपनिषदिक ऋषियों को यह लगा होगा कि परमतत्त्व में परस्पर विरोधी गुणधर्मों की अेक ही साथ स्वीकृति तार्किक दृष्टि से युक्तिसंगत नहीं होगी तो उन्होंने उस परमतत्त्व को अनिर्वचनीय या अवक्तव्य भी मान लिया। तैत्तरीय उपनिषद् (२) में यह भी कहा गया है कि वहाँ वाणी की पहुँच नहीं है और ऐसे मन के द्वारा भी प्राप्त नहीं किया जा सकता। (यतो वाचो निर्वर्त्तते अप्राप्यमनसा सह)। इससे अेसा लगता है कि उपनिषद् काल में सत्ता के सत्, असत्, उभय और अवक्तव्य/अनिर्वचनीय-ये चारों पक्ष स्वीकृत हो चुके थे। किन्तु औपनिषदिक ऋषियों की विशेषता यह है कि उन्होंने उन विरोधों के समन्वय का मार्ग भी प्रशस्त किया। इसका सबसे उत्तम प्रतिनिधित्व हमें ईशावस्योपनिषद् (४) में मिलता है। उसमें कहा गया है कि-

‘અનેજદેકં મનસો જવીયો નૈનદેવા આપ્તુવન્યૂર્વમર્ષત્’

અર્થાત્ વહ ગતિરહિત હૈ ક્ષિક ભી મન સે એવં દેવોં સે તેજ ગતિ કરતા હૈ. 'તદેજતિ તન્નેજતિ તદ્દૂરે તદ્વન્તિકે અર્થાત્ વહ ચલતા હૈ ઓર નહીં ભી ચલતા હૈ, વહ દૂર ભી હૈ, વહ પાસ ભી હૈ. ઇસ પ્રકાર ઉપનિષદોં મેં જહાં વિરોધી પ્રતીતિ હોને વાલે અંશ હૈ, વહીં ઉનમેં સમન્વય કો મુખરિત કરને વાલે અંશ ભી પ્રાપ્ત હોતે હૈં. પરમસત્તા કે એકત્વ, અનેકત્વ, જડત્વ-ચેતનત્વ આદિ વિવિધ આચાર્યોં મેં સે કિસી એક કો સ્વીકાર કર ઉપનિષદ કાલ મેં અનેક દાર્શનિક દૃષ્ટિયોં કા ઉદય હુઆ. જબ યે દૃષ્ટિયાં અપને-અપને મન્તવ્યોં કો હી એકમાત્ર સત્ય માનતે હુએ, દૂસરે કા નિષેધ કરને લગીં તબ સત્ય કે ગવેશકોં કો એક એસી દૃષ્ટિ કા વિકાસ કરના પડા જો સભી કી સાપેક્ષિક સત્યતા કો સ્વીકાર કરતે હુએ ઉન વિરોધી વિચારોં કા સમન્વય કર સકે. વહ વિકસિત દૃષ્ટિ અનેકાન્ત દૃષ્ટિ હૈ જો વસ્તુ મેં પ્રતીતિ કે સ્તર પર દિખાઈ દેને વાલે વિરોધ કે અન્તસ્ મેં અવિરોધ કો દેખતી હૈ ઓર સૈદ્ધાન્તિક દ્વન્દ્વોં કે નિરાકરણ કા એક વ્યાવહારિક એવં સાર્થક સમાધાન પ્રસ્તુત કરતી હૈ. ઇસ પ્રકાર અનેકાન્તવાદ વિરોધોં કે શમન કા એક વ્યાવહારિક દર્શન હૈ. વહ ઉન્હેં સમન્વય કે સૂત્ર મેં પિરોને કા સફલ પ્રાયસ કરતા હૈ.

ઈશાવાસ્ય મેં પગ-પગ પર અનેકાન્ત જીવન દૃષ્ટિ કે સંકેત
 પ્રાપ્ત હોતે હૈં. વહ અપને પ્રથમ શ્લોક મેં હી ‘ત્યેન ત્યક્તેન ભુજ્જથા
 મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્નમ્’ કહ કર ત્યાગ એવં ભોગ-ઇન દો વિરોધી
 તથ્યોં કા સમન્વય કરતા હૈ એવં એકાંત ત્યાગ ઔર એકાન્ત ભોગ

દોનોં કો સમ્યક્ જીવન દૃષ્ટિ કે લિએ અસ્વીકાર કરતા હૈ. જીવન ન તો એકાન્ત ત્યાગ પર ચલતા હૈ ઓર ન એકાન્ત ભોગ પર, બલ્કિ જીવનયાત્રા ત્યાગ ઓર ભોગરૂપી દોનોં ચર્કોં કે સહારે ચલતી હૈ. ઇસ પ્રકાર ઈશાવાસ્ય સર્વપ્રથમ અનેકાન્ત કી વ્યાવહારિક જીવનદૃષ્ટિ કો પ્રસ્તુત કરતા હૈ. ઇસી પ્રકાર કર્મ ઓર અકર્મ સમ્બન્ધી એકાન્તિક વિચારધારાઓં મેં સમન્વય કરતે હુએ ઈશાવસ્ય (૨) કહતા હૈ કિ 'કુર્વન્નેવેલ કર્મોણિ જિજીવિષેચ્છતાં સમાઃ' અર્થાત્ મનુષ્ય નિષ્કામ ભાવ સે કર્મ કરતે હુએ સૌ વર્ષ જીયે. નિહિતાર્થ યહ હૈ કિ જો કર્મ સામાન્યતયા સકામ યા સપ્રયોજન હોતે હૈં વે બન્ધનકારક હોતે હૈં, કિન્તુ યદિ કર્મ નિષ્કામ ભાવ સે બિના કિસી સ્પૃહા કે હોં તો ઉનસે મનુષ્ય લિપ્ત નહીં હોતા, અર્થાત્ વે બન્ધન કારક નહીં હોતે. નિષ્કામ કર્મ કી યહ જીવનદૃષ્ટિ વ્યાવહારિક જીવન-દૃષ્ટિ હૈ. ભેદ-અભેદ કા વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ સે સમન્વય કરતે હુએ ઉસી મેં આગે કહા ગયા હૈ કિ-

યસ્તુ સર્વાણિભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।

સર્વભૂતેષુચાત્માન્તં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥ (ઈશા. ૬)

અર્થાત્ જો સભી પ્રાણિયોં મેં અપની આત્મા કો ઓર અપની આત્મા મેં સભી પ્રાણિયોં કો દેખતા હૈ વહ કિસી સે ઘૃણા નહીં કરતા. યહાં જીવાત્માઓં મેં ભેદ એવં અભેદ દોનોં કો એક સાથ સ્વીકાર ક્રિયા ગયા હૈ. યહાં ભી ઋષિ કી અનેકાન્તદૃષ્ટિ હી પરિલક્ષિત હોતી હૈ જો સમન્વય કે આધાર પર પારસ્પરિક ઘૃણા કો સમાપ્ત કરને કી બાત કહતી હૈ.

એક અન્ય સ્થલ પર વિદ્યા (અધ્યાત્મ) ઓર અવિદ્યા (વિજ્ઞાન) (ઈશા. ૧૦) મેં તથા સમ્ભૂતિ (કાર્યબ્રહ્મ) એવં અસમ્ભૂતિ (કારણબ્રહ્મ) (ઈશા. ૧૨) અથવા વૈયક્તિકતા ઓર સામાજિકતા મેં ભી સમન્વય કરને કા પ્રયાસ ક્રિયા ગયા હૈ. ઋષિ કહતા હૈ કિ જો અવિદ્યા કી ઉપાસના કરતા હૈ વહ અન્ધકાર મેં પ્રવેશ કરતા હૈ ઓર વિદ્યા કી ઉપાસના કરતા હૈ વહ ઉસસે ભી ગહન અન્ધકાર મેં

પ્રવેશ કરતા હૈ (ઈશા-૯) ઓર વહ જો દોનોં કો જાનતા હૈ યા દોનોં કા સમન્વય કરતા હૈ વહ અવિદ્યા સે મૃત્યુ પર વિજય પ્રાપ્ત કર વિદ્યા સે અમૃત તત્ત્વ કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ (ઈશા. ૧૧). યહાં વિદ્યા ઓર અવિદ્યા અર્થાત્ અધ્યાત્મ ઓર વિજ્ઞાન કી પરસ્પર સમન્વિત સાધના અનેકાન્ત દૃષ્ટિ કે વ્યાવહારિક પક્ષ કો પ્રસ્તુત કરતી હૈ. ઉપરોક્ત વિવેચન સે યહ સ્પષ્ટ હૈ કિ સત્તા કી બહુઆયામિતા ઓર સમન્વયવાદી વ્યાવહારિક જીવન દૃષ્ટિ કા અસ્તિત્વ બુદ્ધ ઓર મહાવીર સે પૂર્વ ભી થા, જિસે અનેકાન્ત દર્શન કા આધાર બના જા સકતા હૈ.

અનેકાન્તવાદ કા મૂલ પ્રયોજન સત્ય કો ઉસકે વિભિન્ન આયામોં મેં દેખને, સમજને ઓર સમજાને કા પ્રયત્ન હૈ. યહી કારણ હૈ કિ માનવીય પ્રજ્ઞા કે વિકાસ કે પ્રથમ ચરણ સે હી એસે પ્રયાસ પરિલક્ષિત હોને લગતે હૈ. ભારતીય મનીષા કે પ્રારમ્ભિક કાલ મેં હમેં ઇસ દિશા મેં દો પ્રકાર કે પ્રયત્ન દૃષ્ટિગત હોતે હૈં-(ક) બહુઆયામી સત્તા કે કિસી પક્ષ વિશેષ કી સ્વીકૃતિ કે આધાર પર અપની દાર્શનિક માન્યતા કા પ્રસ્તુતીકરણ તથા (ખ) ઉન એકપક્ષીય (એકાન્તિક) અવધારણાઓં કે સમન્વય કા પ્રયાસ. સમન્વયસૂત્ર કા સૃજન હી અનેકાન્તવાદ કી વ્યાવહારિક ઉપાદેયતા કો સ્પષ્ટ કરતા હૈ. વસ્તુતઃ

અનેકાન્તવાદ કા કાર્ય ત્રિવિધ હૈ-પ્રથમ, તો યહ વિભિન્ન એકાન્તિક અવધારણોં કે ગુણ-દોષોં કી તાર્કિક સમીક્ષા કરતા હૈ, દૂસરે વહ ઉસ સમીક્ષા મેં યહ દેખતા હૈ કિ ઇસ અવધારણા મેં જો સત્યાંશ હૈ વહ કિસ અપેક્ષા સે હૈ, તીસરે, વહ ઉન સાપેક્ષિક સત્યાંશોં કે આધાર પર, ઉન એકાન્તવાદોં કો સમન્વિત કરતા હૈ.

ઇસ પ્રકાર અનેકાન્તવાદ માત્ર તાર્કિક પદ્ધતિ ન હોકર એક વ્યાવહારિક દાર્શનિક પદ્ધતિ હૈ. યહ એક સિદ્ધાન્ત માત્ર ન હોકર, સત્ય કો દેખને ઓર સમજને કી પદ્ધતિ (method system) વિશેષ હૈ, ઓર યહી ઉસકી વ્યવહારિક ઉપાદેયતા હૈ. * * * પ્રાચ્ય વિદ્યાપીઠ, શાજાપુર (મધ્ય પ્રદેશ) મો. : ૦૮૪૨૪૮૭૬૫૪૫.

દીર્ઘદષ્ટા સિદ્ધસેન દિવાકરજી

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીના જીવન સંબંધી અનેક કિવદંતીઓ જાણવા મળે છે. એમાંની એક થોડી અલગ પ્રકારની છે. આ વાર્તા મુજબ તેઓ એકવાર વિહાર કરતા ચિત્તોડગઢ પહોંચ્યા. દેરાસરના પ્રાંગણમાં આવેલ એક સ્તંભ ઉપર એમની નજર પડી. આ સ્તંભ થોડા અલગ પ્રકારનો એમને જણાયો. તેમણે પાસેના જંગલમાંથી થોડી વનસ્પતિઓ મંગાવી. તથા એમાંથી એક લેપ તૈયાર કરી સ્તંભ ઉપર એને ધીરેથી વિધિસર લગાવ્યો. એમના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ સ્તંભ કમળફૂલની જેમ ખુલ્યો, એમાં ઘણાં પુસ્તકો સંગ્રહિત થયેલા હતા. દીવાકરશ્રીએ એમાંથી બે પુસ્તકો જોયા અને તરત જ એક દૈવી ધ્વનિ સંભળાયો કે એ સ્તંભ ખોલવા માટેનો ઉચિત સમય હજી પાક્યો નથી. દીવાકરશ્રીજીએ સ્તંભને પુનઃ એ જ સ્થિતિમાં ગોઠવ્યો. તેમણે એમાંથી જે બે વિદ્યા ગ્રંથ લીધા તે- ૧. લશ્કર ઉત્પન્ન કરવા માટેની 'સરસપ' વિદ્યા. આ વિદ્યાને આજના સમયના રોબો સાથે સરખાવી શકાય.

૨. સ્વર્ણ સિદ્ધિ મંત્ર-આપણે ત્યાં 'પારસ પત્થર'ની ઘણી વાર્તાઓ છે. ઉપરાંત દેદાશાહ અને ત્યારબાદ આનંદધનજીના સમયમાં પણ એક સંન્યાસીએ આવો રસ તૈયાર કર્યો હતો.

દર્શનોનું દર્શન : અનેકાન્ત

□ ભાષાદેવજી

[અધ્યાત્મપથના આ વિદ્વાન લેખક યોગાચાર્ય છે. યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચાર અર્થે વિદેશભ્રમણ કર્યું છે. અંદાજે પાંત્રીસ પુસ્તકોના કર્તા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી પાસે તેમના આશ્રમમાં સ્થાયી છે. અહીં તેમણે બે લેખો દ્વારા વિષયને ન્યાય આપ્યો છે.]

આધુનિક યુગના એક મહાન મનીષી શ્રી જે. કૃષ્ણમૂર્તિ કહે છે-

The Life is greater than Philosophy.

‘જીવન તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં ઘણું મહાન છે.’

જીવન અને અસ્તિત્વ એટલું મહાન અને એટલું વ્યાપક છે કે તે કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાઈ શકે તેમ નથી. જીવન અને અસ્તિત્વ અનંત છે અને તત્ત્વજ્ઞાન સીમિત છે. સીમિતમાં અસ્તિત્વ કેવી રીતે સમાઈ શકે ? વ્યાપકમાં વ્યાપક તત્ત્વજ્ઞાન પણ જીવન અને અસ્તિત્વના એક અંશને જ અભિવ્યક્ત કરી શકે છે.

સત્ય સાકરનો પહાડ છે. જ્ઞાનીઓ કીડીઓ છે. આ કીડીઓ સાકરના પહાડમાંથી સાકરના થોડાં કણ પોતાના દરમાં લઈ જઈ શકે, પરંતુ સાકરના આખા પહાડને કોઈ લઈ જઈ શકે નહિ.

એક મહાન ભવનના, દશ અલગ અલગ સ્થાને ઊભા રહીને દશ ફોટોગ્રાફ્સ લેવામાં આવે તો દશેય ફોટોગ્રાફ્સ અલગ અલગ બનશે. કયો ફોટોગ્રાફ સાચો? દશેય સાચા છે, પરંતુ એકેય પૂર્ણ નથી. પ્રત્યેક ફોટોગ્રાફ ભવનના એક એક અંશને અભિવ્યક્ત કરે છે, પરંતુ કોઈ ફોટોગ્રાફમાં ભવન પૂર્ણતઃ આવી જતું નથી. આ ફોટોગ્રાફ્સની જેમ આપણાં તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રત્યેક શાખા પણ આંશિક દર્શન રજૂ કરે છે. પ્રત્યેક તત્ત્વજ્ઞાન સાચું છે, પરંતુ પૂર્ણદર્શન એકેય નથી.

માનવ ચેતનામાં જીવન અને અસ્તિત્વનું પૂર્ણજ્ઞાન, પૂર્ણદર્શન સમાઈ ન શકે.

આપણે આપણાં આંશિક દર્શનને પૂર્ણ દર્શન માની લેવાની ભૂલ ન કરીએ, તે માટે સાવધાન કરનાર કોઈ દર્શન છે ? દર્શનોનું દર્શન કરાવનાર તે દર્શન છે—અનેકાન્ત દર્શન.

માનવદર્શનની આ મર્યાદા અને જીવન ગહન રહસ્યમયતાને અનેકાન્તવાદ એક ઘણી વિશિષ્ટ રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે.

અનેકાન્તવાદ અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ વસ્તુતઃ કોઈ વાદ નથી, પરંતુ સર્વ વાદોની મર્યાદા અભિવ્યક્ત કરનાર એક ઘણું વિશિષ્ટ દર્શન છે અને તેથી તે દર્શનોનું દર્શન છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તત્ત્વજ્ઞાનની રચના કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો આપે છે, પરંતુ દૃષ્ટાઓ, સૂરિઓ તત્ત્વજ્ઞાનની રચના નથી કરતા. તેઓ તો આમ કહે છે-

‘અમને આમ દેખાય છે, પરંતુ અમારું દર્શન અંતિમ કે પૂર્ણ નથી અને અમને જે દેખાય છે, તે પણ બુદ્ધિપૂર્વક અને ભાષાના માધ્યમથી અભિવ્યક્ત કરી શકાય તેમ નથી.’

અને આટલું કહીને તેઓ મૌન થઈ જાય છે. પરંતુ તેમને બહુ

આગ્રહ કરીને કહેવામાં આવે છે-

‘પણ તમે કાંઈક તો કહો !’

ત્યારે તેઓ કહે છે-

‘પણ ભાઈ! સત્યને અનેક રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે અને આ રીતો પ્રથમ દૃષ્ટિએ પરસ્પર વિરોધી પણ લાગી શકે અને તેથી અમારે જે કહેવું છે, તે છે—અનેકાન્તવાદ !’

આમ અને આટલું કહીને સૂરિઓ મૌન થઈ જાય છે. તેમના આ દર્શનનો આધાર લઈને ‘અનેકાન્તવાદ’ આ નામ અને સિદ્ધાંતની રચના તો આપણે કરી છે, સૂરિઓ તો આટલું કહીને મૌન થઈ ગયા છે !

અનેકાન્તવાદ વસ્તુતઃ વાદ નથી, પરંતુ સર્વ વાદોથી પર થઈને કરેલું દર્શન છે. અનેકાન્તવાદમાં પ્રયુક્ત ‘વાદ’ ગેરમાર્ગે દોરનારો છે. આ અનેકાન્તવાદ નથી, પરંતુ અનેકાન્તદર્શન છે, તેમ કહેવું વધુ સાચું છે.

જૈન આચારમાં પ્રધાન તત્ત્વ ‘અહિંસા’ છે. જૈન આચારના પ્રધાન અંગો મહદ્ અંશે ‘અહિંસા’ને કેન્દ્રમાં રાખીને, અહિંસાની આજુબાજુ ગોઠવાયેલાં છે. આચારનું આ મુખ્ય તત્ત્વ અહિંસા ‘વિચાર’ સુધી પહોંચે અને વિચારણાને પણ પ્રભાવિત કરે તો ? તો તેમાંથી અનેકાન્તવાદ કે સ્યાદ્વાદ નિષ્પન્ન થાય છે અને તેમજ થયું છે. જ્યારે આપણે કોઈ એકદેશીય દર્શનને જ પકડીને તેને જ સત્ય ગણવાનો દુરાગ્રહ રાખીએ છીએ ત્યારે તેમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે અર્થાત્ વૈચારિક ભૂમિકા પર હિંસા થાય છે. જૈનદર્શનને આવી સૂક્ષ્મ કે વૈચારિક હિંસા પણ માન્ય નથી અને તેમાંથી અનેકાન્તવાદ નિષ્પન્ન થાય છે.

આ પૃથ્વી પર અગણિત દર્શનો પ્રગટ્યા છે અને વિકસ્યા છે. અનેકાન્તવાદનું જે સ્પષ્ટ દર્શન જૈન દર્શનમાં છે, તેટલું સ્પષ્ટ અને નિશ્ચયાત્મક દર્શન અન્ય દર્શનોમાં જોવા મળતું નથી. તેથી જ અનેકાન્તવાદ કે અનેકાન્તદર્શન જૈન દર્શનનું વિશિષ્ટ અને મૌલિક પ્રદાન ગણાય છે.

આમ છતાં આપણે સ્વીકારવું જોઈએ અને કહેવું જોઈએ કે જૈનેતર દર્શનમાં પણ અનેક સ્થાને કોઈ ને કોઈ રૂપે, ભલે ‘અનેકાન્તવાદ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યા વિના પણ અનેકાન્તવાદના તત્ત્વો જોવા મળે છે. અહીં આપણે થોડાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ.

૧. વેદાંતમાં માયાનું સ્વરૂપ

અદ્વૈત વેદાંતમાં 'માયા'ની ધારણા ઘણી મહત્વપૂર્ણ અને ચાવીરૂપ

નથી. આ પ્રથમ અને વિધાન પ્રથમ ના અસ્તિત્વનો હાજર ન હોય અને ત્યારે જ અર્થ એમ કરવો સ્તિત્વ સ્વીકારી ના મૂળ વિધાનો થાય છે, તેમ નથી આવશ્યક છે. વચું હોઈ શકે ? વ્ય-કાળ-ક્ષેત્ર વ્ય-કાળ-ક્ષેત્ર નથી. અસ્તિત્વમાન નથી. માયાના કાળમાં અસ્તિત્વમાન છે દૃષ્ટાંતતઃ ઘડો તુ તે ઓરડાના યના સ્વરૂપમાં નથી. આ બંને છે. લેવામાં આવે તીય વિધાનને અર્થ વિધાન બને અસ્તિત્વ અને આવે છે. આમ

આ વિધાનનો અર્થ એ છે કે ઘડાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-પર્યાયના લક્ષણોની ગેરહાજરીના દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળતાં ઘડો અસ્તિત્વમાન નથી. આ વિધાનને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે કહી શકાય કે પર-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-પર્યાયથી ઘડો અસ્તિત્વમાન નથી. આનો અર્થ એમ કે

પ્રથમ અને દ્વિતીય યુગપત્ લેવામાં આવે ત્યારે અસ્તિત્વ અને અભાવ, આ બંને ખ્યાલો એક સાથે સ્વીકારવામાં આવે છે. આમ

બંને ત્યારે તે અવક્તવ્ય બની રહે છે.

ઘડાના અસ્તિત્વ અને અભાવ આ બંને સ્વરૂપને એક સાથે દર્શાવવા હોય ત્યારે તે માટે કોઈ શબ્દ નથી તેથી તેને અહીં ‘ઘડો અવક્તવ્ય છે’ એમ કહેવામાં આવે છે.

અસ્તિત્વ અને અભાવ-આ બંને પાસાં પ્રત્યે એકી સાથે ધ્યાન મનોવૈજ્ઞાનિક અને તાર્કિક રીતે અશક્ય લાગે છે.

સત્ અને અસત્-આ બંને પરસ્પર નિષેધક છે અને તેથી એક અને સમાન વસ્તુમાં બંનેનું એક સાથે આરોપણ અશક્ય છે. આથી ‘ઘડો અવક્તવ્ય છે’ એમ કહેવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે.

૫. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે અને અવક્તવ્ય છે

ઘડો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે માન્ય છે, પરંતુ ઘડા વિશે બધું કહી શકાય તેમ નથી, તેથી અસ્તિત્વમાન હોવા છતાં ઘડામાં ઘણું અવક્તવ્ય પણ છે.

આમ અહીં અસ્તિત્વ અને અવક્તવ્યપણું, એક સાથે છે.

અસ્તિત્વમાન હોય તે બધું જ વક્તવ્ય નથી. તદનુસાર અસ્તિત્વમાન વસ્તુ સાથે અવક્તવ્યપણું પણ હોય જ છે.

૬. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન અને અવક્તવ્ય છે

આ વિધાનનો અર્થ આ રીતે થઈ શકે-

ઘડો તેના અભાવદર્શક પાસાંમાંના સંબંધમાં અસ્તિત્વમાન નથી, પરંતુ તેના અસ્તિત્વદર્શી અને અભાવદર્શી સ્વરૂપોના દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળતા તે ‘અવક્તવ્ય’ બની રહે છે.

જેમ અસ્તિત્વ અવક્તવ્ય હોય છે તેમ નાસ્તિકત્વ પણ અવક્તવ્ય હોય શકે છે.

૭. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે, અસ્તિત્વમાન નથી અને અવક્તવ્ય છે.

ઘડો પોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે અસ્તિત્વમાન છે; પોતાના અભાવદર્શક ગુણધર્મો પ્રમાણે અસ્તિત્વમાન નથી.

આ બંને દૃષ્ટિબિંદુઓને એકી સાથે લેતાં તે ‘અવક્તવ્ય’ છે.

અહીં ઘડાના ત્રણેય દૃષ્ટિબિંદુનું સંયોજન છે-અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ અને અવક્તવ્ય !

આ સાતેય વિધાનોને આપણે આ પ્રકારે મૂકી શકીએ.

પ્રથમ અને દ્વિતીય વિધાનો મૂળભૂત વિધાનો છે.

પ્રથમ અને દ્વિતીય વિધાનને ક્રમિક રીતે મૂકતાં તૃતીય વિધાન અને બંનેને યુગપત મૂકતાં ચતુર્થ વિધાન ફલિત થાય છે.

આમાંથી પ્રથમ દ્વિતીય અને તૃતીય વિધાન સાથે ચતુર્થ વિધાન ઉમેરતાં અનુક્રમે પાંચમું, છઠ્ઠું અને સાતમું વિધાન ફલિત થાય છે.

કોઈપણ પરિસ્થિતિ વિશે આ સાત સ્વરૂપે વિધાન કરી શકાય છે - છે, નથી, છે નથી, અવક્તવ્ય, છે અવક્તવ્ય, નથી અવક્તવ્ય અને છે નથી અવક્તવ્ય. આ સાતથી અતિરિક્ત આઠમું કોઈ વિધાન

શક્ય નથી. આ રીતે આ અનેકાંત દર્શન છે, અને એકાંત દર્શન નથી.

કોઈ પણ પદાર્થ કે પરિસ્થિતિનું પ્રત્યેક પાસું આ સાત દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિહાળી શકાય છે. આમાંનું પ્રત્યેક દૃષ્ટિબિંદુ સત્ય છે, પરંતુ કોઈ દૃષ્ટિબિંદુ પૂર્ણ નથી. સાંગોપાંગ નથી. સમગ્ર સત્ય સાત દૃષ્ટિબિંદુઓના સમન્વયમાં છે.

વસ્તુના નિર્ણયનો આ સપ્તભંગીનય જૈનદર્શનની વિશિષ્ટ અને અદ્વિતીય પદ્ધતિ છે.

સામાન્યતઃ પ્રત્યેક દર્શન પોતાના મતનું મંડન અને અન્યમતનું ખંડન કરવામાં રાચે છે. ત્યારે જૈનદર્શનનો આ અનેકાંતવાદ ઉદારતાપૂર્વક કહે છે-

‘હા, સ્યાત્ તમારી વાત પણ સાચી હોઈ શકે છે.’

અને યાદ રહે ! અન્ય દાર્શનિકોની જેમ જૈન દાર્શનિક સામાન્યતઃ ખંડન-મંડનમાં પડ્યા નથી. આમ બન્યું છે, તેના પાયામાં જૈન સૂરિઓનું આ અનેકાંતદર્શન છે. ધર્મને નામે સંઘર્ષો જૈનો કદી કરતા નથી. તેમ બનવાના કારણો આ બે છે-જૈન દર્શનનો અનેકાંતવાદ અને જૈન-આચારની અહિંસા !

આ અનેકાંતવાદે અને આ અહિંસાના મહાન સિદ્ધાંતે જૈનોને ખૂબ શાંતિપ્રિય પ્રજા બનાવી અને રાખી છે. જૈનો મંદિરો બનાવે છે, પરંતુ અન્ય ધર્મના મંદિરો તોડે તેવી કલ્પના પણ કોઈ ન કરી શકે. આ દુષ્કૃત્યોમાંથી જૈનોને કોણ બચાવે છે ? અનેકાંતવાદ અને અહિંસા !

જૈનદર્શનના સાત પાયા છે-

૧. અનેકાંતવાદ, ૨. અહિંસા, ૩. નવકાર મંત્ર, ૪. કર્મનો સિદ્ધાંત, ૫. તપ, ૬. ચૌદ ગુણસ્થાન ૭. નવ તત્ત્વો-(૧) જીવ (૨) અજીવ (૩) પુણ્ય (૪) પાપ (૫) આસ્રવ (૬) સંવર (૭) નિર્જરા (૮) બંધ (૯) મોક્ષ.

આ સાતેય તત્ત્વનો તાત્ત્વિક આધાર શું છે-આ તાત્ત્વિક આધાર છે-અનેકાંતવાદ અર્થાત્ અનેકાંત દર્શન !

સમાપન

વિશ્વના દાર્શનિકોએ અનેકાંતવાદની જેટલી નોંધ લેવી જોઈએ, તેટલી લીધી નથી, કારણ કે જૈનો અને જૈનધર્મ અનાક્રમવાદી અને અપ્રચારક પ્રજા છે. જૈનોને સંખ્યામાં રસ નથી અને વિજય પણ મેળવવો નથી.

આમ છતાં પોતાની દૃષ્ટિના વિકાસ માટે આપણે સૌ આ મહાનદર્શન-અનેકાંત દર્શનને આત્મસાત્ કરીએ તો તેમાં સૌનું કલ્યાણ છે. * * *

સરસ્વતી નિકેતન આશ્રમ, કુમાર છાત્રાલય પાસે, જોધપર (નદી), વાયા મોરબી-૩૬૩૬૪૨. ટેલિફોન : ૦૯૩૭૪૪૧૬૬૧૦.

મૂળ વસ્તુ એકની એક હોવા છતાં તેના જુદા જુદા સ્વરૂપો જુદા

જુદા નામથી ઓળખાય છે. આ જુદા જુદા સ્વરૂપો પાછા પરસ્પર વિરોધી ગુણ ધર્મોવાળા હોય છે. લોખંડ એક વસ્તુ છે. તેમાંથી બનાવવામાં આવતાં ઢાલ, તલવાર, ચાકુ, કાતર, અને સોય વિગેરેમાં લોખંડ હોવા છતાં તે બધા જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે અને વળી પરસ્પર વિરોધી કામ પણ કરે છે. તલવાર કાપે છે જ્યારે ઢાલ એને કાપવા દેતી નથી. કાતર ચીરા પાડી શકે છે જ્યારે સોય એ ચીરાને સાંધીને પાછા એક કરી દે છે.

પિસ્તોલ આપણાં હાથમાં હોય છે ત્યારે આપણું રક્ષણ કરે છે. પ્રતિપક્ષીના હાથમાં જાય તો એ જ પિસ્તોલ આપણું મોત નીપજાવે છે. અહીં પિસ્તોલનો ક્ષેત્રભેદ થયો. પેલા ઝેરમાં (પ્રમાણ) ભાવભેદ થયો હતો.

માણસની પણ બચપણ, કિશોરાવસ્થા, યૌવન, આઘેડ અવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા અને અંતિમ અવસ્થા જોઈએ છીએ. દેહ અને નામ એક જ હોવા છતાં કાળભેદે કાળની અપેક્ષાએ-કેટલા સ્વરૂપો થયા? તેમાં પાછા પરસ્પર વિરોધી, આ વિરોધી પણ માત્ર દૃષ્ટિ પુરતા જ, દેખાવ પુરતા જ નહિ. સ્વભાવ પણ પાછો પરસ્પર વિરોધી હોય છે.

સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન ‘તો’ જર્મન ભાષા માટે ‘ઢ’ કહી શકાય. આમ એક વ્યક્તિ વિદ્વાન પણ અને ‘ઢ’ પણ છે.

સફેદ દીવાલવાળા રૂમમાં પીળા રંગની રાત્રે લાઈટ થાય ત્યારે દીવાલ પીળી લાગે. દિવસે જોનારને સફેદ લાગે. એક અપેક્ષાએ બન્ને સાચા છે અને બન્ને ખોટા પણ છે.

ઘર માલિક આનો ફોડ પાડી શકે.

દ્રવ્યભેદ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે એકનો એક જ દેહ સુકોમળ વજ્ર જેવો મજબૂત, માંદલો, તંદુરસ્ત, સશક્ત, અશક્ત, દાઢી મૂછ વગરનો, દાઢી મૂછવાળો, ટટ્ટાર, વાંકો, મખમલ જેવો મુલાયમ અને કરચુલીઓવાળો જર્જરીત પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મોવાળો પણ બને છે.

એ જ દેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંગ્રેજ, અમેરિકન, યુરોપિયન, આફ્રિકન, બંગાળી અને ગુજરાતી વગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે.

ભાવની અપેક્ષાએ જ માણસ સૌમ્ય, રૌદ્ર, શાંત, અશાંત, સ્થિર, અસ્થિર, ધીર, અધીર, છીછરો, ગંભીર, રૂપાળો અને કદરૂપો પણ દેખાય છે.

કાળની અપેક્ષાએ એને જ આપણે બાળક, કિશોર. યુવાન આઘેડ અને વૃદ્ધ કહીએ છીએ. આમ મનુષ્યનો દેહ એકનો એક હોવા છતાં, વસ્તુ તરીકે એક જ હોવા છતાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાથી જુદો જુદો દેખાય છે. જુદો જુદો બની જાય છે. આ બધું આપણે સાચું માનીએ જ છીએ. બધાં માને છે. આ બધું એ નિઃશંક પુરવાર કરે છે કે કોઈ પણ પદાર્થમાં પરસ્પર વિરોધી એવા ગુણધર્મોનું અસ્તિત્વ હોય જ છે. આ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં હવે કશી અસ્પષ્ટતા નહિ રહે, કંઈ મુશ્કેલી નહિ રહે. જૈન દાર્શનિકોએ અનેકાંતવાદનો

આશ્રય લઈને આવી ઘણી વાતો સ્પષ્ટતાથી સમજાવી છે.

આધુનિક મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, દરેક માણસોમાં ‘ડૉક્ટર જેકિલ અને મિસ્ટર હાઈડની’ જેમ પરસ્પર વિરોધી, ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર ધરાવતી વૃત્તિઓ હોય જ છે. એટલે, કોઈપણ સંસારી માણસને સર્વથા સારો અથવા સર્વથા ખરાબ-બુરો-એમ કહી શકાય જ નહિ.

એક સજ્જને પોતાના નામથી એક સાર્વજનિક દવાખાનું બાંધવા માટે પંદર લાખ રૂપિયા આપ્યા. તેને ત્યાં કામ કરતા એક નોકરને ઓપરેશન કરાવવા માટે જરૂરી પંદર હજાર રૂપિયા આપવાની તેમણે ઘસીને ના પાડી. પરિણામે જરૂરી સારવાર પેલો ગુમાસ્તો મેળવી ના શક્યો અને એનું અવસાન થયું.

આ સજ્જન માટે આપણે શું કહીશું? દયાળુ? ઉદાર? નિર્દય? અધમ? જવાબ આપવાની કશી આવશ્યકતા નથી. સહેજે સમજાઈ જાય એવી વાત છે.

આવા આવા તો અનેક દૃષ્ટાંતો ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં જોવા મળશે. એ બધા ઉપરથી સહેજે સમજાશે કે ‘એક જ વસ્તુ છે અને નથી’ એમ જ્યારે જૈન દાર્શનિકો કહે છે તે અનેકાંત દૃષ્ટિથી કહે છે અને તે યથાર્થ છે, એમ કહેવામાં તેઓ તદ્દન સાચા છે. આ વાતનો સ્વીકાર આપણે કરવો જ જોઈએ.

અનેકાંત દૃષ્ટિની આવી વાતો ખૂબ જ સમજવા જેવી છે. જો બરાબર સમજાઈ જાય તો, પછી જગત અને જીવનની તમામ સમસ્યાઓનો ઉકેલ બહુ જ સરળતાથી આવી જાય.

અનેકાંત દૃષ્ટિ રાખીને આ વાતનો વધારે વિચાર કરીશું તો, એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ, નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ તેમ જ એકત્વ અને અનેકત્વ વગેરે એક જ સમયે રહે છે, એ સમજવામાં કશી મુશ્કેલી નહિ નડે. એ બધું જોવા અને સમજવા માટે, અનેકાંતવાદનો આશ્રય લેવો પડશે. એનો આધાર જો ન લઈએ તો તે આપણને કદીપણ નહિ સમજાય.

એક અને અનેક એક સાથે એક સમયે રહે છે, તે સમજવામાં તો આજના આ વિજ્ઞાનવાદી અણુ-પરમાણુ-સંશોધન યુગમાં કશી મુશ્કેલી નહિ નડે.

વસ્તુનું નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ સમજવું પણ સહેલું છે. બધું જ પરિવર્તનશીલ છે; આ વાત તો સૌ કોઈ સ્વીકાર છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તથા અવસ્થા (પર્યાય) ભેદે એક જ વસ્તુ અનેક પરિવર્તનો પામે છે. એ પરિવર્તનશીલ છે એટલે એને અનિત્ય કહી શકાય-અનિત્ય છે. છતાં, એનું મૂળ દ્રવ્ય, જુદા જુદા સ્વરૂપમાં પણ એમાં કાયમ રહે છે, એટલે એને નિત્ય પણ કહી શકાય-નિત્ય છે. એકલું નિત્ય કહેવું એ જેમ ખોટું ઠરે તેમ એકલું અનિત્ય કહેવું એ પણ ખોટું છે.

આ પરિવર્તન પણ સહસા-એકાએક નથી થતું. એ એનો

એ અનેકાંત દૃષ્ટિને નીચે પ્રમાણેની મુખ્ય શરતોથી પ્રકાશિત કરી અને પોતાના જીવનદ્વારા એનું અનુસરણ કરવાનો કેટલી શરતોએ ઉપદેશ આપ્યો.

- રાગ અને દ્વેષમાંથી પેદા થતા સંસ્કારોથી વશ ન થવું અર્થાત તેજસ્વી મધ્યસ્થભાવ ધારણ કરવો.
- જ્યાં લગી મધ્યસ્થ ભાવનો પૂર્ણ વિકાસ ન થાય ત્યાં સુધી એ ધ્યેય રાખીને કેવળ સત્યની જિજ્ઞાસા રાખવી.
- ગમે તેવા વિરોધી દેખાતા પક્ષથી ગભરાવું નહિ અને પોતાના પક્ષની જેમ એ પક્ષની પણ આદરપૂર્વક વિચારણા કરવી અને પોતાના પક્ષ તરફ પણ આકરી સમાલોચક દૃષ્ટિ રાખવી.
- વિરોધી લાગતા હોય તેવા બીજાના અનુભવોમાંથી જે જે અંશો સાચા લાગે તેનો વિવેકબુદ્ધિથી સમન્વય કરવાની ઉદારતા સાથે અભ્યાસ કરવો. સમન્વય કરવામાં મિથ્યાભિમાનનો ત્યાગ કરવો. જીવન વહેવારમાં અનેકાંતના આચરણ માટે ભગવાનની આ શીખમાં સ્વ પર કલ્યાણ અભિપ્રેત છે.

જેન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ હંમેશાં એવો આગ્રહ રાખ્યો છે કે તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ હોવા છતાંય તટસ્થ ભાવ જ્યાં સુધી પ્રગટતો નથી ત્યાં સુધી પૂર્ણ સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ તટસ્થવૃત્તિ કેળવવા માટે અજ્ઞાન દૂર કરી સમ્યક્જ્ઞાન મેળવવું પડે. પૂર્વગ્રહો, અભિપ્રાયો અને અહંકારથી મુક્ત થવું પડશે. ઈન્દ્રિયાદિક વૃત્તિઓ સાથેનો સંબંધ ધરાવતા ભૌતિક સ્વાર્થને ત્યાગવો પડશે. વિવેકબુદ્ધિના જાગરણ સાથે વિશ્વવાત્સલ્ય, કરુણા અને મૈત્રીભાવ કેળવવો પડે વળી. પરમત સહિષ્ણુતાની પાવન જ્યોત પ્રગટે તો જ અનેકાંતનો અનેરો લાભ મળે.

બીજો પણ સાચો હોઈ શકે, બીજી દાર્શનિક પરંપરા ને અન્ય ધર્મોની વાત સહિષ્ણુતાથી સાંભળવી (તેને માની લેવી એવું જરૂરી નથી). તેમ કરવાથી ધર્મઝનુન નિવારી શકાય, અનેકાંત સમજીને દરેક પાસાનો વિચાર કરવાથી વ્યવહારિક જીવનમાં – પતિ-પત્ની, માતા-પિતા, પૂત્ર-પૂત્રી, ભાઈ-ભાઈ, સાસુ-વહુ, નણંદ-ભોજાઈ જેવા સંબંધોમાં સામંજસ્ય સર્જાશે. શિષ્ય-ગુરુ, ભક્ત-ગુરુ, નોકર-માલિક (શેઠ), સંસ્થાના કાર્યકરો રાજકીય પક્ષો, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી, નેતા-અમલદાર-પ્રજા વચ્ચે દરેક તબક્કે હાર્મની જળવાઈ રહેશે.

અનેકાંત દ્વારા રાષ્ટ્રની સીમાઓ, જળ, જમીન, આકાશ અને કુદરતી સંપત્તિની વહેંચણી માટેના ધર્ષણ અટકશે. અનેકાંતનું આચરણ વ્યક્તિને અન્ય ધર્મ પ્રત્યે થતી નફરત રોકશે પણ જ્યાં જ્યાં સારું છે તે મારું છે, મારું છે તે જ સારું છે નહિ પણ અનેકાંતની સમજણથી હંસદૃષ્ટિનો વિવેક, પ્રમોદભાવ અને માધ્યસ્થ ભાવ પ્રગટશે.

લોહીને હિંસા સાથે સંબંધ છે. સામાન્ય રીતે હિંસક પ્રવૃત્તિમાં આપણને લોહી દેખાય છે, પરંતુ આ તો સ્થૂળ હિંસાની વાત થઈ. કેટલીક હિંસક પ્રવૃત્તિઓ એવી હોય છે કે જે હિંસા દ્વારા લોહી

વહેતું નથી છતાં એ પ્રવૃત્તિ તીવ્ર અને ઘાતક હોય છે.

વિશ્વાસઘાત, કોઈના ગુપ્ત રહસ્યોને વિવેકહીન રીતે ઉઘાડાં પાડવાં, ઘ્રાસ્કો પડે તેવું બોલવું કે સમાચાર આપવા, શોષણ અને અન્યાય દ્વારા પરિગ્રહની પ્રવૃત્તિ પણ હિંસા છે. અયોગ્ય માર્ગે કોઈનું બ્રેઈન વોશ કરવું કે ષડયંત્રો રચવા એ હિંસા છે.

વિચારોના વિકૃત અર્થઘટન અને અભિવ્યક્તિ દ્વારા આપણે હિંસક બની અનેકાંતના હત્યારા બનીએ છીએ. આકરી, શુષ્ક, અશક્ય અને કાલ્પનિક વાતો દ્વારા યુવાનોને ધર્મવિમુખ બનાવવાની હિંસાથી બચીએ.

અપરિગ્રહના એકાંતિક આગ્રહથી હું કદાચ કટ્ટર દિગંબર બની શકું. અહિંસાના એકાંતિક આગ્રહથી હું કદાચ કટ્ટર સ્થાનકવાસી બની શકું. જીવદયા અને હિંસાના વૈચારિક અનુબંધથી હું કદાચ તેરાપંથી બની શકું. જિનપૂજામાં આરંભ-સમારંભની વિવેકહિન અનિવાર્યતા મને કદાચ કટ્ટર મૂર્તિપૂજક બનાવી દે. કટ્ટરતામાં ધર્મઝનૂન અભિપ્રેત છે. ધર્મ એ અમૃત છે, પણ ઝનૂન એ વિષ છે. એ વિષથી આપણે બચવાનું છે. વિવેકપૂર્વક વિચારીશું તો અહીં અનેકાંત વિચારધારા આપણને બચાવી શકે. એકાંત ક્રિયાવાદ કે એકાંત જ્ઞાનવાદ મોક્ષ તરફ જવાના માર્ગે નહીં લઈ જઈ શકે. જ્ઞાનની આંખ અને ક્રિયાની પાંખ દ્વારા જ આ આતમ પંખી ઊર્ધ્વગમન કરી શકે.

મારી વિચારધારા, દૃઢ માન્યતા અને આગ્રહને કારણે હું ત્યાગમાર્ગમાં પણ શાંતિ મેળવી શકું નહિ. કામરાગ અને સ્નેહરાગથી છૂટવું હજી સહેલું છે, પણ દૃષ્ટિરાગથી મુક્ત થવું કઠિન છે.

દૃષ્ટિરાગથી પરાધીન એવા મને મારી દયા આવે છે. દયા-ધર્મના જ્ઞાતાઓએ કહ્યું છે કે પહેલાં સ્વદયા પછી પરદયા. સ્વદયા એટલે પોતાના જ્ઞાન, શાંતિ, આનંદ અને સમત્વના ભાવપ્રાણ હણવા ન દેવા તે. અહીં પળે પળે ભયંકર ભાવમરણથી આત્મરક્ષણની વાત અભિપ્રેત છે. પોતાના ભાવપ્રાણ હણાય તેવી પ્રવૃત્તિ સ્વહિંસા છે. જ્યારે બીજાના ભાવપ્રાણ હણાય તેવી પ્રવૃત્તિ પરહિંસા છે.

સાધનાના માર્ગે આગળ વધતો સાધક વિવેક અને જયણા દ્વારા લોહી વહે તેવી સ્થૂળ હિંસા તો સહજ નિવારી શકે, પરંતુ અહીં આગળ વધીને સૂક્ષ્મ અહિંસાનું ચિંતન કરવાનું છે. લોહી ન વહે તેવી હિંસાથી બચવાનો પુરુષાર્થ સાધકનો સમ્યક્ પુરુષાર્થ છે. અને ભગવાન મહાવીરે ચીંધેલી અનેકાંત વિચારધારાનું આચરણ જ તેમાં સહાયક બની શકે.

સંદર્ભ ગ્રંથ :

અનેકાંત સ્યાદ્વાદ. લેખક-ચંદુલાલ શાહ 'ચંદ્ર'

અનેકાંતવાદ. લેખ-હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્ય

જૈન ધર્મનો પ્રાણ. લેખક-પંડિત સુખલાલજી

૬૦૧, સ્મીત ઍપાર્ટમેન્ટ, ઉપાશ્રય લેન, ઘાટકોપર ઈસ્ટ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૭૭. મો. : ૦૮૮૨૦૨૧૫૫૪૨.

બ્રહ્માંડને તમે કયા પ્લેટફોર્મ પરથી જુઓ છો તેના પર આધાર રાખે છે. આના ટેકામાં એક સરસ વાર્તા છે. એક ગામમાં એક મહાન સાધુ આવ્યા. તેમણે ગામમાં રામાયણની કથા કહેવી શરૂ કરી. મહારાજ એટલી સુંદર રીતે જ્ઞાનમય કથા કહેતા હતા કે શ્રોતાઓ રાજી રાજી થઈ ગયા હતા. પુરા ગામમાં તેમની સુંદર કથાની વાતો પ્રસરી હતી. આખું ગામ મહારાજની કથા સાંભળવા આવતું. અવાત હનુમાનજીના કાને આવી. હનુમાનજી તો રામભક્ત એટલે એ પણ કથા સાંભળવા આવ્યા. તેમને તો કથા અદૃશ્યરૂપે જ સાંભળવી પડે. નહીં તો લોકો હેરાન કરે. હનુમાનજીને કથા સાંભળવામાં ખૂબ મજા આવી. એટલે બીજે દિવસે પણ અદૃશ્યરૂપે કથા સાંભળવા આવ્યા. તેમને ખૂબ જ આનંદ થયો. પછી તો હનુમાનજી રામાયણ-કથા સાંભળવા દરરોજ આવવા લાગ્યા. એક દિવસે મહારાજે અશોકવનમાં સીતાજી જ્યાં બેઠા હતા તેનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે સીતાજીની ફરતે સફેદ ફૂલના છોડ હતા. હનુમાનજી આ સાંભળીને ચમક્યા. તેમને થયું કે મહારાજ ખોટું બોલી રહ્યા છે. અશોકવનમાં જ્યાં સીતાજી બેઠા હતા ત્યાં તો લાલ રંગના ફૂલના છોડ હતા. મેં જ તેનો સેંકડોની સંખ્યામાં ધ્વંશ કર્યો હતો. મહારાજને ખોટું કહેતાં સાંભળીને હનુમાનજીને થયું કે લોકોમાં ખોટી માહિતી જશે, માટે મહારાજને સુધારવા જરૂરી છે. તેથી હનુમાનજી દૃશ્યરૂપે આવ્યા અને મહારાજને કહેવા લાગ્યા કે મહારાજ આપની ભૂલ થાય છે. અશોકવનમાં તો લાલ-ફૂલ હતા. મહારાજે કહ્યું કે હે હનુમાનજી, હું તો સમાધિમાં રામકથા કહું છું. તેમાં મને એવું દૃશ્યમાન થયું તેથી સીતાજીની આસપાસ સફેદ ફૂલ હતા તેમ કહ્યું. હનુમાનજીએ કહ્યું કે હું પોતે અશોકવનમાં ગયો હતો અને મેં પોતે અશોકવનના લાલફૂલોના છોડોનો કચ્ચરઘાણ બોલાવ્યો હતો. હનુમાનજીએ મહારાજને રામ ભગવાન પાસે સત્ય જાણવા આપણે બંને જઈએ તેવું સૂચન કર્યું અને બંને રામ ભગવાન પાસે ગયા. રામ ભગવાને બંનેની વાત સાંભળીને કહ્યું કે હે હનુમાનજી અને મહારાજ, હું પોતે અશોકવનમાં હતો નહીં. ત્યાં તો સીતાજી અને હનુમાનજી બંને જ ગયા હતા. તો સત્ય જાણવા માટે ચાલો સીતાજી પાસે. આમ રામ ભગવાન, હનુમાન અને મહારાજ સીતાજી પાસે ગયા અને બધી વાત કરી. વાત સાંભળીને સીતાજીએ કહ્યું કે અશોકવનમાં

સફેદ ફૂલો હતા. હનુમાનજી તો વાત સાંભળીને ઝાંખા પડી ગયા અને કહ્યું કે માતાજી, તમો પણ સફેદ ફૂલ હતા તેમ કહો છો પરંતુ મેં તો અશોકવનમાં લાલ ફૂલોના છોડનો કચ્ચરખાણ વાળી નાખ્યો હતો. સીતાજીએ વાતને સમજાવતાં કહ્યું કે ફૂલો સફેદ રંગના જ હતા પરંતુ તમે જ્યારે અશોકવનમાં આવ્યા ત્યારે ખૂબ જ કોપિત થઈને આવ્યા હતા એટલે તમારી આંખ લાલ થઈ ગઈ હતી માટે તમને સફેદ ફૂલ લાલ રંગના દેખાયા હતા.

એટલે કહેવાનો હેતુ એ છે કે આપણે કેવી પરિસ્થિતિમાં છીએ તેના પર આધારિત સંસાર આપણને દેખાય છે. આપણે ગમગીન હોઈએ ત્યારે સંસાર પણ ગમગીન દેખાય છે અને આનંદિત હોઈએ છીએ ત્યારે એ જ સંસાર આપણને આનંદિત લાગે છે. બાકી તો સંસાર એ જ હોય છે. ગમગીની વાતાવરણમાં ચંદ્રની ચાંદની આપણને આનંદિત કરતી નથી જ્યારે આનંદિત વાતાવરણમાં તે જ ચાંદની આપણને આનંદિત કરે છે. આ બ્રહ્માંડમાં બધું સાપેક્ષ છે. કાંઈપણ નિરપેક્ષ નથી. તે આપણા પર, આપણા જીવન પર, આપણી પરિસ્થિતિ પર આપણા સાથે બનાવ બન્યો હોય તેના પર અથવા આપણી સામે આવેલ વસ્તુ પર આધાર રાખે છે. તે સાપેક્ષ છે. જે રંગના ચશ્મા પહેર્યા હોય તે રંગની દુનિયા દેખાય છે. બધાને હાથી અને સાત અંધજનોની વાર્તાની ખબર જ છે. જે અંધજન હાથીના જે ભાગ પર હાથ ફેરવતો તેવું તે હાથીનું વર્ણન કરતો. આ સાતેય હાથીનું વર્ણન કરવામાં સાચા છે અને સાતેય ખોટા છે કારણ કે તેઓએ હાથીને પૂર્ણ રૂપે જાણ્યો જ નથી. આમ સત્યને આપણે પૂર્ણપણે જાણીએ નહીં ત્યાં સુધી તેનું પૂર્ણ વર્ણન થઈ શકે જ નહીં. તેથી તેનું અધુરું વર્ણન જ થાય અને તે આંશિક હોય છે અને તેની સ્થિતિમાં તે સાચું હોય છે. આમ એકાંતવાદ આંશિક સાચો હોય છે માટે દરેક વાદને માન આપવું ઘટે. કોઈ વાદનો તદ્દન છેદ ઉડાડવો ન જોઈએ. સ્યાદ્વાદ જે તે વર્ણન કરે છે. એક સમયે તે એકવાદનું વર્ણન કરે તેનો અર્થ એ નથી કે બીજા વાદો નથી. જ્યારે એકવાદનું વર્ણન થાય ત્યારે ગર્ભિત રીતે બીજા વાદો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અનેકાંતવાદ પ્રમાણે આ મર્મ છે. માટે તે બધા વાદનો સ્વીકાર કરે છે અને પૂર્ણતાને પામવા રસ્તો ખુલ્લો રાખે છે. વિજ્ઞાન પણ જ્યારે વાત કરે છે ત્યારે આંશિક પરિસ્થિતિની વાત કરે છે. આ રીતે અદ્વૈતવાદ પણ છેક સુધી સાચો હોય છે પણ તેના છેલ્લા બિંદુએ તે એકાંતવાદ પુરવાર થાય છે. અને અનેકાંતવાદ તેની પણ પર છે. અનેકાંતવાદમાં અદ્વૈતવાદ છે, પણ અદ્વૈતવાદમાં અનેકાંતવાદ નથી. અનેકાંતવાદ મહાસિદ્ધાંત છે તે તેના સ્વભાવથી સમીપ જાય છે. અદ્વૈતવાદ એકાંતવાદ હોવાથી વાદનો છેડો નથી. નિરપેક્ષ નથી. વસ્તુસ્થિતિને સાપેક્ષ છે. કારણ કે સત્યને પૂર્ણ રીતે જાણી શકાતું નથી. અનેકાંતવાદ આ રસ્તો ખૂલ્લો રાખે છે. માટે તે મહાસિદ્ધાંત છે.

આ બાબતે દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરની કથા પણ જાણીતી છે. ભિષ્મપિતામહે બંનેને કહ્યું કે રાજ્યમાં ડાહ્યા અને વિદ્વાન માણસો કેટલા છે તેની યાદી બનાવી લાવો. ત્યારે દુર્યોધન રાજ્યમાં ફર્યો અને છેવટે નિર્ણય પર આવ્યો કે તે પોતે જ રાજ્યનો એકમાત્ર ડાહ્યો અને વિદ્વાન માણસ છે. યુધિષ્ઠિરે રાજ્યના ડાહ્યા અને વિદ્વાન માણસોની યાદી બનાવી અને લખ્યું કે તેનામાં પોતાનામાં ઘણી ખામીઓ છે. દુર્યોધનના મતે દુર્યોધન ખોટો ન ગણાય, તે પણ સાચો ગણાય અને યુધિષ્ઠિરના મતે યુધિષ્ઠિર સાચા ગણાય. અનેકાંતવાદ બંનેને સર્ટિફિકેટ આપે છે કારણ કે દુર્યોધન જે પ્લેટફોર્મ પરથી દુનિયાને જુએ છે તે અલગ છે અને યુધિષ્ઠિર જે પ્લેટફોર્મ પરથી દુનિયાને જુએ છે તે અલગ છે.

તમે જ સાચા છો તે ભાષા એકાંતવાદની છે અને તમે પણ સાચા છો તે ભાષા અનેકાંતવાદની છે. અનેકાંતવાદમાં એક જવાબ નથી હોતો પણ ઘણા બધા જવાબો હોય છે. અનેકાંતવાદનું કહેવાનું છે કે કાંઈપણ પૂર્ણ નથી. કોઈ જવાબ પૂર્ણ નથી. અંતિમ નથી. અનેકાંતવાદ કોઈનું પણ અપમાન કરતો નથી અને તે વૈચારિક અહિંસક છે, જે અહિંસાનું બહુ ઉચ્ચસ્તર છે.

સાહિત્યમાં અનેકાંતવાદ આત્મસાત્ કરવા પાંચ વાતને અનુસરવી જરૂરી છે.

૧. મનને ખુલ્લું રાખવું. બધું જાણો અને બધાને સ્વીકારો.
૨. જીવનમાં તટસ્થ રહો.
૩. જીવનમાં દોરડીની માફક રહો, કોઈપણ વસ્તુ માટે અક્કડ વલણ નહીં રાખો.
૪. વિવિધતા અને અલગતા જ જીવનનું રહસ્ય સમજાવે છે.
૫. સમજો કે તકો ઘણી છે, રસ્તાઓ ઘણા છે.

સહનશીલતા અને ધીરજ જીવનમાં બહુ જરૂરી છે. માફી માગવી અને માફી આપવી જીવનને હળવું ફૂલ બનાવે છે. બધાનો સહકાર લ્યો અને બધાને સહકાર આપો. બહુ જરૂર પડતું બોલવામાં કલ્યાણ છે.

સત્ય પામવાના ઘણા રસ્તા છે. તમે તે પત્રકાર થઈને પામી શકો છો. ડૉક્ટર, એન્જિનિયર, પોલીસ, રાજકારણી, વિજ્ઞાની, મહાત્મા, સીએ વગેરે ગમે તે બનીને પામી શકો છો. હિન્દુઓમાં ૩૩ કરોડ દેવતા છે. આટલા બધા દેવતા? હા, હિન્દુધર્મ બહુ ખુલ્લા મનનો છે. તમે ગમે તે દેવતાને, પથ્થરમાં કંડારેલા દેવતાને પૂજીને પણ સત્ય મેળવી શકો છો. અહીં આપણને અનેકાંતવાદના દર્શન થાય છે. વિજ્ઞાન પણ કહે છે કે એક પ્રમેય ગમે તેટલી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય. બે બિન્દુઓ વચ્ચેનો રસ્તો ગમે તે હોઈ શકે. લોકો ધર્મને સમજી શક્યા જ નથી. તેમના જ ભગવાન એક ભગવાન છે અને બીજાના ભગવાન, ભગવાન નથી, તેમ કહેવું તે અજ્ઞાનનો સાગર કહેવાય. સંતો અને મહાપુરુષોએ કદાપી આવું કહ્યું નથી.

અને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

૧. સ્યાદ્ અસ્તિ-તે (થીઅરી, વિચારસરણી) કોઈક રીતે સાચી હોય.
૨. સ્યાદ્ નાસ્તિ-તે કોઈક રીતે સાચી ન પણ હોય.
૩. સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ-તે કોઈક રીતે સાચી હોય અને કોઈક રીતે સાચી ન પણ હોય.
૪. સ્યાદ્ અસ્તિઅવક્તવ્ય-તે કોઈક રીતે સાચી હોય પરંતુ તેનું વર્ણન કરવું અઘરું છે.
૫. સ્યાદ્ નાસ્તિઅવક્તવ્ય-તે કોઈક રીતે સાચી ન પણ હોય પણ તેનું વર્ણન કરવું અઘરું છે.
૬. સ્યાદ્ અસ્તિ-નાસ્તિઅવક્તવ્ય-તે કોઈક રીતે સાચી હોય અને કોઈક રીતે સાચી ન પણ હોય પણ તેનું વર્ણન કરવું અઘરું છે.
૭. સ્યાદ્ અવક્તવ્ય-તેનું કોઈક રીતે વર્ણન કરવું અઘરું છે.

અનેકાંતવાદનો સિદ્ધાંત મહાવીર સ્વામીએ બધા જ લોકોના કલ્યાણ માટે આપ્યો છે. મહાવીર સ્વામીના વિચારો, સિદ્ધાંતો, બોધને અનુસરનારો એક સમાજ જૈનો કહેવાયા. પણ તેથી મહાવીર સ્વામીનો અનેકાંતવાદનો સિદ્ધાંત છે તેમ કહેવું નથી, તે વૈશ્વિક સિદ્ધાંત છે. સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાંત આઈન્સ્ટાઈનનો સાચો, માટે તે સાપેક્ષવાદને અનુસરનારા વૈજ્ઞાનિકો કે વિજ્ઞાનનો જ સિદ્ધાંત નથી. તે વૈશ્વિક સિદ્ધાંત છે. જો કે, આઈન્સ્ટાઈને સાપેક્ષવાદને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપ્યું તે સાચું છે. પણ આ અનેકાંતવાદનો સિદ્ધાંત હજારો વર્ષોથી જાણીતો છે. અનેકાંતવાદ સાપેક્ષવાદનો જ સિદ્ધાંત છે. મહાવીર સ્વામીએ અનેકાંતવાદ આપીને સાપેક્ષવાદની પ્રથમ સ્થાપના કરી ગણાય. તેને સમાજના સંદર્ભે, ધર્મોના સંદર્ભે, મનોવિજ્ઞાનના સંદર્ભે આપ્યો હતો. એમ તો હિન્દુશાસ્ત્રમાં વેદો, ઉપનિષદોમાં પણ સાપેક્ષવાદનું નિરૂપણ થયું જ છે. તેમ છતાં આઈન્સ્ટાઈને તેને વૈજ્ઞાનિક રીતે સાબિત કર્યો, તેને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપ્યું અને વિજ્ઞાનમાં સ્થાન અપાવ્યું.

અનેકાંતવાદ એ વિચારસરણીઓનો ગુણાત્મકનો સિદ્ધાંત છે. તે બ્રહ્માંડની દરેક દરેક વસ્તુને, દરેક દરેક સમયે, સ્થળે, સંજોગોમાં લાગુ પડે છે, માટે ધર્મોને પણ લાગુ પડે છે.

અનેકાંતવાદનું કહેવું છે કે સત્યને જાણવાના અલગ-અલગ રસ્તા છે. અલગ-અલગ રસ્તે અને તદ્દન વિરોધાત્મક રસ્તે પણ સત્યને જાણી શકાય છે. સત્યને જાણવા એક અને માત્ર એક જ રસ્તો હોઈ જ ન શકે. એક જ વિચારસરણી પૂર્ણ સત્યને કદાપી પણ પામી શકે નહીં.

અનેકાંતવાદ નિરપેક્ષ સત્યમાં માનતો નથી, કારણ કે સત્યનું સ્વરૂપ વિરાટ, ગૂંચવણ ભરેલું અને ગૂઢ હોય છે જે હાથી અને સાત અંધજનની વાર્તા દ્વારા નિરૂપાઈ શકે છે.

અનેકાંતવાદ એ વિરોધી વિચારોને અને માન્યતાઓને પણ

ધ્યાનમાં લે છે, તેમને નકારવાની વાત નથી. અનેકાંતવાદ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોને પણ અંતિમ માનતો નથી. એ વાત બધાને વિદિત જ છે કે મહાત્મા ગાંધી મહાવીર સ્વામીના અનેકાંતવાદમાં માનતા હતા અને તેથી જ તેમણે સર્વધર્મ સમભાવ, અહિંસા અને સત્યાગ્રહનો માર્ગ પકડ્યો હતો. સત્યાગ્રહમાં આગ્રહ છે, પણ તે બળજબરી નથી, પણ સત્યને અનુસરવાની દૃઢતા છે, સમ્યક્ત્વ તર્ક પર આધારિત છે અને તેમાં અંધશ્રદ્ધાને સ્થાન નથી.

અનેકાંતવાદ એ મહાવીર સ્વામીએ આપેલો સાપેક્ષવાદ છે. સ્યાદ્વાદ અને નયવાદ અનેકાંતવાદના મદદનીશ સિદ્ધાંતો છે. આ ત્રણ સિદ્ધાંતો કોઈપણ વિવાદ પર તર્ક અને દલીલ કરવામાં વાપરવામાં આવે છે.

સ્યાદ્વાદ અને નયવાદ એ અનેકાંતવાદને રજૂ કરવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, કારણ કે ચિત્ર રજૂ કરવા ભાષા ઉણી ઉતરે છે અને એક સાથે આપણે દરેક વસ્તુની અસીમિત શક્યતાઓને રજૂ કરી શકતા નથી. સ્યાદ્વાદ અનેકાંતવાદનો જ ભાગ છે. સ્યાદ્વાદ એટલે એક દૃષ્ટિએ જોતાં અથવા કોઈક રીતે. સ્યાદ્વાદ કોઈ એક વસ્તુને વળગી રહેતો નથી. તે એકાંતવાદ નથી પણ તેની અંદર અનેકાંતવાદ છૂપાયેલો છે, ગર્ભિત છે.

અસંખ્ય શક્યતાઓમાંથી કોઈ પણ એક શક્યતાને એક દૃષ્ટિને સાબિત કરવા અનેકાંતવાદ નયવાદનો ઉપયોગ કરે છે. નયવાદ અનેકાંતવાદનો જ ભાગ છે. અનેકાંતવાદનો આંશિકભાગ છે. જ્યારે આપણે કોઈ એક અંશની વાત કરીએ ત્યારે આપણે નયવાદનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કારણ કે બીજી બધી વાતો અહીં સ્થાન પામતી નથી. આ બરાબર અર્વાચીન વિજ્ઞાનના ક્વૉન્ટમ મિકેનિક્સ છે. ક્વૉન્ટમ મિકેનિક્સમાં તરંગોના સમૂહના બધા જ તરંગો માટે સંભવિતતા છે. દરેક તરંગ એક માહિતી રાખે છે, પણ જ્યારે આપણને તેમાંથી માહિતી જોઈતી હોય ત્યારે તેમાં એક જ તરંગ રહે છે અને બીજા બધા તરંગોનું પતન ખઈ જાય છે. બીજા બધા જ તરંગોની માહિતીની સંભાવના (probability) શૂન્ય થઈ જાય છે. દા. ત. જ્યારે આપણે બ્લ્યૂ BMW કારની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તેની જ વાત કરીએ છીએ. પણ બધા જ રંગની BMW કારો છે પણ તેમાંથી આપણે બ્લ્યૂ BMW પર જ આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ. નયવાદ આ કાર્ય કરે છે. તે એક વસ્તુ પર, એક વાદ પર, એક વિચારસરણી પર, ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે પણ બીજી બધી વિચારસરણીની હયાતીમાં તે એકની વાત કરે છે. તે નયવાદનો અર્થ છે. જ્યારે આપણે બ્લ્યૂ BMW કારની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તેના અથવા કારના રંગોની વાત કરીએ છીએ. આ વખતે તેના યંત્રો, સિલીન્ડર, ઝડપ, કિંમત વગેરેની વાત કરતા નથી.

નયવાદનું કહેવાનું છે કે દુનિયામાં વાદો વચ્ચે જે ઝઘડા થાય છે તેની પાછળનું કારણ આપણી અલગ અલગ દૃષ્ટિઓ છે. જે

જે અંધજન હાથીના પગે હાથ ફેરવીને તેને થાંભલા જેવો કહે છે અને બીજો અંધજન તેની પીઠ પર હાથ ફેરવીને કહે છે કે તે ટેકરી જેવો છે. આ વાતમાં બંને વ્યક્તિ ઝઘડે તે બરાબર ન ગણાય કારણ કે આંશિક રીતે બંને સાચા છે. પણ પૂર્ણ સત્ય કોઈની પાસે નથી. આ પરિસ્થિતિનું સમાધાન માત્ર અનેકાંતવાદ જ કરી શકે. તે

અનેકાંતવાદે જૈન ધર્મના વિકાસમાં અને તેને બચાવવા મોટું યોગદાન આપ્યું છે એટલું જ નહીં તેને રાજદરબારમાં સ્થાન અપાવ્યું છે.

આ બ્રહ્માંડમાં ઘણીવાર જે દેખાય છે તે સાચું હોતું નથી અને સાચું હોય છે તે ઘણીવાર દેખાતું નથી.

મોક્ષ એટલે શું ? તેની પણ વાખ્યા કરવી પડે. અને અલગ અલગ મતે તેની વ્યાખ્યા અલગ અલગ છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે- જ્ઞાના દેવતુ કૈવલ્મ્. માત્ર જ્ઞાન જ મોક્ષ અપાવી શકે-તો આ જ્ઞાન કેવું હોય ?

ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે- નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં
પવિત્રમિહવિદ્યતે । અર્થાત્ જ્ઞાનથી પવિત્ર કોઈ વસ્તુ નથી. આ
પવિત્રમાં પવિત્ર જ્ઞાન જ આપણને અનેકાંતવાદની મહત્તા સમજાવી
શકે અને આપણને ઉચ્ચ આત્માના સ્તર પર લઈ જઈ શકે.

વિજ્ઞાન એકાંતવાદ પર આધારિત છે કે અનેકાંતવાદ પર? આ પ્રશ્ન છે. વિજ્ઞાન ઘણી બધી શક્યતાનું મહારથી છે અને કોઈને પણ અંતિમ માનતું નથી. બીજું એ કે કુદરતને કોઈ ૧૦૦ ટકા જાણી શકવા સમર્થ નથી. જેમ કે ૧૦૦ ટકા અવકાશ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી. આપણે -૨૭૩ અંશ સેલ્સીઅસ સુધી જઈ શકતા નથી. માપન પદ્ધતિમાં કેટલાય પ્રકારની ભૂલો થાય છે. આ બધું બતાવે છે કે વિજ્ઞાન અનેકાંતવાદનું ઘોતક છે. પણ કોઈ ચોક્કસ માપનમાં તે નયવાદનો ઉપયોગ કરે છે. વર્ણનમાં તે સ્યાદ્વાદનો જ ઉપયોગ કરે છે. ક્વૉન્ટમ ફિઝિક્સ બધી જ સંભાવના સાથે શરુ થાય છે પણ માપન વખતે એક જ રાહ પકડે છે, તે જ નયવાદ. પણ બીજા બધા રાહ તો છે જ. વિજ્ઞાન, અનેકાંતવાદની ખરેખર પ્રયોગ દ્વારા રજૂઆત કરે છે. વિજ્ઞાનમાં પ્રયોગો, સાબિતી નયવાદ છે પણ બધા જ પ્રકારની ધારણા (Hypothesis) તેમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વિજ્ઞાન સાપેક્ષવાદ પર નિર્ભર છે. તેમાં કાંઈ જ નિરપેક્ષ નથી.

હકીકતમાં ગુરુત્વાકર્ષણ શું છે ? તે કોઈ ખરેખર જાણાતું નથી. ઘન અને ઋણ વિદ્યુતભાર શું છે ? તે કોઈ જાણાતું નથી. ચૂંબકત્વ શું છે ? તે કોઈ જાણાતું નથી. શા માટે અલગ-અલગ બળોને અલગ-અલગ ગુણધર્મો હોય છે ? ખરેખર જીવન શું છે ? તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે ? તે કોઈને જ ખબર નથી. બ્રહ્માંડના અંતિમ સત્યોની કોઈને જ ખબર નથી. આ બધી બાબતો આપણે અનેકાંતવાદના સહારે સમજી શકીએ છીએ.

સાપેક્ષવાદનો ઉપયોગ એ છે કે જે વસ્તુ અનેકાંતરૂપ છે તે સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ એકાંત છે. હકીકતમાં અનેકાંત એકાંત પર આધારિત છે. અનેકાંતવાદ સર્વનયાત્મક છે. જે પ્રકારે અલગ અલગ મોતીઓને એક સૂત્રમાં પરોવીએ તો સુંદર માળા બની જાય છે. તે રીતે ભિન્ન ભિન્ન નયોને સ્યાદ્વાદરૂપી સૂત્રમાં બાંધીએ તો સંપૂર્ણ નયશ્રુત પ્રમાણ બને છે.

કોઈ ધર્મનું દર્શન જુએ-એક અંશ અને તેને પૂર્ણાંગ કહે તે બરાબર નથી. અંધજન હાથીના પગને અડકે અને તેને હાથી કહે તે

આપણે સવારે પ્લેનમાં પશ્ચિમમાં જતાં જ રહીએ, જતાં જ રહીએ તો કદી સૂર્યાસ્ત થતો જણાય જ નહીં. ધારો કે વિમાનમાં ન્યૂક્લિયર ફ્યુલ છે જે હજારો વર્ષ સુધી ખતમ ન થાય તો, અને જો વિમાનમાં બાળક જન્મે અને તે પ્લેનમાં જ મોટું થતું રહે તો તેને રાત શું? ચંદ્ર શું? તારા શું? તેની ખબર જ ન પડે. તો શું રાત નથી? હવે જો પ્રવાસી રાતના પૂર્વ તરફ વિમાન લઈને જાય તો તેને તેના જીવનપર્યંત રાત જ દેખાય. વિમાનમાં જો બાળક જન્મે તો તેને દિવસ અથવા સૂર્યની ખબર ન પડે, તો શું દિવસ અને સૂર્ય નથી?

યોગ્ય નથી.

સ્યાદ્વાદ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે અહીં જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે અંશાત્મક છે. અંશના સંબંધે છે. પૂર્ણ વસ્તુ માટે નહીં. એકાંત અંશ જુએ છે, અનેકાંત સમગ્રતામાં વાત કરે છે. હાથીની પીઠ કઈ અપેક્ષાએ ટેકરા જેવી પણ છે તેમ કહી શકાય. આ કથન અંશાત્મક પૂર્ણ સત્ય છે. પણ પૂર્ણતા માટે આંશિક સત્ય છે. પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન એકાંતવાદનું ઘોતક છે કારણ કે તેમાં બધું જડાઈ જાય છે. જ્યારે વ્યાખ્યાન અનેકાંતવાદનું ઘોતક છે. સ્યાદ્વાદ, શાયદવાદ કે સંશયવાદ નથી.

બ્રહ્માંડમાં એવી મંદાકિનીઓ છે જે edge on દેખાય છે જાણે કે રેખાખંડ. પણ જ્યારે તેને face on જોઈએ તો ખબર પડે કે તે તો ચક્ર જેવી મંદાકિની છે. આમ આંશિક સત્ય અને પૂર્ણસત્ય અલગ-અલગ હોય છે.

બ્રહ્માંડ પણ અલગ અલગ દિશામાં, અલગ-અલગ દેખાય છે. અલગ-અલગ પ્રકાશમાં અલગ અલગ દેખાય છે. તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો અહેસાસ કરવો નામુમકીન લાગે. બ્રહ્માંડના આંશિક ભાગો સત્ય છે પણ તે પૂર્ણ સત્ય નથી. બધાને સાથે મૂકીએ તો સત્યનો અહેસાસ થાય. સત્યનો પડછાયો જોઈ શકાય પણ પૂર્ણ સત્ય નહીં.

સ્યાદ્વાદ એક દૃષ્ટિબિંદુ છે જે આપણને દર્શાવે છે કે બ્રહ્માંડનું કઈ રીતે, કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ. કોઈપણ વસ્તુને પૂર્ણ રીતે સમજવાના પ્રયત્નમાં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી તેનું અવલોકન કરવું જોઈએ, તો જ તે પૂર્ણ રૂપમાં આપણી સમક્ષ આવી શકે અને તેનો અંદાજ નીકળી શકે.

અનેકાંતવાદ અને સ્યાદ્વાદ વસ્તુ સ્વરૂપનું સાચા સ્વરૂપમાં જોવા દિગ્દર્શન કરવાવાળા સિદ્ધાંતો હોવાથી તે આત્મશાંતિની સાથે સાથે વિશ્વશાંતિને સ્થાપવાના પણ સિદ્ધાંતો છે. ‘અનેકાંતવાદ સાથે અનુસંધાન’-તે ભારતની અહિંસા સાધનાની ચરમ સીમા છે. તેને દુનિયા જેટલી જલ્દીથી સ્વીકાર કરશે તેટલી જલ્દી દુનિયામાં શાંતિ સ્થપાશે.

Acharya Siddhasena Divakara (3rd century A.D.) expounded on the nature of truth in the court of king Vikramaditya in the following way:

Vikramaditya : What is truth? Is it that which is said repeatedly, that which is said loudly, that which is said with authority or that which is agreed by the majority?

Divakara : None of the above. Every one has his own definition of truth and it is conditional.

Vikramaditya : How about traditions? Have they been established by our ancestors and have they been passed the test of time?

Divakara : would the system established by ancestors held true on examination? In case it does not, I am not here to justify if for the sake of loving the traditional grace of the dead irrespective of the wrath I may have to face.

(Vardhamana Dvatrimisika 6/2)

In Sanmatitarka Divakara furthers address:

'All doctrines are right in their own respective spheres but if they enroach upon the province of other doctrines and try to refuse their views, they are wrong. A man who hold the view of the cummulative character of truth never says that a particular view is right or a particular view is wrong?

ઈસુની ત્રીજી સદીમાં રાજા વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં આચાર્ય સિદ્ધસેન દીવાકારે સત્યના સ્વભાવ વિષે નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી સમજાવ્યું-

વિક્રમાદિત્ય : સત્ય શું છે ? શું તે એ છે જે વારંવાર એ જ રૂપે દૃશ્યમાન થાય છે કે જેને મોટેથી કહેવામાં આવે છે કે જેને બહુ જ આત્મવિશ્વાસ અને ઓથોરીટીથી કહેવામાં આવે છે, કે જેને લગભગ ઘણાંખરા લોકો માને છે ?

દીવાકર : આમાનું કાંઈ જ સત્યને સ્થાપિત કરી શકે નહીં. દરેકે દરેક-જણને સત્યની પોતાની વ્યાખ્યા હોય છે અને તે એકતરફી (શરતી એકાંતવાદી) હોય છે.

વિક્રમાદિત્ય : આપણા રીત-રિવાજો વિષે આપનું શું કહેવાનું છે ? શું તેને આપણા પૂર્વજોએ સ્થાપિત કરેલા છે અને તે સમયની કસોટી પર સાચા સાબિત તથા છે ?

દીવાકર : શું પૂર્વજોએ સ્થાપેલા રીત-રિવાજોને કસોટીની એરણ પર તપાસવામાં આવ્યા છે ? જો ન તપાસવામાં આવ્યા હોય તો હું તેના વિષે કશું કહેવા માગતો નથી કારણ કે મારે પૂર્વજોનું માન રાખવાનું છે. તેના માટે મારે ભલે ગમે તે સહન કરવું પડે.

(વર્ધમાન દ્વાત્રિંસીકા ૬/૨)

સનમતીતારકામાં દીવાકર સ્વામિ કહે છે :

‘ધર્મની બધી વિચારસરણીઓ તેનામાં સાચી છે. પણ તેઓ જ્યારે બીજા ધર્મની વિચારસરણીઓમાં પ્રવેશ કરે અને તેમને ખોટી પાડવા પ્રયત્ન કરે તો તે બધી જ ખોટી છે. જે માણસ સત્યની બહુલતાની વિચારસરણીના ગુણને જાણે છે, તે કદી પણ એમ નહીં કહે કે કોઈ એક ધર્મની વિચારસરણી સાચી છે કે તે ખોટી છે.’

ઈન્ડિયન પ્લેનેટરી સોસાયટી, વરલી, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૧૮

ટેલિફોન : ૨૨૨-૨૮૯૪૮૬૭૮.

સ્યાદ્વાદ

□ દિનકર જોષી

[લેખક, સંપાદક, અનુવાદક દિનકર જોષીએ ૧૫૦ પુસ્તકનું સર્જન કર્યું છે. મહાત્મા ગાંધી, ઝીણા, ટાગોર, નર્મદ અને સરદાર પટેલ ના ચરિત્રકાર દિનકરભાઈનું નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણું જાણીતું છે. અનેક મહત્વના વિષયો પરના તેમના ચિંતનાત્મક લખાણો નવી દિશા પ્રેરે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં સ્યાદ્વાદની સમજ દિનકર જોષી પાસેથી આપણને મળે છે.]

એક માણસ મુંબઈથી રાત્રે દશ વાગ્યે ઊપડતા ગુજરાત મેલમાં અગાઉથી રિઝર્વ કરાવેલી બર્થ ઉપર શાંતિથી સૂઈ જાય છે અને વહેલી સવારે છ વાગ્યે એની આંખ ઊઘડે છે ત્યારે એ અમદાવાદના કાળુપુર સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો હોય છે. રાતભરની મુસાફરી પછી પણ એ થાક્યો નથી, તાજોમાજો લાગે છે, કેમ કે એનું રિઝર્વેશન એરકંડિશન ક્લાસમાં હતું.

બીજો માણસ પણ મુંબઈથી અમદાવાદ જ જાય છે, પણ એને રાતભરની રેલવેની મુસાફરી પસંદ નથી, એટલે સાન્તાક્રુઝ એરપોર્ટ ઉપરથી વહેલી સવારે છ વાગ્યે ઊપડતા વિમાનમાં મુસાફરી કરે છે. આગલી રાત્રે ગુજરાત મેલમાં મુંબઈથી નીકળેલો પેલો માણસ અને આજે વહેલી સવારે સાન્તાક્રુઝ એરપોર્ટ પરથી વિમાનમાં અમદાવાદ આવેલો બીજો માણસ—બંને લગભગ સાથે જ પહોંચ્યા છે એમ કહી શકાય.

વિમાનમાં આવેલો માણસ એના વિમાનનો ડીપાર્ચર ટાઈમ વહેલી સવારે છ વાગ્યાનો હોવાને કારણે નિયત કરેલા રીપોર્ટિંગ ટાઈમે સવારે પાંચ વાગ્યે સાંતાક્રુઝ પહોંચ્યો હોય છે. ધારો કે એ બોરીવલી રહેતો હોય, તો સવારે પાંચ વાગ્યે સાન્તાક્રુઝ પહોંચવા માટે એણે મોડામાં મોડું સવાચાર કે સાડાચાર વાગ્યે તો નીકળવું જ જોઈએ. હવે આ સમયે તૈયાર થઈને નીકળવા માટે એણે મોડામાં મોડું સાડાત્રણ વાગ્યે તો ઊઠવું જ જોઈએ. આમ, ગુજરાત મેલમાં ગયેલો મુસાફર આખી રાતની ઊંઘ લીધા પછી અમદાવાદ પહોંચ્યો છે અને હવાઈ મુસાફરી કરીને પહોંચેલો માણસ જોકે એક જ કલાકમાં પહોંચી ગયો છે, પણ લગભગ આખી રાતના ઉજાગરા પછી પહોંચ્યો છે.

ત્રીજા માણસને પણ મુંબઈથી અમદાવાદ જ જવું છે, પણ એ મોટર-માર્ગે પોતાની ગાડી લઈને અમદાવાદ જાય છે. એને સુરત અને વડોદરામાં એક-બે કલાકના ધંધાદારી રોકાણો છે, એટલે એક દિવસમાં બધાં કામો આટોપી શકાય એવી ગણતરીથી સવારે આઠ વાગ્યે નાસ્તો-પાણી પતાવીને, ડ્રાઈવરને સાથે લઈને પ્રવાસ શરૂ કરે છે. એકાદ કલાક સુરત અને એકાદ કલાક વડોદરામાં રોકાઈને ધંધાદારી કામો આટોપે છે અને રાત પડ્યે અમદાવાદ પહોંચી જાય છે.

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ ત્રણેય માણસો અમદાવાદ તો સમયસર પહોંચ્યા જ છે. એમનું ધ્યેય એમણે પોતપોતાના માર્ગે પ્રવાસ કરીને હાંસલ કર્યું જ છે. એવું નથી કે વિમાનમાર્ગે જનારાનું

અમદાવાદ જુદું હોય અને રેલવે-માર્ગે જનારાનું અમદાવાદ જુદું હોય. અમદાવાદ તો એક જ છે. હવે જો રેલવે-માર્ગે જનારો એમ કહે કે અમદાવાદ તો રેલવે-માર્ગે અને એય ગુજરાત મેલથી જ પહોંચી શકાય અને જો વિમાનમાર્ગે જનારો એમ કહે કે અમદાવાદ પહોંચવા માટે હવાઈ મુસાફરી એ જ એકમાત્ર માર્ગ છે, તો એ બંને સત્યથી દૂર છે. એક રીતે એમની વાત સાચી છે કે તેઓ પોતપોતાની રીતે અમદાવાદ પહોંચ્યા છે અને પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે એમણે મુસાફરી કરી છે. પોતપોતાના અનુભવના આધારે આ ત્રણેયનો માર્ગ સારો અને સાચો પણ લાગે તો એમાં કશું વાંધાજનક ન કહેવાય. ત્રણેયની જરૂરિયાતો જુદી છે. ત્રણેયની સગવડો જુદી છે, પણ જો ત્રણેય એમ કહે કે આ જ એકમાત્ર સાચો માર્ગ છે, તો આપણે આ ત્રણેયને સ્વસ્થ ચિત્તના માણસો કહી નહિ શકીએ.

હવે એક બીજું ઉદાહરણ જોઈએ. મીરાંબાઈ પગે ધૂંધરું બાંધીને ચિતોડના રાજમાર્ગો ઉપર સાધુસંતો સાથે પદો ગાતાં-ગાતાં નૃત્ય કરતી રહી અને આ નૃત્યના ઠેકે-ઠેકે જ એણે સિદ્ધિ મેળવી લીધી એનો કોઈ ઈન્કાર કરી શકે એમ નથી. શંકરાચાર્ય પગે કોઈ ધૂંધરું બાંધ્યા નહોતા. રાજમાર્ગો ઉપર નૃત્ય પણ કર્યા નહોતાં, છતાં એમણે પણ મીરાંબાઈ કરતાં તદ્દન જુદા માર્ગે સિદ્ધિ મેળવી જ હતી. મીરાંબાઈની સિદ્ધિ અને શંકરાચાર્યની સિદ્ધિ બે અલગ અલગ પ્રદેશો નથી. બંનેના માર્ગો જુદા હતા પણ ગંતવ્યસ્થાન એક જ હતું. આ નિશ્ચિત ગંતવ્યસ્થાને પોતપોતાના માર્ગે તેઓ પહોંચી ગયાં હતાં.

આ દુનિયામાં વૈવિધ્યનો કોઈ પાર નથી. આપણા રોજિંદા જીવન-વ્યવહારમાં પણ આપણે રોજ પ્રત્યેક ક્ષણે આવા વૈવિધ્ય વચ્ચેથી પસાર થતા હોઈએ છીએ. આ ત્રિપરિમાણી વિશ્વ આપણે આખેઆખું સળંગ ક્યારેય જોઈ શકતા નથી, સંવેદી શકતા નથી. આપણને બે જ આંખ ચહેરાના આગળના ભાગમાં ઈશ્વરે આપી છે. આમ હોવાથી જ્યારે આપણે આગળનું વિશ્વ જોઈએ છીએ ત્યારે પાછળનું વિશ્વ જોઈ શકતા નથી. જોઈ શકતા નથી માટે એ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. કોઈ એમ કહી શકે કે પીઠ પાછળનું વિશ્વ આ ક્ષણે ભલે દેખાતું નથી, પણ આ પૂર્વેની ક્ષણે ચહેરો ઘુમાવીને એને સંવેદ્યું હતું. આ વાત અર્ધસત્ય છે, કારણ કે સતત પરિવર્તનશીલ વિશ્વમાં આપણે જે કંઈ એક ક્ષણ પહેલાં પીઠ પાછળ જોયું હતું એ બધું અત્યારે પણ એમ ને એમ જ છે એમ માનવું એ ભોળપણ છે. પ્રત્યેક ક્ષણે સઘળું પરિવર્તનશીલ હોય છે. એક ક્ષણ પૂર્વે તમે જે

અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ્રૂ અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ્રૂ અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ્રૂ અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અને

□ **ਡਾ. ਰੇਖੁਕਾ ਪੋਰਵਾਲ**

મહાન તાર્કિક શિરોમણી આચાર્ય સિદ્ધસેનસૂરિજીએ સૌ પ્રથમ અનેકાંતવાદનું નિરૂપણ સાત નય અને સપ્તભંગી વડે સન્મતિ તર્ક પ્રકરણમાં કર્યું. જીવ ઘણી વાર મૂઢતાને લીધે પદાર્થને વાસ્તવિક સ્વરૂપે અવલોકવા સમર્થ બનતો નથી. તે એક જ દૃષ્ટિથી તત્ત્વને જુએ છે જેનાથી એના પ્રત્યે એકાંત રાગ ઉદ્ભવે છે, જેના કારણે તે એકાંતવાદી થાય છે. જીવ જો પદાર્થને કે સિદ્ધાંતને સમજવા માટે વિવિધ દૃષ્ટિ અપનાવે તો એનું દૃષ્ટિબિંદુ વિશાળ બને છે. આ તર્કનો ઉપયોગ જનહિતાર્થે કરી અલગ અલગ દર્શનને તેમણે નય અને સપ્તભંગીના પ્રમાણથી સમજાવ્યું.

આચાર્ય સિદ્ધસેનસૂરિ આશરે વિક્રમની ચોથી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા. તેમની ગુરુ પરંપરા ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’માં સવિસ્તૃત રીતે જોવા મળે છે. તદ્દનુસાર તેઓ ‘માથુરી વાયના’ના પ્રણેતા આર્ય સ્કંદીલના પ્રશિષ્ય તથા શ્રી વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય હતા. આ વાયના વિ. સં. ૩૭૦ અર્થાત્ મહાવીર નિર્વાણ ૮૪૦માં થઈ હતી. ‘સન્મતિ તર્ક’ પરની ટીકા મલ્લવાદીએ વિ. સં. ૫માં રચી ઉપરાંત પૂજ્યપાદ દેવનંદીના ‘જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ’માં પણ સન્મતિ તર્કનો ઉલ્લેખ છે જે પાંચમી અને છઠ્ઠી સદીની મધ્યમાં થઈ હતી માટે શ્રી સિદ્ધસેનજીનો સમયગાળો યોગ્ય જણાય છે.

સન્મતિતર્ક પ્રકરણ :

આ ગ્રંથને એટલો આવશ્યક અને પવિત્ર ગણવામાં આવે છે કે એના અભ્યાસ માટે જો કોઈ અપવાદ સેવવો પડે તો પણ તેના પ્રાયશ્ચિત્તની જરૂર રહેતી નથી. જીતકલ્પની ચૂર્ણિમાં એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે, ‘સન્મતિ-ગ્રંથ’ના અધ્યયન માટે સંધ્યાકાળના બાધિત સમયનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો પણ એને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. આ ગ્રંથની ભાષા અર્ધમાગધી મિશ્રિત મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત છે.

આ ભાષાનું પ્રભુત્વ પશ્ચિમ ભારતમાં વધુ હતું માટે ગ્રંથની રચના આ ક્ષેત્રમાં થવા સંભવ છે. તે સમયે જૈનોમાં કર્મકાંડ વધુ હતો. નવીન પરિબળોનો સમાવેશ કરવો તો લગભગ અશક્ય જ કહેવાતું. આવા કપરા સમયમાં પ્રભુ મહાવીરના સિદ્ધાંતોને અન્ય દર્શનોની સમકક્ષ મૂકી એનો પ્રચાર કરવો એમ તેમની ઈચ્છા હતી. પ્રભુના સિદ્ધાંતોને જગતને જણાવી જૈનોનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ઉજાગર કરવાની તેમની નેમ હતી.

સન્મતિતર્કનું વિષય વસ્તુ :

અનેકાંતવાદની સ્થાપનાના આ ગ્રંથમાં આર્યા છંદમાં ૧૬૭ ગાથા છે. (પાઠ ભેદે ૧૬૬ ગાથા). એ ત્રણ વિભાગ અર્થાત્ કાંડમાં વિભાજિત છે.

પ્રથમ કાંડ-૫૪ ગાથા

બીજો કાંડ-૪૩ ગાથા

ત્રીજો કાંડ-૭૦ ગાથા

ઉપરોક્ત પ્રમાણે ત્રણ કાંડોમાં ૧૬૭ ગાથાઓમાં નિબદ્ધ આ ગ્રંથ છે. પ્રથમ કાંડમાં અનેકાંતવાદ, નયવાદ અને સપ્તભંગીની ચર્ચાનો સમાવેશ છે. અહીં અન્ય દર્શનોની એકાંતવાદી માન્યતાઓની સમીક્ષા કર્યા બાદ અનેકાંતવાદનું ભારપૂર્વક સમર્થન કર્યું છે. સપ્તભંગી-સ્યાદ અસ્તિ, સ્યાદ નસ્તિ, સ્યાદ અસ્તિનસ્તિ-વગેરેનો ઉલ્લેખ અહીં પ્રથમ વખત જોવા મળે છે.

બીજા કાંડમાં કેવળ દર્શન અને કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પ્રશ્નની છણાવટ કર્યા બાદ અભેદવાદની પોતાની માન્યતા પણ પ્રસ્તુત કરી છે. ત્રીજા કાંડમાં શ્રદ્ધા અને તર્કની માન્યતાઓનું સ્પષ્ટીકરણ અનેકાંત દૃષ્ટિ વડે કરી બતાવ્યું. ઉપરાંત અહીં કોઈપણ કાર્ય બનવાના નિમિત્તરૂપ પાંચ સમન્વય (સમવાય) કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પુરુષાર્થ

વગેરેનો સંબંધ બતાવ્યો.

આ ગ્રંથમાં તેઓ કહે છે કે ફક્ત શબ્દોના અર્થ જાણવાથી સૂત્રનો આશય સમજી શકાતો નથી.

સન્મતિતર્કની રચનાનો ઉદ્દેશ :

તે કાળે જૈન સાધુઓ ત્યાગપ્રધાન જ્ઞાની તો હતા પરંતુ રૂઢિઓમાં જકડાઈ જવાથી સંકુચિત માનસવાળા થઈ ગયા હતા. તીર્થંકર મહાવીરના સિદ્ધાંતોને જગત સમક્ષ મૂકવા માટે નવી દૃષ્ટિ અપનાવી નવા કલેવર સાથે રજૂ કરવા માટે તેઓ તૈયાર ન હતા. શ્રી દિવાકરજીને લાગ્યું કે પ્રભુના સિદ્ધાંતો ગંભીર અને ઉદાર હોવાથી વિસ્તરીત કરી શકાય તેમ છે જો એમાં તર્ક અને પ્રજ્ઞા ભળે તો. પણ આ કાર્ય માટે શ્રમણો તૈયાર ન હતા. તેઓ એને શાસનની આશાતના જણાવતા હતા. શ્રી દિવાકરજી જૈન દર્શન તથા અન્ય દર્શનના સમર્થ પંડિત હતા.

સન્મતિ તર્ક દ્વારા અનેકાંતવાદની ઘોષણા :

સિદ્ધસેનજી યુગદૃષ્ટા હતા. જૈન ધર્મ જ્યારે સ્પષ્ટપણે શ્વેતાંબર અને દિગંબર આમ્નાયમાં વિભાજિત થયો ન હતો ત્યારે તેમણે આ ગ્રંથની રચના કરી હતી. પ્રભુ મહાવીર પ્રત્યે તેમને અપાર અનુરાગ હતો. તેમને પ્રભુના સિદ્ધાંતોની વિશિષ્ટતાનું દર્શન થયું, પરંતુ શ્રાવકો તેમનો તર્કવાદ સાંભળવા તૈયાર ન હતા. તેમણે જણાવ્યું કે જિનેશ્વરના કથિત તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા રાખનારનું જ્ઞાન એ જ સમ્યક્ દર્શન છે, જે પ્રાપ્ત કરવા દરેકે પ્રયત્ન કરવો. પ્રભુના સિદ્ધાંતોને સર્વગ્રાહ્ય કરાવવા તેમણે ખૂબ ઉદ્યમ સેવ્યો. એક સુંદર સ્તુતિ તેમણે દ્વાત્રિંશિકામાં આપી છે.

न काव्यशक्तेर्न परस्परेर्ष्या न
वीर ! कीर्तिप्रतिबोधनेच्छया ।

न केवलं श्राद्धतयैव नूयसे गुणाञ्च
पूज्योऽसि यतोऽयमादरः ॥४॥

પ્રથમ દ્વાત્રિંશિકા

ભાવાર્થ-હે વીર, મારે કંઈ

મારી કાવ્યશક્તિ કે પરસ્પરની ઈર્ષ્યા કે કીર્તિ-પ્રસિદ્ધિની ઈચ્છાથી હું તારી સ્તુતિ કરતો નથી પરંતુ ગુણીજનો તારું બહુમાન કરે છે માટે હું પણ કરું છું. તેઓ પોતે શા માટે અનેકાંત, નયવાદ અને સપ્તભંગી દ્વારા તત્ત્વને રજૂ કરતા તથા સમન્વયવાદી દૃષ્ટિ અપનાવતા, એનું કારણ આગળની ગાથામાં જણાવે છે કે-

परस्परराक्षेपविलुप्तचेतसः स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ।

समीक्ष्य तत्त्वोत्पथिकान् कुवादिनः कथं पुमान् स्याच्छिथिलादरस्त्वयि ।। (५)

પ્રથમ દ્વાત્રિંશિકા

ભાવાર્થ-પરસ્પર આક્ષેપો કરીને જેઓના ચિત્ત કંઈપણ વિચારવા સમર્થ નથી, તેઓ પોતાના સિદ્ધાંત (વાદ)ને પણ સમજતા નથી. એવા એકાંતવાદીઓની નીતિ અને દુરાગ્રહથી કંટાળેલો પુરુષ તારી અનેકાંતવાદી સમન્વયદષ્ટિ તરફ જરૂરથી આકર્ષાશે.

આ ગ્રંથની ઘણી ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે. શ્રી વિજયાનંદસૂરિ, શ્રી ઉપાધ્યાયજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરવાનું અને સન્માન કરવાનું ઘણું ગમતું. અંતમાં અનેકાંતવાદની ગંભીરતા

અને વિશાળતાનું જ્ઞાન દર્શાવતી
દ્વાત્રિંશિકાની પંક્તિઓ છે-
'સમુદ્રમાં સર્વ સરિતાઓ ભળી
જાય છે તેમ તારા
અનેકાંતવાદમાં બધી દૃષ્ટિઓ
ભળી જાય છે. જેમ ભિન્ન ભિન્ન
સરિતાઓમાં ક્યાંય પણ સમુદ્ર
દૃષ્ટિગોચર થતો નથી તેમ એકાંત
દૃષ્ટિઓમાં તું ક્યાંય જણાતો
નથી.'

उदधाविव सर्वासिन्धवः
समुदीर्णास्त्वयि सर्वदृष्टयः ।

न च तासु भवानुदीक्षयते
प्रविभक्तासु सरित्स्ववोदधिः
॥१५॥

(ચતુર્થી દ્વાત્રિંશિકા)

૧૦, દીક્ષિત ભવન,
૧૪૮, પી. કે. રોડ,
મુલુંડ વેસ્ટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૮૦.
ફોન: ૨૫૬૧૬૨૩.

આત્મતત્ત્વ યામવા માટે ઉપયોગી સૂચનો

१ क्षेत्र आदि बाह्य ग्रंथि (आसक्ति), मिथ्यात्वाद्वि आत्यन्तर
ग्रंथि (आसक्ति)नो त्याग करी आत्मतत्त्वज्ञं ध्यान करवुं.

૨. સંગ જ બધાં દુઃખનું કારણ મનાય છે માટે સંગત્યાગ કરવો.
સંગત્યાગથી ઉપશમભાવ જન્મે છે. ઉપશમ-ભાવથી જીવ
આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે.

૩. જ્યાં સુધી પરિગ્રહનો ત્યાગ નથી થતો ત્યાં સુધી ચિત્તની મલિનતા નાશ પામતી નથી. પરિગ્રહનો નાશ થતાં જ ચિત્તની મલિનતા નાશ પામે છે.

૪. જ્યાં સુધી કષાયોની સંલ્લેખના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બહારની બધી જ સંલ્લેખનાઓ નિરર્થક છે. કષાયોની સંલ્લેખના કરવાથી જ આત્મા-તત્ત્વમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૫. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ રૂપી ચાર કષાયો કૃશ થાય તો ધ્યાનમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૬. સમ્યક્જ્ઞાન દ્વારા ઉપસર્ગો અને પરિગ્રહો ઉપર વિજય મેળવવો જોઈએ.

૭. અસંયમિત ઈન્દ્રિયો અને ચંચળ મન વિષયરૂપી વન તરફ દોડે છે. તેમજ બધા જ પ્રકારના ત્યાગ પછી મન વિષયો તરફ જ દોડતું હોય તો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ બધું જ નિષ્ફળ થઈ જાય છે.

□ ડૉ. નરેશ વેદ

વાર્તાનો નાયક છે અલી. તે મૂળ હોંશિયાર શિકારી હતો. શિકારના અભ્યાસમાં તે એવો કુશળ બન્યો હતો કે હંમેશાં જેમ અફીણીને અફીણ લેવું પડે તેમ તેને શિકાર કરવો પડે. તે અઠંગ શિકારી બની ગયો હતો. શિકારનો રસ લેતી નસેનસમાં ઊતરી ગયો હતો. પણ જ્યારે જીવનસંઘ્યા પહોંચતી લાગી ત્યારે આ શિકારી બીજી દિશામાં વળી ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પરણીને સાસરે ગઈ પછી જેને માટે તે જીવન નિભાવતો હતો તે મરિયમ, લશ્કરમાં નોકરી કરતાં પતિ સાથે પંજાબ તરફ ગઈ તે પછી પાંચ વર્ષ થયાં તેના કાંઈ સમાચાર હતા નહિ. તેને માટે તો તે જીવન નિભાવતો હતો; પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગઈ, તેને જિંદગીમાં એકલતા સાલવા લાગી. તે દહાડાથી અલી, શિકારે જતો, પણ શિકાર ભૂલી, સ્થિર દૃષ્ટિથી અનાજનાં ખેતરો જોઈ રહેતો. એક સમયે ઉડતાં પંખીનો શિકાર કરી, એનાં આકુળ-વ્યાકુળ બચ્ચાંને જોઈને આનંદ પામતા અલીને, દીકરી સાસરે ગયા પછી અને એના કોઈ સમાચાર ન મળવાથી, જિંદગીમાં પહેલી વખત સમજાયું કે કુદરતમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહના આંસુ છે ! દીકરીના વિરહમાં અને યાદમાં એક દિવસ તો એક ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસીને હૈયાફાટ રૂદન કરી બેઠો. ત્યાર પછી હંમેશાં સવારમાં ચાર વાગ્યે ઊઠીને પોસ્ટઑફિસે જતો થયો. એનો કાગળ તો કોઈ દિવસ હોય નહિ; પણ પુત્રી મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી ભક્તના જેવી શ્રદ્ધામાં ને આશાભર્યા ઉલ્લાસમાં તે હંમેશાં સૌથી પહેલો પોસ્ટઑફિસે જઈને બેસતો. પોસ્ટઑફિસ એનું ધર્મક્ષેત્ર તીર્થસ્થાન બન્યું. એને ધૂની કે પાગલ જાણી સૌ હસતા. પોસ્ટમેન મશ્કરી કરતા ને ક્યારેક મજાકમાં એનું નામ દઈ, એને જ્યાં એ બેઠો હોય ત્યાંથી

ત્યાર બાદ વાર્તામાં વળાંક આવે છે. એક દિવસ પોસ્ટમાસ્તર જરા અફસોસમાં હતા. એમની દીકરી દૂર દેશાવરમાં માંદી હતી અને એના સમાચારની રાહ જોતા એ શોકમાં બેઠા હતા. ટપાલ આવી ને થોક પડ્યો એ સાથે જ રંગ ઉપરથી પોતાનું કવર છે એમ ધારીને પોસ્ટમાસ્તરે ઝપાટાબંધ એક કવર ગિંચકી લીધું પણ તેના ઉપર સરનામું હતું: કોચમેન અલી રોસા. વીજળીનો આંચકો લાગ્યો

લેખક પોસ્ટમાસ્ટરના મનમાં ઊઠતા વિચારરૂપે વાર્તાના ધ્વનિનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે: ‘મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિ છોડી બીજાની દૃષ્ટિથી જુએ, તો અર્ધું જગત શાંત થઈ જાય.’ બે પિતૃહૃદયની ભાવધારાઓ મૂકી એમાંથી વિવક્ષિત ધ્વનિ પ્રગટાવવાની લેખકની નેમ છે. પરણીને દૂર સાસરે ગયેલી પુત્રીનો લાંબા સમયથી કોઈ પત્ર ન હોવાને કારણે રોજ પોસ્ટઓફિસે ધક્કા ખાતા અલીડોસાને, એની લાગણીને કોઈ સમજતું નથી. ખુદ પોસ્ટમાસ્ટર પોતાની બીમાર પુત્રીના

ફોન નં. ૦૨૬૯૨-૨૩૩૭૫૦. મોબાઈલ : ૦૯૭૨૭૩૩૩૦૦૦.

પુત્રના પિતા છો ? એ સ્યાદ્વાદ વચન છે. પુત્રનો સંબંધ મુખ્ય રાખીને બાકી પતિ, પુત્ર, કાકા, મામા, માસા, કુઆ વિગેરેના સંબંધો અહીં ગૌણ કરાયા છે. આવી રીતે એકને મુખ્ય કરીને બીજાને ગૌણ (અધ્યાહાર) રાખીને કહેવાની શૈલી (પદ્ધતિ)ને સ્યાદ્વાદ કથન કહેવાય છે. તીર્થંકર ભગવાનની વાણી સ્યાદ્વાદ વાણી હોય છે. અર્થાત્ અનેકાન્તસ્વરૂપી વસ્તુનું નિરૂપણ કરતા કોઈક એકને આગળ કરી, મુખ્ય રાખી અન્ય અનેકને ગૌણ રાખીને કહેવાનું અથવા ન કહી

અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥

કહેવાનું આવે ત્યારે કહેવાય ક્રમે ક્રમે વારાફરતી ક્રમશઃ By And By. કારણ કે કહેવામાં ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલનું માધ્યમ હોવાથી પરાધીનતા, મર્યાદિતતા અને ક્રમિકતા હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનમાં સર્વ કાંઈ જણાય એક સાથે સમસમુચ્ચય. કારણ કે જ્ઞાન સ્વ હોવાથી સ્વાધીનતા, વ્યાપકતા અને અક્રમિકતા હોય છે. કેમકે જ્ઞાન સ્વભાવ-સ્વગુણ છે. તેથી જ અનેકાન્તધર્મી દ્રવ્યની કથનશૈલી સ્યાદ્વાદશૈલી છે. એ સ્યાદ્વાદશૈલીના અસ્તિ, નાસ્તિ, અસ્તિનાસ્તિ આદિ સાત ભાંગા (ભેદ-પ્રકાર) હોય છે. એ સાતે ભેદ વક્તવ્ય અને અવક્તવ્યના છે પરંતુ જ્ઞાતવ્ય અને અજ્ઞાતવ્યના નથી. સર્વ કાંઈ જ્ઞાતવ્ય જ છે. કશું જ અજ્ઞાતવ્ય નથી. જેમ આકાશ (અવકાશ)ની બહાર કાંઈ જ નથી તેમ જ્ઞાનની બહાર કાંઈ જ નથી.

આમ વિચાર-જ્ઞાનમાં અનેકાન્તતા છે જ્યારે વાણી-કથનમાં સ્યાદ્વાદતા છે. વળી આ સ્યાદ્વાદ એ નિરૂપણવાદ કે પ્રરૂપણવાદ હોવાથી તે કથનશૈલી છે. વસ્તુસ્વરૂપ અનેકાન્તધર્મી (અનેકાન્ત સ્વરૂપી) હોવાથી જ્ઞાનમાં અનેકાન્તતા છે. વાણીમાં-કથનમાં કથંચિતતા ને ક્રમિકતા હોવાથી સ્યાદ્વાદતા છે.

હવે આમાં હુંય સાચો અને તુંય સાચો તથા બધુંય સાચું, એવું ક્યાં આવ્યું? કઈ વસ્તુ કઈ અપેક્ષાએ સાચી છે અને કઈ અપેક્ષાએ ખોટી છે, તે જાણીને સમજીને અપેક્ષા લગાડી વાત કહેવી પડે. આ જે અપેક્ષા લગાડવાની વાત છે તેને ‘સાપેક્ષવાદ’ કહેવાય છે જે આઈન્સ્ટાઈનની Theory of Relativity નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વ્યવહારમાં જે કાંઈ વ્યવહારનું છે તે બધું કોઈના કશાક સંબંધથી છે કે પછી કોઈ ને કોઈ સંદર્ભમાં અર્થાત્ Reference to Context, હોય છે.

પૂર્ણ તો પૂર્ણ જ હોય. એને કોઈની અપેક્ષા હોય નહીં તેથી નિરપેક્ષ હોય છે. એવું એ નિરપેક્ષ પણ કથનમાં આવે ત્યારે તે સાપેક્ષ થઈ જાય છે. અપૂર્ણ હરહંમેશ અપેક્ષા સહિત સાપેક્ષ જ હોય. અપૂર્ણ હોય તો તે કયા પૂર્ણથી કેટલું ને કેવી રીતે અપૂર્ણ છે તે જાણવું પડે ને કહેવું પડે. વૈજ્ઞાનિક સર આઈન્સ્ટાઈનની થીએરી ઓફ રીલેટીવિટી તો અપૂર્ણની અપૂર્ણ સાથેની સરખામણીરૂપ સાપેક્ષવાદ છે. જ્યારે જૈનદર્શનનો સાપેક્ષવાદ તો પૂર્ણ-નિરપેક્ષની તુલનામાં અપૂર્ણતા જણાવતો અને કહેતો નિરપેક્ષ કેન્દ્રિત સાપેક્ષવાદ છે.

હવે જૈનધર્મીને પૂછવામાં આવે કે શું જૈનદર્શન અનેકાન્તવાદી દર્શન છે? આપણે કહીએ કે હા! ફરી ફરીને પૂછાતા ફરી ફરી જૈનદર્શન અનેકાન્તવાદી દર્શન છે એવો જ જવાબ વારંવાર મળતો રહે છે. આવો એકનો એક જવાબ મળતો રહેતો હોવાથી તે અનેકાન્તવાદી કરતાં તે મિથ્યા કથન કરે છે. ખરેખર વાસ્તવિકતા

તો એ છે કે જૈનદર્શન ન તો એકલું એકાન્તે અનેકાન્તવાદી છે કે ન તો એકલું એકાન્તે એકાન્તવાદી છે.

અનેકાન્ત+એકાન્ત=અનેકાન્ત એવું જૈનદર્શન સમ્યગ્ એકાન્તપૂર્વકનું સમ્યગ્ અનેકાન્ત એવું અનેકાન્તવાદી દર્શન છે. ક્યારેય રાગભાવથી મોક્ષ થાય જ નહિ. વીતરાગભાવથી જ મોક્ષ થાય એવા સમ્યક્ એકાન્ત સહ સમ્યક્ અનેકાન્ત એ જૈનદર્શન છે.

સમ્યગ્જ્ઞાની, સમ્યગ્ એકાન્ત સમ્યગ્દર્શન સ્વરૂપી આત્મા (દ્રાવ્ય)નો અનુભવ કરી સમ્યગ્ અનેકાન્ત સ્વરૂપી જગત સમસ્તને જાણે છે.

વર્ધમાન ચોથે માળે છે. વર્ધમાનને ખોળતા આવેલા મિત્રવર્ગને ભોંયતળિયે રહેલ માતા કહે છે કે ઉપર જાઓ! વર્ધમાન ચોથે માળે છે. ખોળતા ખોળતા મિત્રવર્ગ ચોથો માળ ચૂકી જઈ પાંચમા માળે જઈ પહોંચે છે. પાંચમે માળે હિસાબી કામકાજ કરતા પિતા મિત્રવર્ગને નીચે ચોથે માળે જવા જણાવે છે. મિત્રવર્ગ ગુંચવાય જાય છે કે મિત્ર વર્ધમાન ક્યાં છે? ઉપર છે કે નીચે? આમાં અનેકાન્ત છે. માતા પણ એની અપેક્ષાએ સાચા છે અને પિતા પણ એની અપેક્ષાએ સાચા છે. કારણ કે ભોંયતળિયે રહેલ માતાની અપેક્ષાએ-દૃષ્ટિકોણથી ચોથે માળે રહેલ પુત્ર વર્ધમાન ઉપર ‘જ’ છે. જ્યારે પાંચમે માળે રહેલ પિતાની અપેક્ષા-દૃષ્ટિકોણથી પુત્ર વર્ધમાન ચોથે માળે હોવાથી નીચે ‘જ’ છે.

આ રીતે ‘પણ’ અવ્યયના પ્રયોગથી થયેલ કથનમાં સ્યાત્ શબ્દના પ્રગટ કે અપ્રગટ ગર્ભિતપણે પ્રયોગથી અનેકાન્ત સ્વરૂપનું પ્રકાશન થતું હોય છે. પરંતુ ‘જ’ કે ‘સ્યાત્ એવ’ અવ્યયના પ્રયોગથી અમુક દૃષ્ટિકોણ View Point થી અથવા તો અપેક્ષા લગાડીને થતાં કથનમાં અનેકાન્ત છે અને તે સાપેક્ષવાદ છે, જે સ્યાદ્વાદસ્વરૂપ છે.

અનેકાન્તરૂપી વસ્તુના નિરૂપણ કે કથનમાં સ્યાદ્વાદશૈલી હોય છે. એ શૈલીમાં સ્યાત્ કે કથંચિત યા ‘પણ’ કહેવા દ્વારા કે વક્તા દ્વારા અન્ય ગુણની સ્વીકૃતિ પ્રગટપણે યા તો ગર્ભિત (અપ્રગટ) પણ રહેલ હોય છે. કેમ કે વક્તા યા ઉપદૃષ્ટા જાણતો હોય છે કે કહેવામાં આવે યા કથન કરવામાં આવે ત્યારે ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલનું માધ્યમ સ્વીકારવું પડતું હોવાથી કથનમાં પરાધીનતા-સીમિતતા-અને ક્રમિકતા હોય છે.

ઉપર-નીચે, જમણે-ડાબે, પૂરબ-પશ્ચિમ, અંદર-બહાર કે બાહ્ય-અભ્યંતર, શુદ્ધ-અશુદ્ધ, નિત્ય-અનિત્ય, ધ્રુવ-અધ્રુવ, સ્થિર (ચર)-અસ્થિર (અચર) એવા એવા પરસ્પર બે વિરુદ્ધ ધર્મો, પ્રતિપક્ષો, દ્વેત કે દ્વંદ્વ જ્યાં હોય ત્યાં અનેકાન્ત ધર્મ સ્યાદ્વાદશૈલીથી કહી શકાતો હોય છે કારણ કે કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુને ઉપર, જમણે, પૂરબમાં કહી શકાય છે. તો તે જ વસ્તુને કોઈ બીજી અપેક્ષાએ

નીચે, ડાબે, પશ્ચિમમાં છે; એમ કહી શકાતું હોય છે. ‘પણ’ અવ્યયના પ્રયોગથી બંને પડખાંઓને સ્વીકાર થતો હોય છે. એ સ્યાદ્વાદ છે. પરસ્પર વિરોધી ઉભયપક્ષી વાતોને એક સાથે નિત્યાનિત્ય, શુદ્ધાશુદ્ધ, ભેદાભેદ, ધ્રુવાધ્રુવ, ગમનાગમન એમ પ્રતિપક્ષી ધર્મો દ્વંદ્વ સમાસથી કહી શકાય છે. પરંતુ અનેકાન્તધર્મી કે અનેકાન્તગુણી યા અનંત ગુણાત્મક વસ્તુને તે પ્રમાણે જમાવી શકાતી નથી. તેથી અનંતગુણાત્મક વસ્તુના કથન માટે તો સ્યાદ્વાદશેલી જે સપ્તભંગી કહેવાય છે તેની સહાય લેવી જરૂરી થઈ પડતી હોય છે.

અનેકાન્તધર્મી વસ્તુના વસ્તુસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતા કરતા એક સ્થિતિ એવી પણ આવે છે કે જ્યારે કહેવું પડે કે આ જ સાચું છે અર્થાત્ અંતિમ આત્યંતિક નિરપેક્ષ સત્ય છે, રીયલ છે, કારણ કે રીલેટીવીટી કે સાપેક્ષતા રહી નથી. આ જ સત્ય છે એમ કહેવામાં પછી વસ્તુ સ્વરૂપનું નિરૂપણ અનેકાન્ત ન રહેતા એકાન્ત થઈ જાય છે. પરંતુ તે એકાન્ત કથનમાં અપેક્ષા લગાવી ‘જ’ અવ્યયનો પ્રયોગ થતો હોય છે. અને તે એકાન્તિક કથન સાપેક્ષિક નયાત્મક કથન થતું હોય છે.

પૂજા, ભક્તિ, વ્રત, પચ્ચખ્ખાણ આદિ શુભ ભાવ છે. એનાથી મોક્ષ ન જ થાય. સંસાર અસાર જ છે. સંસાર દુઃખરૂપ, દુઃખમય, દુઃખફલક જ છે. રાગ-દ્વેષાદિ કષાય ભાવોથી મોક્ષ ન જ થાય. આમાં એકાન્ત જ ઘટિત થાય. ઉદાહરણ પરમગુરુ ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીજીનું છે. શુદ્ધભાવ-શુદ્ધોપયોગ-વીતરાગભાવથી જ મોક્ષ થાય. આમાં એકાન્ત જ ઘટિત થાય. રાગથી ય મોક્ષ થાય અને વીતરાગતાથી ય મોક્ષ થાય એવો અનેકાન્ત ત્યાં ઘટિત ન થાય.

જૈનદર્શન સમ્યગ્ એકાન્તપૂર્વકનું સમ્યગ્ અનેકાન્તદર્શન હોવાથી જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય-ઘટિત થતું હોય ત્યાં ત્યાં તે તે ઘટિત કરવું જોઈએ. તેથી જ યોગીરાજ આનંદધનજી મહારાજાનું ગાન છે કે...

એક અનેકરૂપ નયવાદે, નિયતે નય અનુસરીએ રે...

વાસુપૂજ્ય શ્રીમદ્જી રાજચંદ્રજીનું પણ ગાન છે કે...

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ...

આત્મસિદ્ધિ

અહીં કોઈ જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે કે...

જીવ મોક્ષને જ ઈચ્છે છે કે એવો એકાન્ત હોય કે નહિ ?

સમાધાન : જ્યાં જીવ પોતાને શુદ્ધાત્મા મોક્ષસ્વરૂપ જોતો-જાણતો-અનુભવતો હોય ત્યાં પછી મોક્ષની ઈચ્છા પણ ક્યાં રહે ? ઈચ્છા સહિતતા તો રાગ છે. ઈચ્છા છે અને ઈચ્છા રહિતતા નીરિહીતા એ વીતરાગતા છે.

એક કહે ક્રિયાકાંડ સાચા છે. બીજો કહે જ્ઞાન સાચું છે. એકલી

ક્રિયાને સાચી કહેવામાં અને એકલા જ્ઞાનને જ સાચું કહેવામાં તો એકાન્તતા છે. જૈનદર્શને તેથી જ તો એક મહાન સૂત્ર આપ્યું છે કે...

॥ જ્ઞાનક્રિયાખ્યામ્ મોક્ષ ॥ એકલા જ્ઞાનથી કે એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ નથી. જ્ઞાન વગરની એકલી ક્રિયા આંધળી છે અને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. અંતરજ્ઞાન કે અભ્યંતરમાં સાચી સમજણપૂર્વક બાહ્યમાં થતી દૃશ્યાત્મક બાહ્ય ક્રિયાથી મોક્ષ છે. Software તથા Hardware બંનેની જરૂર પડે. એ બંને હોય ત્યારે કૉમ્પ્યુટર કાર્યશીલ થાય.

અંતરમાં એવી તો વૈરાગ્ય કે વીતરાગ પરિણિત ઉભરે કે ત્યારે બહારમાં શરીરમાં ખોરાક ન જવાની ક્રિયા જે થઈ જતી હોય છે, તે અનશન યા ઉપવાસ છે. એ જ આત્મ-સામીપ્ય કે આત્મેક્ય. ભીતર સ્વરૂપમાં એવા તો ડૂબી ગયા કે પછી ગરકાવ થઈ ગયા કે ઘરવાળા ભોજનથાળી મૂકી ગયા તે એમની એમ પડી રહી, તે ત્યાં સુધી કે માખીઓ બણબણવા લાગી ને ફરતે કીડી મકોડા ફરવા લાગ્યા. ઘરવાળા આવીને કહેવા લાગ્યા કે ક્યાં ખોવાઈ ગયા તે ભોજન પણ ન કર્યું અને આ બધી હિંસા થઈ ગઈ. અરે ભાઈ ! હિંસા ક્યાં થઈ ? આ તો મોટી અહિંસા થઈ ગઈ. સ્વભાવની સ્વરૂપની જાગૃતિ એ જ મોટી અહિંસા છે. સ્વરૂપાનુભવમાં કે સ્વરૂપચિંતનમાં એવા તો ખોવાઈ જવાય કે ખાવાપીવાનું ભાન કે સુધબુધ રહે નહીં.

આ વાતો સાંભળી વિચારકને પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો કે ક્રિયા આવી ક્યાંથી ? પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો કે ભાવ ગયા ક્યાં ? પહેલાં તો ભાવ અને ક્રિયા ઉભય હતાં. ક્રિયા રહી ગઈ તો ભાવ ક્યાં ગયા ? જ્ઞાન-સમજણ જે ભાવજનક છે તે રહ્યા નહિ તેથી ભાવ સહિતની ભાવક્રિયા થઈ શકતી નથી માટે કુળપરંપરાની ભાવવિહોણી પણ ક્રિયા કરવાની ચીલાચાલુ પ્રવૃત્તિ તો રહી પણ વૃત્તિ ખોવાઈ ગઈ. જ્યાં પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાં આવીને વૃત્તિ વિનાના નિર્વિકલ્પ થવાનું હતું અને સ્વભાવમાં સ્થિર થઈ જવાનું હતું ત્યાં વૃત્તિનું બાષ્પીભવન થઈ ગયું અને પ્રવૃત્તિ ધમધોકાર ચાલુ થઈ ગઈ. શાંતિ ખોવાઈ ગઈ અને ઘોંઘાટ ખૂબ વધી ગયો. પછી અનાહતનાદ-આત્મનાદ સંભળાય ક્યારે ? અશાંતિમાંથી શાંતિમાં જવાનું છે, શબ્દમાંથી અશબ્દમાં, ભેદમાંથી અભેદમાં જઈને કરવાપણામાંથી જ્યાં ઠરવાપણામાં આવવાનું છે ત્યાં કરવાપણામાંથી કરવાપણું જ નિપજતું રહ્યું પણ ઠરવાપણું તો ભૂલાઈ ગયું. ઉપયોગ થકી યોગ હોવા છતાં દેખાતો યોગ અને દેખીતી યોગક્રિયા રહી ગઈ પણ અભ્યંતર ન દેખાતી ઉપયોગક્રિયા ગાયબ થઈ ગઈ.

અનેકાન્તમાંથી એકાન્તમાં જવાનું હતું અને પરમ સ્થૈર્યને પ્રાપ્ત કરી લોકાગ્ર શિખરે પરમધામમાં પરમપદે-વિરાજમાન થવાને બદલે અનેકતામાં અને અનેકાન્ત (ભવોભવના ભવાંત)માં જ ગૂંચવાયેલા રહ્યા. અનેકમાંથી જે એક કેવલ્યતામાં આવે છે તે જ એના

કેવળજ્ઞાનમાં અનેકને પ્રતિબિંબરૂપ સમાવી લે છે. એ કેવલિ જ અનાદિ-અનંત કાળનો એક સમય રૂપ સંકોચ કરે છે, જ્યારે છદ્મસ્થ એક સમયને અનંતકાળ રૂપ વિસ્તારે છે.

વિધાન, કથન કે વાક્ય એકાન્તિક છે કે અનેકાન્તિક; તેને ઓળખવાની નિશાની તે વાક્યપ્રયોગમાં વપરાતા અવ્યયો ‘જ’ અને ‘પણ’ છે. આ આમ ‘જ’ છે, એ વાક્યપ્રયોગ એકાન્તિક છે. આ આમ ‘પણ’ છે એ વાક્યપ્રયોગ અનેકાન્તિક છે. હિન્દી ભાષાની વાત કરીએ તો ‘હી’ અવ્યયનો પ્રયોગ એકાન્તતા સૂચક છે તો ‘ભી’ અવ્યયનો પ્રયોગ અનેકાન્તતા સૂચક છે. યે એસા હી હૈ। આ વાક્યપ્રયોગ એકાન્ત સૂચક છે. યે એસા ભી હૈ। આ વાક્યપ્રયોગ અનેકાન્ત સૂચક છે. એ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષામાં May, will, અનેકાન્ત સૂચક છે તો Must, Shall એકાન્ત સૂચક છે.

કોઈ એક અંશ (Part-વિભાગ) ને અંશી (પૂર્ણ કે Whole) માનવો અર્થાત્ આત્માને નિત્ય જ માનવો; આત્માને અનિત્ય (ક્ષણભંગુર) જ માનવો, તે સઘળી એકાન્તિક આગ્રહી માન્યતાઓ છે. કોઈ દર્શન આત્માને નિત્ય જ માનવાનો આગ્રહ રાખે છે તો કોઈ દર્શન આત્માને અનિત્ય કે ક્ષણભંગુર માનવાનો આગ્રહ રાખે છે તે સર્વ એકાન્ત મિથ્યા માન્યતા છે જે જૈનદર્શનમાં ‘એકાન્ત મિથ્યાત્વ’ કે અભિનિવેશ નામનો મિથ્યાત્વનો એક પ્રકાર છે.

જૈનદર્શન વીતરાગવિજ્ઞાન હોવાથી નિરાગ્રહી છે. તેથી કહે છે,

આત્મા દ્રવ્યદૃષ્ટિએ (મૂળમાં)માં નિત્ય છે અને પર્યાયદૃષ્ટિએ (વર્તમાન અવસ્થાએ) અનિત્ય (ક્ષણિક) છે. આત્મા દ્રવ્યદૃષ્ટિએ (મૂળ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ) શુદ્ધ છે અને પર્યાયદૃષ્ટિએ (વર્તમાન અવસ્થાની અપેક્ષાએ) અશુદ્ધ છે. જૈનદર્શનની આ સમ્યક્ માન્યતા સમ્યક્ અનેકાન્તતા છે. સ્વની અસ્તિત્વની સ્વમાં એકત્વ છે અને પરની નાસ્તિત્વની પરથી વિભક્ત છે, તે જૈનદર્શનની અનેકાન્ત દર્શનશૈલી છે.

આત્માને એકાન્તે નિત્ય કે અનિત્ય, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ, અભેદરૂપ કે ભેદરૂપ માનવો તે સઘળી માન્યતા એકાન્ત મિથ્યાત્વ છે.

કોઈ પૂછે કે ભારતદેશ એક છે કે અનેક છે? ત્યારે તે પ્રશ્નકર્તાનું સમાધાન કરતાં જણાવવું પડે કે...દેશ તરીકે ભારત દેશ એક જ છે પણ તે દેશ કે રાષ્ટ્રનો રાજ્ય યા પ્રાંત રૂપે ઉલ્લેખ કરતાં જણાવવું પડતું હોય છે કે ભારત રાષ્ટ્ર અનેક અઠાવીસ પ્રાંતોનો બનેલ એક રાષ્ટ્ર યા દેશ

છે. બધાય અંગોપાંગના બનેલ સર્વાંગી શરીર કહેવાય છે. શરીરના અંગોપાંગ અવયવ કહેવાય છે જ્યારે ખોડખાંપણવાળું પાંગળું શરીર વિકલાંગ કહેવાય છે. આ તો જીવાતા જીવનાનુભવના એકાન્ત (એક) અને અનેકાન્ત (અનેક)ના બુદ્ધિગમ્ય ઉદાહરણો છે.

નય વિવક્ષા રહિત તથા ‘જ’કાર સહિતથી ગુણોના સર્વથા ભેદની કે ગુણીના સર્વથા અભેદાદિની જે જે પ્રકારની એકાન્ત માન્યતાઓ છે; તે સર્વ એકાન્ત મિથ્યાત્વ છે. અનેકાન્ત ધર્મવાળા આત્માને એક જ ધર્મવાળો આત્મા માનવો તે એકાન્ત મિથ્યાત્વ યા અભિનિવેશ છે.

‘હું તો આવો જ છું!’ ‘હું તો પાપી જ છું!’ એવું એકાન્તે ન માનવું. ‘સ્વભાવ (સ્વરૂપ)થી હું પરમાત્મ સ્વરૂપ છું!’ ‘ભલે વર્તમાન અવસ્થામાં પાપી છું!’ ‘દ્રવ્યદૃષ્ટિથી હું પરમાત્મા છું!’ ‘પર્યાય દૃષ્ટિએ હું જીવાત્મા છું!’ દ્રવ્યદૃષ્ટિની દૃઢતા જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ પર્યાયદૃષ્ટિ ઘટતી જાય છે. પલટાવાનું નામ જ પર્યાય છે. જો પર્યાય પરિવર્તનશીલ હોત નહીં તો દુષ્ટજન સજ્જન થાત નહિ અને સંસારી ક્યારેય સિદ્ધ થઈ શકત નહીં.

અનેકાન્તવાદી જૈનદર્શન સાર્વભૌમિક છે, સાર્વકાલીન છે, સાર્વજનિક છે, કારણ કે તે વીતરાગવિજ્ઞાન અને આત્મવિજ્ઞાન છે. વળી એ જગજાહેર છે કે જે વિજ્ઞાન હોય તે સર્વને, સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વથા એક સમાન લાગુ પડે. તેથી જ તો વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવંતોએ એકાન્તથી પીડાતા જગતને અનેકાન્તતાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

સહુ કોઈ હળુકર્મી ભવ્યાત્માઓ દોષ-અવગુણની વર્તમાનમાં જે અસ્તિ છે, તેની નાસ્તિ કરીને તથા સ્વરૂપ ગુણની વર્તમાનમાં જે નાસ્તિ છે, તેની અસ્તિ કરીને સદ્ગુણો કેળવી સ્વરૂપ ગુણોને પ્રગટ કરી અન્ય-પરથી વિભક્ત થઈને (છૂટા પડીને) સ્વથી ઐક્ય સાધીને મૂળ મૌલિક સ્વરૂપ પ્રગટ કરી અસ્તિત્વનો આનંદ માણો! એવી હાર્દિક અભ્યર્થના!

વ્યક્તિને મારી શકો છો, અસ્તિત્વને નહિ

□ મહાવીરના દર્શનનું હાર્દ છે-

તમે કોઈ વ્યક્તિને મારો છો તો તે શરીર સાથે જોડાયેલી હિંસા છે, વધે છે.

તમે કોઈનું અનિષ્ટ ચિંતન કરો છો, તે માનસિક હિંસા છે.

તમે કોઈ વ્યક્તિને દબાવવા માટે કોઈ વ્યક્તિને ઊંચકો છો, કોઈ વ્યક્તિના ઉત્થાન માટે કોઈ વ્યક્તિને દબાવો છો તે ભાવાત્મક હિંસા છે.

તમે કોઈ વ્યક્તિને મારી શકો છો, અસ્તિત્વને નહિ.

તમે કોઈ વ્યક્તિને નીચે પાડી શકો છો, અસ્તિત્વને નહિ.

૮૦૨, સ્કાય હાઈ ટાવર,
શંકર લેન, માલાડ (પ.),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૪.
મો. : ૯૮૬૯૭૧૨૨૩૮.

નોંધ :

સ્વરૂપચિંતક પંડિતશ્રી પનાલાલ જ. ગાંધી તથા નવયુવાન પંડિતશ્રી ફુલચંદ શાસ્ત્રીજીથી સંપાદિત જ્ઞાનના આધારે પ્રસ્તુત લેખનું સંપાદન થયું છે.

અસ્તિત્વ અનાદિ છે

□ હિંસા મૃત્યુ છે, કોઈકને મારવું તે હિંસા છે.

જે જન્મે છે તે મૃત્યુ પામે છે. જે જન્મતો જ નથી, તે મૃત્યુ પામશે કેવી રીતે ?

અસ્તિત્વ અનાદિ છે.

જેનો આદિ નથી, તેનો અંત કેવી રીતે હોઈ શકે ?

જે અમર અને શાશ્વત છે, તેને કોણ મારી શકે ?

અનેકાંતનો ઘોતક છે. તેથી સ્યાદ્વાદને અનેકાંતવાદ પણ કહે છે-(સ્યાદ્વાદ મંજરી). સ્યાદ્વાદને ‘સપ્તભંગી’ પણ કહે છે. ‘સપ્તભંગી’ એટલે જુદી અપેક્ષાએ યોજાતા સાત વાક્યોનો સમૂહ, સ્યાદ્વાદના સાત ભંગો નીચે મુજબ છે-

૧. સ્યાદ્ અસ્તિ એવ-વસ્તુ અમુક અપેક્ષાથી છે.
૨. સ્યાદ્ નાસ્તિ એવ-વસ્તુ અમુક અપેક્ષાથી નથી.
૩. સ્યાદ્ અસ્તિય નાસ્તિય એવ-કોઈ અપેક્ષાથી વસ્તુ છે અને કોઈ અપેક્ષાથી નથી.
૪. સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્ એવ-વસ્તુ, કોઈ અપેક્ષાથી છે અને અવક્તવ્ય છે.
૫. સ્યાદ્ અસ્તિય અવ્યક્તવ્યમ્ એવ-વસ્તુ અમુક અપેક્ષાથી છે અને અને અવક્તવ્ય છે.
૬. સ્યાદ્ નાસ્તિય અવ્યક્તવ્યમ્ એવ-અમુક અપેક્ષાથી નથી અને અવક્તવ્ય છે.
૭. સ્યાદ્ અસ્તિય નાસ્તિય અવ્યક્તવ્યમ્ એવ-અમુક અપેક્ષાથી વસ્તુ છે, નથી અને અવક્તવ્ય છે.

આમ વસ્તુ એક જ રૂપ નથી-તેના અન્ય રૂપ પણ છે.

કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ એકાંત નથી. સ્યાદ્વાદ પ્રમાણે બધા જ કથનો સાપેક્ષ છે-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અમુક અપેક્ષાથી સત્ય છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ; જૈનદર્શન પ્રમાણે-અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્યથી સમજી શકાય છે. સ્યાદ્વાદમાં દરેક કથન એકાંત છે પણ સમગ્ર કથનપદ્ધતિ અનેકાત્મક છે. સ્યાદ્વાદ અનિશ્ચિતવાદ કે સંશયવાદ નથી. કારણ કે ‘સ્યાત્’નો અર્થ સંભવતઃ હોવા છતાં ‘એવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કથનપદ્ધતિમાં કરવામાં આવ્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે જે જ્ઞાન મળે છે તે નિશ્ચિત અને સાપેક્ષ મળે છે. વિજ્ઞાનમાં આઈન્સ્ટાઈનની ‘Theory of Relativity’ સાથે તે સામ્ય ધરાવે છે. સ્યાદ્નો અર્થ ‘May be’ કે ‘Perhaps’ નથી-પણ ‘કોઈ એક અપેક્ષાથી’ છે. સ્યાદ્વાદમાં દરેક કથન એકાંત છે. પણ તે વસ્તુ જેવી છે તેવી જ બતાવે છે. સ્યાદ્વાદનો આધાર છે વસ્તુતત્ત્વના અનંત ગુણો, માનવીય જ્ઞાનની અપૂર્ણતા અને સાપેક્ષતા. જૈન તર્કશાસ્ત્રીઓ આ સાપેક્ષ કથન યા વિધાનના સિદ્ધાંતને સ્યાદ્વાદ કહે છે. અનેકાંતવાદ દર્શન છે. સ્યાદ્વાદ એની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે. સત્ય માટેની શૈલીના મુખ્ય બે તત્ત્વ છે-પૂર્ણતા અને યથાર્થતા જે અનેકાંતવાદ કહે છે અનેકાંતનું સમ્યક્ પરિજ્ઞાન થયા વગર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને યથાર્થ રીતે સમજવું અશક્ય છે. સ્યાદ્વાદ

અપેક્ષાભેદથી નિશ્ચયાત્મક છે. તે સંશયવાદ કે અજ્ઞાનવાદ નથી. સ્યાદ્વાદને વાસ્તવિક રીતે ન જાણનારા આ સિદ્ધાંત પર દોષારોપણ કરે છે જે મિથ્યા છે. તે આધુનિક વિજ્ઞાન-પદાર્થ વિજ્ઞાન સાથે સુસંગત છે. વ્યવહારમાં પણ અનેકાંતવાદના

ઘણા ફાયદા છે. તેનાથી વિવાદ અને વૈચારિક સંઘર્ષનું નિવારણ શક્ય બને છે. વૈચારિક સહિષ્ણુતા દ્વારા ધર્મ સહિષ્ણુતા-જુદા જુદા ધર્મોમાં રહેલ સત્ય આંશિક રીતે જોવા મળે છે. આમ તેમાં વિવિધ વિચારધારાઓના સમન્વયની શક્તિ છે. વિવિધતામાં એકતા સ્થાપવા આ સિદ્ધાંત ઉપયોગી થઈ શકે.

આમ સમ્યક્જ્ઞાન માટે અનેકાંતવાદ, નયવાદ અને સ્યાદ્વાદ જરૂરી છે. જૈન દાર્શનિકોની નિષ્પક્ષવૃત્તિ અને અહિંસક પ્રવૃત્તિનો અહેસાસ આ સિદ્ધાંત કરાવે છે. જ્યાં કોઈ નય ક્રિયિત્ માત્ર ન દુભાય એવી જિનેશ્વરોની વાણી છે-‘અનંત અનંત ભાવભેદથી ભરેલી, અનંત અનંત નય નિષ્કેપે વ્યાખ્યાની છે.’ સપ્તભંગી એક એવો સિદ્ધાંત છે કે જે વસ્તુનું આંશિક પરંતુ યથાર્થ કથન કરવા સમર્થ બને છે. અનેકાંતવાદના મૂળ સિદ્ધાંતો સમન્વયવાદ અને સહઅસ્તિત્વાદ સૂચવે છે. અનેકાંતદૃષ્ટિએ સમસ્યાનું સમાધાન શોધવાથી આગ્રહ-વિગ્રહનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી. અનેકાંતનું યોગદાન દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં જેમ મહત્ત્વપૂર્ણ છે તેમ વ્યાવહારિક જીવનમાં પણ તેની મહત્તા છે.

અંતમાં-

‘જે અનેકાંતપદને પ્રાપ્ત છે, એવા અખિલ પ્રમાણનો વિષય જયશીલ હો, તે અનેકાંતપદ પ્રવૃદ્ધશાળી અને અતુલ છે તથા પોતાના ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ આપવાવાળો છે. એમાં અનંત ગુણોને ઉદય છે. તે પૂર્ણરૂપથી નિર્મળ, જીવોને આનંદિત કરવાવાળો, મિથ્યા એકાંતરૂપ, મહાન અંધકારથી રહિત તથા શ્રી વર્ધમાન તીર્થંકર પ્રતિપાદિત છે.

(પ્રમેય કમલમાર્તણ્ડ પૃ-૫૧, ઉદ્ધિતીય ભાગ)

અનેકાત્મક અર્થવાળું વાક્ય એ જ સ્યાદ્વાદ છે એમ વધીયસ્ત્રટીકામાં કહ્યું છે-અનેકાંતદૃષ્ટિ એ સત્યદૃષ્ટિ છે તેથી સમ્યક્જ્ઞાન છે. આંશિત સત્યને પૂર્ણ સત્ય માનવું એ મિથ્યાજ્ઞાન છે. તત્ત્વને પૂર્ણરૂપમાં જોવું એટલે અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરવો જેનું તત્ત્વજ્ઞાન અનોખું અને વિશિષ્ટ છે. ***

બી-૧૪, કક્કડ નિકેતન, દેરાસર લેન, ઘાટકોપર (પૂર્વ)
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૭૭. મોબાઈલ : ૯૩૨ ૩૦૭૯૮૨૨.

આનંદઘનજીના સ્તવનોમાં અનેકાંત

□ ડૉ. અભય દોશી

[ડૉ. અભય દોશી – મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ છે. જૈન ધર્મ-ચિંતન અને સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી અને સંશોધક છે. જૈન સંશોધકોને પીએચ. ડી. કરાવનાર આ વિદ્વાનનું ચોવીસી સાહિત્ય પરનું પુસ્તક ખૂબ જ લોકપ્રિય થયું છે. પ્રસ્તુત અંકમાં આનંદઘનજીના સ્તવનોમાં અનેકાન્તવાદ વિશે તેમણે વિષદ ચર્ચા કરી છે.]

સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા આનંદઘનજીની એક મર્મી સર્જક તરીકે ખ્યાત છે. તેમના પદોમાં અલૌકિક અનુભવની અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે. રાજસ્થાન-ગુજરાતની સરહદ પર વિચરતા આ સાધક મુનિ સંપ્રદાય અને દર્શનના ભેદથી પર થઈ આત્મતત્ત્વની, અનહદની ધૂન લગાવીને બેઠેલા સંતપુરુષ છે. એમના પદોની અભિવ્યક્તિમાં નિર્ગુણ સંત પરંપરાનો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે.

કવિની ‘પદબહુતેરી’ પ્રસિદ્ધ રચના છે. તો એ સાથે જ એમની બીજી પ્રસિદ્ધ રચના ‘ચોવીસી’ નામે સુવિખ્યાત છે. આજે આપણને કવિને હાથે સર્જાયેલા ૨૨ સ્તવનો જ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ સ્તવનોમાં કવિએ ભક્તિની સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાનની રસભરી લલિત રીતે પ્રસ્તુતિ કરી છે. કવિ અનેકાંતદર્શનના આકંઠ અભ્યાસી છે. આથી કવિની અનેક રચનાઓમાં અનેકાંતવાદનું નિરૂપણ સહજ રીતે આવે છે. દસમા શીતલનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં પરમાત્મામાં પરસ્પર વિરોધી ગુણોનો અનેકાંતદૃષ્ટિએ સુભગ સમન્વય દર્શાવ્યો છે. આવા અનેક સ્થળો ચોવીસીનાં સ્તવનોમાં જોઈ શકાય. એમ છતાં, કવિનું ૨૦મું અને ૨૧મું સ્તવન દાર્શનિક ભૂમિકાએ અનેકાંતવાદની રજૂઆત કરે છે.

વીસમા મુનિસુવ્રતસ્વામી સ્તવનનો પ્રારંભ સાધકના પ્રશ્નથી થાય છે;

‘આત્મતત્ત્વ કયું જાણું ? જગત્ગુરુ ! એહ વિચાર મુજ કહીયો.’

હે જગતગુરુ પ્રભુ ! આત્મતત્ત્વ કેવી રીતે પામું તેનો માર્ગ દર્શાવો. સાધક બીજી કડીમાં આ આત્મતત્ત્વ જાણવાની જીજ્ઞાસાનું કારણ દર્શાવતા કહે છે કે આત્મતત્ત્વને જાણ્યા વિના જીવ નિર્માણ સમાધિ પામતો નથી.

ભારતીય પરંપરામાં જે વિવિધ દર્શનો આત્મતત્ત્વ અંગેના પોતાના મતો ધરાવે છે, તેની વાત કરતાં કવિ કહે છે:

કેટલાક વેદાંત આદિ દર્શનવાળા આત્માને બંધરહિત માને છે, પણ વ્યવહારમાં તેઓ ક્રિયા કરતા દેખાય છે. તેઓને આ ક્રિયાનું ફળ કોણ ભોગવે એવું પૂછવામાં આવે તો તેઓ રીસાય છે.

વળી, નાસ્તિકમતવાળા કહે છે કે જડ અને ચેતનમાં કોઈ ભેદ નથી, બંનેમાં આત્મતત્ત્વ એક છે. સ્થાવર અને જંગમ સરખા છે, આવા મતને માનીએ તો સૂષ્ણ અને દુઃખના સંકર (મિશ્રણ)નો

દોષ આવે છે, માટે આ મતને મનમાં વિચાર કરી પરીક્ષા કરો.

વળી, વેદાંતદર્શનવાળા કહે છે; આત્મા કેવળ નિત્ય છે, અને તેઓ આવી વાત કરી આત્મદર્શનમાં લીન થાય છે. પણ તેમાં કરેલાં કર્મનો નાશ અને નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિનો દોષ આવે છે, તે મનુષ્ય જોઈ શકતો નથી.

આત્માને એકાંત નિત્ય માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષમાં જોવાતા કાર્ય-કારણભાવ ઘટી શકે નહિ . દા. ત. સોનારૂપી પદાર્થમાંથી તાર બનાવવામાં આવ્યો, તારમાંથી કડી બનાવી દેવાઈ એટલે કે તારરૂપી કારણમાંથી કડીરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું.

પરંતુ, જો તાર સદાકાળ નિત્ય માનવામાં આવે, એક જ સ્વરૂપમાં રહેનાર માનવામાં આવે તો તેમાંથી કડી કઈ રીતે નિષ્પન્ન થઈ શકે ?

એટલે આત્મા આત્મસ્વરૂપે સુવર્ણની જેમ નિત્ય છે, પરંતુ કડી અને તાર જેવા વિવિધ પર્યાયો-પરિણામો ત્વ અપેક્ષાએ ધારણ કરે છે. આમ, આત્મા સંયોગ અનુસાર વિવિધ પરિણામ ધારણ કરે છે, માટે તે એકાંતે નિત્ય નથી.

વળી સુગત એટલે કે બૌદ્ધદર્શનવાળા કહે છે કે, આત્મા ક્ષણિક છે. જો આત્માને કેવળ ક્ષણિક માનવામાં આવે તો, આત્માને બંધ-મોક્ષ, સુખ-દુઃખ આદિ સંભવી શકતા નથી. આ વિચારને બરાબર મનમાં બેસાડો.

વળી, લોકાયતિક વગેરે દર્શનવાળા કહે છે કે પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ અને જળ. આ ચાર ભૂતથી વિભિન્ન આત્મા જેવું કાંઈ છે નહિ. આવું કહેનાર મત તો અંધ મનુષ્ય જેવો છે. અંધ મનુષ્ય જેમ બાજુમાં રહેલા ગાડાને જોઈ ન શકે, અને કહે કે આ જગતમાં ગાડું નથી, તો ગાડું નથી, એ વાતને કેવી રીતે માની શકાય ?

આવા વિવિધ મતોને લીધે સાધક ભ્રમમાં પડ્યો છે. ચિત્તસમાધિને માટે આત્મતત્ત્વનું દર્શન જરૂરી હોવાથી ફરી પ્રશ્ન પૂછે છે કે, હે પ્રભુ ! તમારા સિવાય આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરાવવા કોઈ સમર્થ નથી. આપ જ સમાધિનું કારણ એવા આત્મદર્શનનું તત્ત્વ કહો. અહીં કવિ પરસ્પર વિરોધી વેદાંત, બૌદ્ધ અને લોકાયત્તિક દર્શનની વાત રજૂ કરી તેમના દોષો દર્શાવી દાર્શનિક રીતે ‘અનેકાંત’ની સ્થાપના કરી ચૂક્યા છે. તેઓ ભિન્નાભિન્ન, નિત્યાનિત્ય એવી આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ પ્રભુમુખે આપી શક્યા હોત, પરંતુ આનંદધનજી કેવળ

દાર્શનિક વાદ-વિવાદથી સંતોષ પામે એવા સાધક નથી, તેઓ સાધકને સાધનાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરાવવા ઈચ્છે છે. દાર્શનિક ભૂમિકામાં અટવાતા સાધકને દર્શનથી ઉપર લઈ જઈ શુદ્ધ અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં વિહાર કરાવતી અનુભવયોગીની વાણીનો મધુરસ્પર્શ જુઓ;

‘વલતું જગતગુરુ ઈણિ પરે ભાખે, પક્ષપાત સવિ છંડી
રાગદ્વેષ મોહ વરજિત, આતમ શું રઢ મંડી.’

મુનિ.

આતમધ્યાન કરે જો કોઉ, સો ફિરિ ઈણમાં નાવે,
વાગજાળ બીજું સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત્તચાવે.’

મુનિ.

સાધકના હૃદયની જીજ્ઞાસાના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રભુ કહે છે; હે સાધક, આ કે તે મતનો પક્ષપાત છોડી દઈ, રાગદ્વેષ અને મોહથી વર્જિત એવા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની લગની લગાવ, રઢ માંડ. એનું જ એક પ્રણિધાન કર. આવા શુદ્ધ આત્માનું પ્રણિધાન કરનારા સાધક ફરી આ ચર્ચામાં આવતા નથી. તેઓ આત્મતત્ત્વની અનુપમ ચર્ચણામાં ડૂબેલા હોવાથી, આ સર્વ દાર્શનિક વાતોને વાગજાળ-કેવળ ચર્ચારૂપ જ માને છે. આવો વિવેક કરી જેઓ આ કે તે પક્ષ ગ્રહણ ન કરતા આત્માના પક્ષને ગ્રહણ કરનારને જ તત્ત્વજ્ઞાની કહીએ. આવા મુનિસુવ્રત પ્રભુની કૃપાથી (તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી) અંતે આત્માના શુદ્ધ આનંદધન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

૨૦મા સ્તવનમાં એક-એક દર્શનની પક્ષસાપેક્ષમર્યાદાઓ દર્શાવી છે, તો ૨૧મા સ્તવનમાં આ જ દર્શનો પરમાત્માના અંગરૂપ બની આત્મદર્શનમાં કઈ રીતે સહાયક બને છે, તેનું દર્શન કરાવ્યું છે.

કવિ આ સ્તવનના પ્રારંભમાં જ કહે છે; છ દર્શનને જિનેશ્વરદેવના અંગ જાણો. આ છ દર્શનની પ્રભુ અંગમાં સ્થાપના કરો. નમિનાથ ભગવાનના ઉપાસકો છ દર્શનની આરાધના કરનારા હોય છે.

સર્વાપ્રથમ સાંખ્ય અને યોગદર્શનની વાત કરતા કવિ કહે છે; જિનેશ્વરદેવના ચરણકમળ

સમા સાંખ્ય અને યોગ એ બે દર્શનને વખાણું છું. આ બન્ને દર્શનો આત્માની સત્તાનું વિવરણ કરી આત્માની સ્થાપના કરે છે, માટે તેઓ દેહમાં જેમ ચરણ (પગ) ગતિ કરવામાં આધારરૂપ હોય છે, એ રીતે આ ચરણો આત્માના સ્વીકાર કરવા દ્વારા સાધનાપ્રદેશમાં ગતિ કરાવે છે.

આત્માને પરમાત્માથી ભેદરૂપ એટલે નશ્વર માનતા સુગત (બૌદ્ધ) અને આત્માને અભેદરૂપ માનતા મીમાંસક જિનેશ્વરદેવના બે હાથો છે. બૌદ્ધદર્શનથી વૈરાગ્યનું પોષણ થાય છે, તો વેદાંતથી સિદ્ધસ્વરૂપ સાથેનું અનુસંધાન થાય છે. આ દર્શનની સમજણથી લોક અને અલોકનું સ્વરૂપ પણ સમજાય છે.

કવિ પાંચમા દર્શન તરીકે લોકાયતિકને જિનવરની કુક્ષિરૂપે સ્થાપે છે. લોકાયતિક શબ્દનો એક પ્રચલિત અર્થ નાસ્તિક છે. પરંતુ તેના અર્થ અંગે ઘણી મીમાંસા થઈ છે. ‘લોકાયત’ નામનું પુસ્તક પણ ‘લોકાયત’ શબ્દની અર્થવિચારણા માટે લખાયું છે. ‘લોકાયત’ શબ્દથી ગોશાલકનો નિયતિવાદથી માંડી લોકપ્રચલિત આચારો, ગણપતિ ઉપાસક મતો જેવા અર્થ સૂચવાયા છે. વળી, દેવગુરુ બૃહસ્પતિનો મત પણ ‘લોકાયત’ મત તરીકે સ્વીકૃત છે.

આનંદધનજીને ‘લોકાયત’ શબ્દથી કયો અર્થ અભિપ્રેત હશે, એ નિશ્ચિત કરવું અઘરું છે. પરંતુ ‘લોકાયત’ શબ્દથી કેવળ નાસ્તિકથી વિશેષ ચોક્કસ કવિને અભિપ્રેત હોવું જોઈએ.

તમામ કાર્યોનું કારણ કેવળ એક કર્મ જ છે

એક સ્થળે બરાબર બંધ કરેલો એક કરંડિયો પડ્યો હતો. એમાં કંઈક ખાવાનું હશે એમ સમજીને એક ભૂખ્યા ઉંદરે, એ કરંડિયામાં દાખલ થવા માટે કાણું પાડવાનો ઉદ્યમ શરૂ કર્યો. પોતે એ કરંડિયામાં દાખલ થઈ શકે એટલા માટે એ ઉંદરે કરંડિયાને કાતરવા માંડ્યો. કાતરી કાતરીને કરંડિયામાં એણે કાણું પાડ્યું.

‘એ કરંડિયામાં કોઈએ એક સર્પને પૂરી રાખ્યો હતો. ઘણાં દિવસનો ભૂખ્યો એ સર્પ, કરંડિયો કોરાતો હતો તે જાણી અંદર ટટ્ટાર થઈ ગયો. પેલો ઉંદર જેવો એ કરંડિયામાં દાખલ થયો કે તુરત જ પેલા સર્પના મોઢામાં જઈ પડ્યો. સર્પને ભક્ષ અને મુક્તિ એ બેઉ એક સાથે જ સાંપડી ગયા. ઉંદરનું ભક્ષણ કરીને, ઉંદરે જ કાતરી કાતરીને તૈયાર કરેલા કાણામાંથી એ સર્પ બહાર નીકળ્યો અને વનમાં ચાલ્યો ગયો.’

‘અહીં ઉદ્યમ તો ઉંદરે કર્યો. પરંતુ ઉદ્યમ કરનાર મર્યો અને અંદર પુરાયેલો સર્પ ત્યાંથી મુક્તિ મેળવીને છટક્યો. કહો ત્યારે, આમાં કર્મ એ જ બળવાન છે કે બીજું કંઈ?’ આવી વાત કરીને આ દૃષ્ટાંત દ્વારા કર્મકારણવાદીઓ કહે છે કે ‘આ જગતમાં બનતા તમામ કાર્યોનું કારણ કેવળ એક કર્મ જ છે.’

કવિ કહે છે કે, આ દર્શનની આ સ્થાપના, તે તે દર્શનમાં રહેલા અંશોને આધારે કરવી. અથવા, આ સર્વદર્શનોમાં જિનેશ્વરપ્રભુનું તત્ત્વ અંશતઃ રહેલું છે, એમ સમજીને સ્થાપના કરવી. આ તત્ત્વવિચાર અતિગૂઢ છે, અને અમૃતની ધારા સમાન છે, માટે યોગ્ય ગુરુગમથી જ આ વિચાર યથાર્થ રીતે સમજીને આ અમૃતધારા સમાન તત્ત્વવિચારને પી શકાય.

જૈનદર્શન એ જિનેશ્વરદેવનું ઉત્તમ અંગ છે, એટલે કે મસ્તક છે. તે બહિરરંગ અને અંતરંગ એમ બે પ્રકારે છે. આ છ દર્શનના અક્ષરોનો એટલે કે તેના શાસ્ત્રવિચારોનો યોગ્ય રીતે સમન્વયપૂર્વક સ્થાપના (ન્યાસ)

‘જૈનો કે ‘અનેકાન્ત કો કુછ આસ્તિક દર્શનોં મેં છલ કી સંજ્ઞા દી ગઈ હૈ; કિન્તુ યહ ઠીક નહી હૈ.... અનેકાન્તવાદ સંશય કા હેતુ ભી નહીં હૈ, ક્યોંકિ સપ્તભંગી નય મેં સમજાયા ગયા હૈ કિ પ્રત્યેક પદાર્થ મેં સ્વ-સ્વરુપ ઔર પર-સ્વરુપ કે વિશેષોં કી ઉપલબ્ધિ હોતી હૈ. ઇસ દૃષ્ટિ સે અનેકાન્તવાદ મેં સંશય કી કોઈ ગુંજાઇશ નહીં હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત વહ તો લોકદૃષ્ટિ સે જિતના ઉપયોગી હૈ વિચાર કી દૃષ્ટિ સે ભી ઉતના હી ઉપયોગી હૈ.’^{૧૦}

-ડૉ. વાયસ્પતિ ગૈરોલા

નેતિક ઉત્કર્ષ ઓર વ્યાવહારિક શુદ્ધિ કે લિએ ભી

અત્યન્ત આવશ્યક હે અનેકાન્તવાદ—

‘પાણિનિ સૂત્ર ‘અસ્તિ નાસ્તિ દ્વિષ્ટં મતિ:’ (પા. ૪/૪/૩૦) કે અનુસાર જૈનદર્શન આસ્તિક દર્શન મેં હી પરિગણિત હોતા હૈ. જૈનદર્શન કા અનેકાન્ત તો ઉસકા આધાર-સ્તમ્ભ હૈ હી, પરંતુ પરમાર્થતઃ પ્રત્યેક દાર્શનિક વિચારધારા કે લિએ ભી ઇસકો આવશ્યક માનના યાહિએ ક્યોંકિ સ્વભાવતઃ પ્રત્યેક તત્ત્વ મેં અનેકરૂપતા હોની હી યાહિએ. નૈતિક ઉત્કર્ષ કે સાથ વ્યાવહારિક શુદ્ધિ કે લિએ ભી અનેકાન્ત દર્શન જૈનદર્શન કી મહાન દેન હૈ.’^{૧૧}

ડૉ. મંગલ દેવ શાસ્ત્રી

સ્યાદાદ સે સર્વ સત્ય વિચારોં કા દ્વાર ખુલ જાતા હે-

‘જૈનદર્શન કે સિદ્ધાન્ત પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધાર્મિક પદ્ધતિ કે અભ્યાસિયો કે લિખે બહુત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ઇસકે સ્વાદાદ નામક સિદ્ધાન્ત સે સર્વ સત્ય વિચારોં કા દ્વાર ખુલ જાતા હૈ.’^{૧૨}

-જર્મન વિદ્વાન હર્મન જૈકોબી

અનેકાન્તવાદ કો જિતના શીઘ્ર અપનાયા જાએગા

ઉત્તની હી શીઘ્ર વિશ્વ મેં શાન્તિ સ્થાપિત હોગી-

‘ઇસમ્ને કોઈ સન્દેહ નહી કિ અનેકાન્ત કા અનુસંધાન ભારત કી અહિંસા-સાધના કા ચરમ ઉત્કર્ષ હૈ ઔર સારા સંસાર ઇસે જિતની હી શીઘ્ર અપનાએગા, વિશ્વ મ્ને શાન્તિ ભી ઉતની હી શીઘ્ર સ્થાપિત હોગી.’^{૧૩}

-રામધારી સિંહ દિનકર

અનેકાન્ત દૃષ્ટિ હી પણ્ણ એવં યથાર્થ દૃષ્ટિ હે—

‘सब धर्मों में एक परमतत्त्व का ही गुणगान है, और सब दर्शनों ने भिन्न-भिन्न शैली से उस परमतत्त्व का विवेचन किया है, परन्तु स्याद्वाद शैली संपूर्ण अवेनं यथार्थ है.’^{१४}

-શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર

‘ઇસી પ્રકાર કે વિચાર મહાન વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટીન ને ભી પ્રકટ કિએ હૈ-હમ કેવલ સાપેક્ષ સત્ય કો હી જાન સકતે હૈ. વસ્તુ કે સમગ્ર સત્યાંશો કો વિશ્વદૃષ્ટા હી જાન સકતા હૈ. કારણા કિ

વસ્તુ મેં અનેક ગુણ રહતે હું ઓર યે સ્યાદાદ સે હી અવ્યજ્ઞાની દ્વારા જાને જા સકતે હું।’^{૧૫}

ભૌતિક એકતા ઓર વિશ્વ શાંતિ કે લિએ

અત્યધિક ઉપયોગી હે અનેકાન્તવાદ-

‘અનેકાન્ત જૈનદર્શન કા એક મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત હૈ જિસકો પશ્ચિમી વૈજ્ઞાનિકોં તથા હિન્દુ તર્કશાસ્ત્રિયોં દ્વારા સામાન્યરૂપ સે હી નહીં સ્વીકૃત ક્રિયા ગયા હૈ કિન્તુ ઉસકો ભૌતિક એકતા યા સમઝાતે દ્વારા વિશ્વશાન્તિ કે લિએ ભી પ્રમુખ સિદ્ધાંત માના ગયા હૈ.’^{૧૬}

विचार-सहिष्णुता और सह-अस्तित्व की भावना

જાગૃત કરતા હે અનેકાન્તવાદ-

‘अनेकान्तदृष्टि से विचारसहिष्णुता और परमसन्मान की वृत्ति जग ज़ाने पर मन दूसरे के स्वार्थ को अपना स्वार्थ मानने की और प्रवृत्त होकर समझौते की और सदा लुकने लगता है। जब उसके स्वाधिकार के साथ ही साथ स्वकर्तव्य का भी भाव उद्भित होता है, तब वह दूसरे के आन्तरिक मामलों में जबरदस्ती टाँग नहीं अडता... पं. जवाहरलाल नेहरू ने विश्वशान्ति के विषये जिन पंचशील सिद्धान्तों का उद्घोष किया है उनकी बुनियाद अनेकान्तदृष्टि-समझौते कि वृत्ति, सह-अस्तित्व की भावना, समन्वय के प्रति निष्ठा और वर्ण-जाति-रंग आदि के भेदों से उपर उठकर मानव मात्र के समअभ्युदय की कामना पर ही तो रूपी गई है।’^{१७}

-ડૉ. મહેન્દ્ર કુમાર ન્યાયાચાર્ય

એકાન્તવાદી માનસિક રૂપ સે વિકલાંગ હોતા હે-

‘વિકલાંગ દો પ્રકાર કે હોતે હેં-શારીરિક ઔર માનસિક. જો એકાન્તવાદી હોતે હેં વે માનસિક વિકલાંગ હોતે હેં. અનેકાન્તવાદી હી પૂર્ણ યા સર્વાંગ હો સકતા હે ઔર વહી દૂસરોં કી ભી વિકલાંગતા મિટા શકતા હે.’^{૧૮}

—પ્રો. વાયસપતિ ઉપાધ્યાય

વચન-શુદ્ધિ કા એકમાત્ર ઉપાય હે અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદ-

‘જૈનદર્શન કા સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્ત વસ્તુતઃ બોલને કી કલા કા હી ચરમ વિકાસ હૈ. સ્યાદ્વાદ કે અવલમ્બન બિના કભી કોઈ અચ્છા બોલ હી નહીં સકતા, ક્યોંકિ ઉસકે બિના સચ્ચા બોલા નહીં જા સકતા. જો સચ્ચા ન હો વહ કૈસા ભી હો, અચ્છા નહીં હો સકતા, અતઃ અચ્છા વ સચ્ચા બોલને કે લિએ સ્યાદ્વાદ કા અવલમ્બન અનિવાર્ય હૈ. વસ્તુતઃ અનન્તધર્માત્મક જટિલ વસ્તુ કો સ્યાદ્વાદ કે બિના બોલને કી કોભી કોશિશ ઠીક સે હો હી નહીં સકતી.’^{૧૮}

પ્રાકૃતવિદ્યા

આતંકવાદ કહતા હે-મરો ઓર મારો,

અનેકાન્તવાદ કહતા હૈ-જીઓ ઓર જીને દો-

આગમની દૃષ્ટિએ અનેકાન્તવાદ

□ વર્ષા શાહ

[રિસર્ચ આસિસ્ટન્ટ અને જૈનોલોજી કૉર્સના પ્રાધ્યાપિકા તરીકે કે. જે. સોમૈયા સેન્ટર ફોર સ્ટડીઝ ઈન જૈનિઝમ સાથે જોડાયેલા છે. આ ક્ષેત્રમાં સતત સંશોધન અને મનન કરે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં તેમણે આગમ અને અનેકાન્તવાદનો સંદર્ભ કઈ રીતે જોડાયેલો છે, તે લખ્યું છે.]

‘જેણ વિણા લોગસસ વિ, વવહારો સવ્વહા ન નિવ્વહહી.
તસસ ભવણેક્કગરુણો ણમો અણેગંતવાયસસ ।’

સિદ્ધસેન દિવાકર સન્મતી તર્ક, (૩/૬૮)

ભાવાર્થ : જેના વિના આ જગતનો વ્યવહાર બિલકુલ ચાલી ન શકે એવા ત્રણ લોકના એક માત્ર ગુરુ સમાન અનેકાન્તવાદને નમસ્કાર.

જૈન પરંપરામાં વસ્તુદર્શનના અને દૃષ્ટ વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે અન્યત્ર જોવા ન મળતી એક વિશિષ્ટ શૈલી જોવા મળે છે.

આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, ભગવતીસૂત્ર આદિ જુદાં જુદાં દ્વારોના આધારે વસ્તુ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

વ્યાખ્યા કરવાની પદ્ધતિનું પરિપક્વ સ્વરૂપ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં જોવા મળે છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ઉમાસ્વામીએ અને ત્યારબાદ સિદ્ધસેન દિવાકર, આ. સામંતભદ્ર આદિ દાર્શનિકોએ તત્ત્વના નિરૂપણમાં પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપનો વિચાર કર્યો છે.

એકાન્તવાદ અને અનેકાન્તવાદ :

પ્રભુ મહાવીર છદ્મસ્થ અવસ્થાની અંતિમ રાત્રિના પાછલા પ્રહરમાં દશ સ્વપ્ન જોઈને જાગૃત થયા. દશ સ્વપ્નમાંથી ત્રીજા સ્વપ્નમાં ભગવાને રંગબેરંગી પાંખવાળા પુંસ્કોકિલને જોયા જેનો ઉલ્લેખ ભગવતી સૂત્રમાં છે.

एगं च णं महं चित्तविचित्तपक्खगं पुंस्कोइलगं सुविणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ।

તળણં સમણે ભગવં મહાવીરે વિચિતં સસમયપરસમઇયં દુવાલસંગં
ગણિપિડગં આદ્યવેતિ પન્નવેતિ પરુવેતિ ।

(ભગવતી સૂત્ર, ૧૬.૬)

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે જે પુંસ્કોકિલ સ્વપ્નમાં જોયું છે એનો અર્થ એવો ઘટીત થાય છે કે તેઓ વિવિધ વિચારયુક્ત સ્વસિદ્ધાંત અને પરસિદ્ધાંતને પ્રગટ કરતી દ્વાદશાંગીની પરૂપણા કરશે.

શાસ્ત્રકારો આ સ્વપ્ન વિશે જણાવે છે. આ ચિત્રવિચિત્ર પુંસ્કોકિલ શું છે ?

આ પક્ષી અનેકાન્ત-સ્યાદ્વાદનું પ્રતીક છે. એક જ રંગની પાંખવાળો કોકિલ નથી પરંતુ ચિત્રવિચિત્ર રંગનો પાંખવાળો કોકિલ છે. જ્યાં એક જ રંગની પાંખો હોય ત્યાં એકાન્તવાદ હોય છે અને

જ્યાં વિવિધ રંગવાળી પાંખો હોય ત્યાં અનેકાન્તવાદ હોય છે. એક રંગની પાંખોવાળા કોકિલ અને વિવિધ રંગોની પાંખોવાળા કોકિલમાં આ જ ફર્ક છે.

કેવળજ્ઞાન પણ એકાન્તવાદ-સ્યાદ્વાદ આધારિત હોય છે. અનેકાન્તવાદ સિદ્ધાંત છે અને સ્યાદ્વાદ એ સિદ્ધાંતને ઉપયોગ કરવાની રીત છે. તત્ત્વને અનંત દૃષ્ટિકોણથી જોવું તે અનેકાન્ત અને તેનું સાપેક્ષ પ્રતિપાદન કરવું તે સ્યાદ્વાદ છે. એકાન્તવાદ કદી સંપૂર્ણ સત્ય સમજી ન શકે.

વિભજ્યવાદ અને અનેકાન્તવાદ

મજિમનિકાય (સુત્ત, ૮૮) અનુસાર માણવક ભગવાન બુદ્ધને પ્રશ્ન પૂછે છે, ‘હે ભગવાન! મેં સાંભળ્યું છે કે ગૃહસ્થી આરાધક હોય છે, ન કે સંયમી?’

ભગવાન બુદ્ધ ઉત્તર આપે છે, ‘ગૃહસ્થી મિથ્યાત્વી છે તો આરાધક નથી તેમજ સંયમી પણ મિથ્યાત્વી હશે તો નિર્વાણમાર્ગનો આરાધક ન હોઈ શકે. જો બન્ને સમ્યક્ પ્રતિપત્તિ સમ્પન્ન હોય તો બન્ને આરાધક છે.

બુદ્ધે ગૃહસ્થ અને ત્યાગીની આરાધનાના પ્રશ્ન સંબંધી વિભાજનપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, એકાન્તરૂપથી નહિ. આવા પ્રકારના ઉત્તરને વિભજ્યવાદ કહેવાય છે.

સૂત્રકૃતાંગમાં પણ આવા પ્રકારના પ્રયોગ જોવા મળે છે. જ્યારે ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછાયો કે એક ભિક્ષુએ કેવા પ્રકારની ભાષાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જવાબમાં ભગવાન કહે છે કે ભિક્ષુએ વિભજ્યવાદનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

‘ભિવ્ઝૂ વિભજ્જવાર્યં ચ વિયાગરેજ્જા ।

(સૂત્રકૃતાંગ, ૧.૧૪)

માણવક અને ભગવાન બુદ્ધની જેમ ગૌતમાદિ અને ભગવાન મહાવીર વચ્ચે આવા પ્રકારનાં સંવાદ/ચર્ચા પણ જોવા મળે છે.

સહસ્ત્રાનિક રાજાના પુત્રી, શતાનિક રાજાના બેન, ઉદાયન રાજાના ફેબા, મૃગાવતી રાણીના નણંદ અને ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સાધુઓના પ્રથમ શય્યાતરી (સ્થાન આપનાર) જયંતી શ્રમણોપાસિકા હતા. તેણે ભગવાન મહાવીરને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે.

હે ભગવાન! જીવો સૂતેલા શ્રેષ્ઠ છે કે જાગૃત શ્રેષ્ઠ છે?

હે જયંતી! કેટલાક જીવો સૂતેલા શ્રેષ્ઠ છે અને કેટલાક જીવો જાગૃત શ્રેષ્ઠ છે.

હે ભગવાન! તેનું શું કારણ છે?

હે જયંતી! જે જીવો અધર્મી છે, અધર્મનું આચરણ કરે છે, અધર્મનો ઉપદેશ આપે છે, અધર્મમાં આનંદ માને છે, તેવા જીવો સૂતેલા હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. તેવા જીવો જાગીને અધર્મ આચરણથી અનેક જીવોને પીડા પહોંચાડે છે અને અધર્મમાં જોડે છે, તેથી તે સૂતેલા હોય તે જ શ્રેષ્ઠ છે.

જે જીવ ધર્મી છે, ધર્મનું આચરણ કરે છે, ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે, ધર્મમાં આનંદ માને છે, તેવા જીવો જાગૃત હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. તે જાગૃત રહીને, ધર્મનું આચરણ કરીને અન્ય અનેક જીવોને શાતા પમાડે છે અને અન્યને ધર્મમાં જોડે છે.

તે જ રીતે અધર્મી જીવો નિર્બળ હોય તે શ્રેષ્ઠ છે અને ધર્મી જીવો બળવાન હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. અધર્મી આળસુ હોય તે શ્રેષ્ઠ અને ધર્મી ઉદ્યમવંત હોય તે શ્રેષ્ઠ છે.

(ભગવતી સૂત્ર, ૧૨.૨)

એવી જ રીતે ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીર વચ્ચેનો સંવાદ આ પ્રમાણે છે.

ગૌતમ : ભગવાન! જીવ સકમ્પ છે કે નિષ્કમ્પ ?

મહાવીર : ગૌતમ! જીવ સકમ્પ પણ છે અને નિષ્કમ્પ પણ છે.

ગૌતમ : કઈ રીતે ?

મહાવીર : જીવ બે પ્રકારના છે, સંસારી અને સિદ્ધ.

સિદ્ધ જીવ બે પ્રકારના છે—અનન્તર સિદ્ધ અને પરમ્પર સિદ્ધ. પરમ્પર સિદ્ધ નિષ્કમ્પ હોય છે અને અનન્તર સિદ્ધ સકમ્પ હોય છે.

સંસારી જીવોના પણ બે ભેદ હોય છે. શૈલેશી અને અશૈલેશી. શૈલેશી જીવ નિષ્કમ્પ હોય છે અને અશૈલેશી જીવ સકમ્પ હોય છે.

(ભગવતી સૂત્ર, ૨૫.૪)

અન્ય ઠેકાણે ગૌતમ અને મહાવીરની વચ્ચેનો સંવાદ આ પ્રમાણે છે.

ગૌતમ : ભગવાન, જીવ સર્વીર્ય હો છે કે અર્વીર્ય ?

ભગવાન : જીવ સર્વીર્ય પણ હોય છે અને અર્વીર્ય પણ હોય છે.

ગૌતમ : એ કઈ રીતે ?

ભગવાન : જીવ બે પ્રકારના છે. સંસારી અને સિદ્ધ. સિદ્ધ જીવ અર્વીર્ય છે.

સંસારી જીવ બે પ્રકારના હોય છે. શૈલેશી પ્રતિપન્ન અને અશૈલેશી પ્રતિપન્ન. શૈલેશી પ્રતિપન્ન જીવ લબ્ધિર્વીર્યની અપેક્ષાએ સર્વીર્ય હોય છે અને કરણર્વીર્યની અપેક્ષાએ સર્વીર્ય સર્વીર્ય અને અર્વીર્ય પણ હોય. જે જીવ પરાક્રમ કરે છે તે જીવ કરણર્વીર્યની અપેક્ષા સર્વીર્ય

છે. જે જીવ પરાક્રમ નથી કરતો તે કરણર્વીર્યની અપેક્ષા અર્વીર્ય છે.

(ભગવતી સૂત્ર, ૧.૮)

ગૌતમ : કોઈ એમ કહે કે મેં સર્વપ્રાણ, સર્વભૂત, સર્વજીવ, સર્વસત્ત્વની હિંસાના પચ્ચખાણ (પ્રત્યાખ્યાન, ત્યાગ) લીધાં છે તો શું તે સુપ્રત્યાખ્યાન છે કે દુપ્રત્યાખ્યાન છે ?

ભગવાન : અપેક્ષાએ સુપ્રત્યાખ્યાન અને અપેક્ષાએ દુપ્રત્યાખ્યાન.

ગૌતમ : એ કઈ રીતે ?

ભગવાન : જેને જીવ-અજીવ, ત્રસ-સ્થાવર ખબર જ નથી તેના પ્રત્યાખ્યાન દુપ્રત્યાખ્યાન છે. તે મૃષાવાદી હોય છે. જેને ખબર છે કે આ જીવ છે, અજીવ છે, ત્રસ છે, સ્થાવર છે, તેના પ્રત્યાખ્યાન સુપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય. તે સત્યવાદી હોય છે.

(ભગવતી સૂત્ર, ૭.૨)

આવા પ્રકારના પ્રશ્નોત્તરી શૈલી વિચારોનું નિરાકરણ લાવવાની શૈલી છે. આવી શૈલીથી વસ્તુના અનેક પાસાંઓ જાણવા મળે છે.

જૈન.દર્શન માને છે કે વસ્તુના અનેક ધર્મ હોય છે. જે વસ્તુ શાશ્વત લાગે છે તે અશાશ્વત પણ હોય છે. જે વસ્તુ ક્ષણિક પ્રતીત થાય છે તે શાશ્વતી પણ હોઈ શકે. શાશ્વત અને અશાશ્વત બન્ને વસ્તુઓના સ્વરૂપને સમજવું બહુ જ જરૂરી છે. પરસ્પર વિરોધી લાગવાવાળા ધર્મનો સમન્વય કઈ રીતે થઈ શકે? પદાર્થમાં એ કેવી રીતે રહે છે. આપણી પ્રતીતિથી તેઓમાં શું સામ્ય છે ઈત્યાદિ પ્રશ્નોનો આગમના આધારે વિચાર કરીશું.

લોક નિત્ય છે કે અનિત્ય

લોક સાન્ત છે કે અનન્ત

જીવ નિત્ય છે કે અનિત્ય

જીવ સાન્ત છે કે અનન્ત

પુદ્ગલ નિત્ય છે કે અનિત્ય

જીવ દ્રવ્ય અને અજીવની દ્રવ્ય એકતા અને અન્યેકતા.

આવા પ્રશ્નોને ભગવાન બુદ્ધ અવ્યાકૃત કહ્યા છે. ભગવાન મહાવીરે આવા વિષયોમાં મૌન ધારણ કરવું ઉચિત નથી સમજ્યું. એમણે પ્રશ્નોના વિવિધ રીતે જવાબો આપ્યા છે.

લોકની નિત્યતા અને અનિત્યતા ઉપર જમાલીનો પ્રશ્ન.

ભગવાન : જમાલી! લોક શાશ્વત પણ છે અને અશાશ્વત પણ છે. ત્રણે કાળમાં એક પણ સમય એવો નથી કે જ્યારે લોક ન હોય. એટલે લોક શાશ્વત છે.

અસાસણ લોણ નમાલી!

(ભગવતી સૂત્ર, ૮.૩૩)

વળી લોક સદા એક રૂપમાં નથી રહેતો, એ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીમાં બદલાય છે એટલે લોક અશાશ્વત પણ છે.

ક્ષેત્રની દૃષ્ટિથી જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છે એટલે સાન્ત છે.

કાળની દૃષ્ટિએ જીવ હંમેશાં છે એટલે એ અનન્ત છે.

ભાવની દૃષ્ટિએ જીવના અનન્ત જ્ઞાનપર્યાય, અનન્ત દર્શનપર્યાય, અનન્ત ચારિત્રપર્યાય છે, અનન્ત અગુરુલઘુપર્યાય છે એટલે જીવ અનન્ત છે.

(ભગવતી સૂત્ર, ૨.૧)

પુદ્ગલની નિત્યતા અને અનિત્યતાને લઈને ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીરનો સંવાદ આ પ્રમાણે છે.

દ્રવ્યનો સૌથી નાનામાં નાનો અંશ જેનો ફરીથી ભાગ ન પાડી શકાય તે પરમાણું છે.

પરમાણુંના ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે.

સૂક્ષ્મતમ દ્રવ્ય તે દ્રવ્યપરમાણું/પુદ્ગલપરમાણું છે.

આકાશ દ્રવ્યનું સૂક્ષ્મતમ પ્રદેશ ક્ષેત્રપરમાણું છે.

સમય પ્રદેશનું સૂક્ષ્મતમ કાળ પરમાણું છે.

દ્રવ્ય પરમાણુંનું વર્ણાદિ પર્યાયમાં પરિણમન થવું તે ભાવ પરમાણું છે.

ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીરના સંવાદથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમાણું નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે.

વૈશેષિક આદિ અન્ય દર્શન દ્રવ્ય પરમાણુંને એકાન્ત નિત્ય માને છે.

ભગવાન મહાવીર પરમાણું નિત્યવાદનું ખંડન કરતા કહે છે કે જેમ પરમાણુંનું કાર્ય ઘટાદિમાં પરિવર્તન થાય છે અને તે અનિત્ય છે તેમજ પરમાણું પોતે પણ અનિત્ય છે કારણ જે પુદ્ગલ પૂર્વે એક સમયમાં રુક્ષ ગુણવાળો હતો તે નષ્ટ થઈને અન્ય સમયે અરુક્ષ પણ બને છે. એટલું જ નહિ એક સમયમાં એક દેશથી જે પુદ્ગલ રુક્ષ હતો તે નષ્ટ થઈને અન્ય સમયે એક દેશથી અરુક્ષ પણ બને છે. સ્વભાવથી અથવા પ્રયોગ દ્વારા અનેક વર્ણ પરિણામવાળા પુદ્ગલ નષ્ટ થઈને એક જ વર્ણ પરિણામવાળા પુદ્ગલ પણ થઈ જાય છે.

દ્રવ્યદૃષ્ટિથી પુદ્ગલ નિત્ય છે કારણ એવો કોઈ સમય નથી જે સમયે પુદ્ગલ પુદ્ગલરૂપે ન હોય પણ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પર્યાયની દૃષ્ટિએ પુદ્ગલ અશાશ્વત છે.

જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્યની એકતા અનેકતા :

જીવ દ્રવ્યની એકતા અને અનેકતાને લઈને મહાવીર અને સૌમિલ બ્રાહ્મણનો સંવાદ આ પ્રમાણે છે:

સૌમિલ ! દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી હું એક છું. જ્ઞાન અને દર્શનની દૃષ્ટિથી હું બે છું.

શાશ્વત પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ હું અક્ષય છું, અવ્યય છું, અવસ્થિત છું !

બદલાતા ઉપયોગની દૃષ્ટિએ હું અનેક છું.

(ભગવતી સૂત્ર, ૧.૮)

અજીવ દ્રવ્યની એકતા અને અનેકતાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીર વચ્ચેનો સંવાદ આ પ્રમાણે છે:

ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાય-દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ એક છે એટલે અખંડ છે. એ જ ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ અસંખ્યાતગુણ પણ છે. એવી જ રીતે અધર્માસ્તિકાય, આકાશાદિ દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ એક છે અને પ્રદેશની દૃષ્ટિએ અનેક છે.

(પ્રજ્ઞાપન સૂત્ર, ૩.૫૬)

પરસ્પર વિરોધી લાગતા બધાં દ્રવ્યોનું એક આકાશ પ્રદેશમાં અવિરોધપણે સમન્વય થઈને રહેવું એ અનેકાન્તવાદની જ દેન છે !

ભગવાન મહાવીરે અનેકાન્તવાદનો ઉપયોગ રાગ-દ્વેષ ઘટાડવા માટે કર્યો જેથી સમભાવ વધે અને મૈત્રીભાવ અને શાંતિ જળવાઈ રહે.

વર્તમાન સ્થિતિ :

વિશ્વના અન્ય ધર્મોમાં જૈન ધર્મનું ઉત્તમ સ્થાન છે. તે વૈજ્ઞાનિક તથ્યોથી સુસજ્જ છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આત્માર્થી સંતોને દશ ધર્મની સાથે ગ્રામ્ય ધર્મ, કુળધર્મ, નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, ગણધર્મ, સંઘધર્મ, સૂત્રધર્મ, વ્રતધર્મ, ચારિત્રધર્મ અને વિશ્વધર્મ ઉપર પણ ભાર આપ્યો છે.

વર્તમાન યુગની આપણી એક મોટી મર્યાદા સંપ્રદાયવાદ છે. આપણે વાડાઓમાં વહેંચાઈ ગયા છીએ અને તેમાં કેદ થઈ ગયા છીએ. તેથી આપણે ખૂબ નબળા પડી ગયા છીએ.

બાળકો અને યુવાનોની મુંઝવણો, માગણીઓ, આવશ્યકતાઓ સમજી એનું સમાધાન શોધી આપીશું તો યુવાવર્ગને સાચા ધર્મથી વિમુખ થતો રોકી શકીશું.

પુરાણી ઔર નથી રોશની મેં ફરક ઈતના હૈ,

ઉસે કિશ્તી નહીં મિલતી, ઈસે સાહિલ નહીં મિલતા !

જૈન ધર્મનું ધાર્મિક બંધારણ અને જૈનોની સામાજિક વ્યવસ્થાઓ તથા જીવનશૈલી ઘણી જ સુસજ્જ છે, માત્ર બાહ્ય રીતે દેખાતું તન્ત્ર જો સુસંગઠિત થાય અને જે ખામીઓ દેખાય છે તે દૂર કરાય તો એ પ્રબુદ્ધ વર્ગ જૈનતત્ત્વથી ચોક્કસ પ્રકારે પ્રભાવિત થઈ શકે છે. સાથોસાથે આપણે ધાર્મિક, સામાજિક, નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક લાભો મેળવી શકીએ તેમ છીએ.

બી-૩/૧૬, પરેરા સદન, નટરાજ સ્ટુડિયો સામે, એમ. વી. રોડ, અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૮. મો. : ૯૭૫૭૧૨૪૨૮૨.

અનેકાન્તવાદ અને ઉપનિષદની દાર્શનિક વિચારણા

□ ડૉ. નિરંજના જોષી

[ડૉ. નિરંજના જોષી અધ્યાપક છે, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના જાણકાર, ગીતા અને અન્ય વેદિક સાહિત્યનું જ્ઞાન ધરાવે છે. સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક લેખો લખે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં ઉપનિષદની સાથે અનેકાન્તનો તુલનાત્મક સાર રજૂ કર્યો છે.]

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता

तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात् परम् ।

आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थितिः

मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ।।

પ્રાણીમાત્ર માટે નરજન્મ દુર્લભ છે. એથી યે દુર્લભ પુરુષજન્મ (નવદ્વારે પુરે દેહિ ઇતિ નર:પુરુષ:) છે. તેમાંય વિદ્યાપરાયણ (વિપ્ર) થવું કઠણ છે. એનાથી યે વેદપ્રતિપ્રાદિત ધર્મમાર્ગે જવું અઘરું છે. એથીયે મુશ્કેલ શાસ્ત્રતત્ત્વને પિછાણવું-વિદ્વતા હોવી એ છે. એથીયે અઘરો આત્મા અને અનાત્મા વિવેક-બે વચ્ચેના ભેદની સમજ-છે. ત્યાર પછી આત્માનુભૂતિ શક્ય બને છે. તેમ જ આત્મા જ બ્રહ્મ છે, પરમાત્મા છે એવી અનુભૂતિ થાય છે, તેનું જ નામ મોક્ષ; જે સો કરોડ જન્મના સદાચારથી કમાયેલાં પુણ્ય વિના મળતો નથી.

મનુષ્ય તરીકે જન્મ લેવો પર્યાપ્ત નથી. એની દુર્લભતા સમજવાવાળાએ તેને સાર્થક કરવાનું લક્ષ્ય સેવવું પડે છે. એ લક્ષ્યસિદ્ધિ માટે ઋષિઓ, આચાર્યો, મુનિઓએ માર્ગદર્શિકા-આચારસંહિતા-ઘડી કાઢી છે તેનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન (એકાગ્રતાપૂર્વક સતત ચિંતન) કરવાથી નરમાંથી નારાયણ અને પુરુષમાંથી પુરુષોત્તમ બની શકાય છે. તેથી જ કહ્યું છે:

दुर्लभं त्रयमेयैतद् देवानुग्रहहेतुकम् ।

मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥

હવા અને આકાશ જેવો સર્વત્ર વ્યાપક એવો શુદ્ધ ધર્મ માનવી માત્રને સ્વતંત્ર વિચારક બનવા દઈ તેને ગુણવાન, ચારિત્ર્યશીલ, નમ્ર તથા સાચા સેવક બનવા તરફ દોરે છે.

જિન એટલે આત્મવિજયી; જે અર્હત તરીકે પણ ઓળખાય છે. સંસ્કૃતમાં અર્હ ધાતુનો અર્થ જ યોગ્ય હોવું, પાત્રતા હોવી-એવો થાય છે. દા. ત. માનાર્હ એટલે માન આપવાને યોગ્ય. જિનમાંથી આવેલા જૈનમૂલ્યોમાં કેવલિનું (સંપૂર્ણ જ્ઞાની), નિર્ગથ (અનાસક્ત), શ્રમણ (સૌમ્ય સ્વભાવધારી) અને તીર્થંકર (ભવસાગરતારક)-આ સર્વની ગણના થાય છે. જિન અને અર્હત અનેક છે, પણ તીર્થંકરો ચોવીસ મનાય છે. માનવ સંસ્કૃતિ અને ધર્માચરણના સ્થાપક, કર્મયુગના આરંભક ઋષભદેવ માનવજાતના અગ્રેસર ગણાય છે. છેલ્લા ત્રણ તીર્થંકરો-અરિષ્ટનેમિ (વાસુદેવ કૃષ્ણના રક્તસંબંધી બંધુજન), પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન મહાવીર મનાય છે. આ સર્વ તીર્થંકરો સામાન્ય નર તરીકે જન્મ્યા હતા, છતાં દુન્યવી સુખો છોડી

આત્મસંયમ, બ્રહ્મચર્ય અને ચિત્તેકાગ્ર્ય દ્વારા તેઓ આત્મવિજયી બન્યા. આધ્યાત્મિક વિકાસની આડે આવતા પરિબળો અને પ્રભાવોનો ઉચ્છેદ કરી આત્મસાક્ષાત્કાર કરી પૂર્ણાનુભૂતિ પામ્યા. સમસ્ત ચેતનસૃષ્ટિને કલ્યાણ અને સુખપ્રદાન કરવા સ્વાનુભૂતિનો બોધ આપ્યો.

વેદોના સારરૂપ હોવાથી વેદાંત તરીકે ઓળખાતા ઉપનિષદોના મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓએ વેદાંતવિદ્યા જેવો અમૂલ્ય નિધિ માનવસમાજને ધરી દીધો. આ અમૂલ્ય નિધિને પ્રાપ્ત કરવાના અધિકાર માટે બહિર્રંગ અને અંતરંગ સાધનોને આત્મસાત્ કરવાની અનિવાર્યતા સમજાવી. બહિર્રંગ સાધનોમાં વિવેક (–નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓના ભેદની સમજ–), વૈરાગ્ય (–ઇહલોક અને પરલોકના ભોગો પ્રત્યે અનાસક્તિ–), પટ્ સંપત્તિ (શમ, દમ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન અને ઉપરતિ), મુમુક્ષા (મુક્તિની ઉત્કટ ઇચ્છા). આ બાહ્ય સાધનોને આત્મસાત્ કર્યા પછી જ અંતરંગ સાધનો (શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન) અપનાવવાની પાત્રતા મળે છે.

આમ જૈન તીર્થંકરો અને મંત્રદૃષ્ટા ઋષિઓએ આત્મશોધન દ્વારા પરમપદ પ્રાપ્તિને જ પરમ લક્ષ્ય માન્યું છે. બંને દર્શનોના મૂળભૂત વિષયો અંગેના સિદ્ધાંતો કદાચ ઉપલક દૃષ્ટિએ ભિન્ન જણાય, પણ અંતિમ લક્ષ્ય અંગે બંને દર્શનો એકમત જણાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, આત્મા, કર્મમીમાંસા વગેરે વિષયો અંગેની બંને દર્શનોની વિચારણા અભ્યાસ માગી લે છે.

સૃષ્ટિના ઉદ્દગમસ્થાન અને તેના સ્વરૂપ વિષે ઋગ્વેદના દીર્ઘતમા ઋષિ કહે છે: એકં સત્ વિપ્રા બહુથા વદન્તિ-અર્થાત્ સત્ તો એક છે, કિન્તુ વિદ્વાનો તેનું વર્ણન વિવિધ શબ્દો દ્વારા કરે છે. વેદોમાં બે ભાગ છે. એક અદ્વૈત વેદાંત અને બીજું દ્વૈત વેદાંત. દ્વૈત વેદાંત જીવ, ઈશ્વર અને જગતને સંપૂર્ણપણે પૃથક્ તત્ત્વરૂપે માને છે. જ્યારે શંકરાચાર્ય એ જ વેદોપનિષદના આધારે સત્ને એક અને અદ્વૈત કહ્યું. બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપર:-એમ કહી નિત્ય-અનિત્યના વિવેકનું પ્રમાણ આપ્યું.

ઋગ્વેદના નાસદીયસૂક્તમાં ઋષિવચનોમાં આપણને સમન્વયવાદી દૃષ્ટિની ઝલક જોવા મળે છે. આદિમ વેદ ઋગ્વેદની અનંત શાખાઓના ૧૦૧૮ સૂક્તોમાંના આ એક નાસદીય સૂક્ત ઋગ્વેદના દસમા મંડલમાં ૧૨૯મું સ્થાન ધરાવે છે. આ સૂક્તમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું રહસ્ય વર્ણવાયું છે. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે એટલે જરૂર તેનો ઉત્પાદક હોવો જોઈએ. બ્રહ્મ સૃષ્ટિના ઉત્પાદક કારણ છે

કે નિમિત્ત કારણ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આ સૂક્તમાં છે. સૃષ્ટિ સર્જન પહેલાં નાસદાસીત્ નો સદાસીત્ તદાની-અસત્ પણ નહોતું અને સત્ પણ નહોતું એટલે તેનું નામ ન આસીત્-નાસદીય સૂક્ત પડ્યું આકાશ, પૃથ્વી, જળ-કંઈ નહોતું. રાત્રિ અને દિવસ જેવો ભેદ પણ ત્યારે નહોતો. એક અહોરાત્રિ એટલે ૨૧, ૬૦૦ શ્વાસોચ્ચ્વાસ અને ૧૬૨૦૦ નિમિષ-પલકારા. સામાન્યતઃ સુદૃઢ અને નિરોગી મનુષ્યના ૨૪ કલાકમાં જેટલા શ્વાસોચ્ચ્વાસ થાય તે ઉપરથી ઋષિઓએ કાળમાપન કર્યું છે. તેને ‘પ્રાણાદિમૂર્તસંજ્ઞાત્મક કાળ’ કહેવામાં આવે છે. અને એક દિવસમાં આંખની પાંપણ માણસ કેટલી વખત ઉઘાડબંધ કરે છે, તેને ‘ત્રુટ્યાદિઅમૂર્તસંજ્ઞાત્મક કાળ’ કહે છે. આ કાળનું પણ સૃષ્ટિના સર્જન પહેલાં અસ્તિત્વ નહોતું. તે કાળે ફક્ત તિમિર હતું. આસીત્ તમસા ગૂઢમગ્રેડપ્રકેતં સલિલં સર્વમા ઇદમ્-ટૂંકમાં સૃષ્ટિના સર્જન-વિસર્જન માટે નિમિત્ત ભગવદ્વિભૂતિ તે મહાકાળ છે. એટલે જ ગીતાકારે પણ આ જ મહાકાળને પોતાની વિભૂતિ ગણાવી છે. કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધ । - ૧૦ -

આમ વેદકાળમાં સૃષ્ટિસર્જનના મૂળભૂત કારણો આ પ્રમાણે જણાવ્યા છે. વેદ પછી ઉપનિષદકાળ શરૂ થયો. ઉપનિષદમાં પણ સૃષ્ટિના ઉદ્ગમ બાબત વિશદ ચર્ચા થઈ છે. બૃહદારણ્યક, છાંદોગ્ય અને કઠોપનિષદમાં આપણને ભિન્ન મતો જોવા મળે છે.

ક્યાંક વાયુથી, ક્યાંક જલથી તો ક્યાંક પ્રાણથી ઉત્પત્તિ બતાવી છે. મતમાં ભિન્નતા દેખાતી હોવા છતાં કોઈ જ દૃષ્ટા જડત્વ યા અચેતન તત્ત્વથી આ સૃષ્ટિનું સર્જન થયેલું માનતું નથી. પણ સૃષ્ટિના મૂળમાં અવશ્ય કોઈ ચેતન તત્ત્વ છે, તેનો સ્વીકાર કરે છે.

મહર્ષિ પિપ્પલાદ પ્રશ્નોપનિષદમાં કહે છે: તસ્મૈ સ હોવાચ પ્રજાકામો
વૈ પ્રજાપતિઃ । સ તપોઽતપ્યત સ તપઃ તપ્ત્વા મિથુનમુત્પાદયતે । રવિંચ
પ્રાણં ચેત્યેતૌ મૈ બહુધા પગરજાઃ કરિષ્યત ।—પ્રજાપતિને સૃષ્ટિના
આરંભકાળમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા થઈ. અને તેમણે
સંકલ્પસૂત્ર તપ કર્યું. તપથી તેમણે સર્વપ્રથમ રવિ (ચંદ્ર) અને પ્રાણ
(સૂર્ય) ઉત્પન્ન કર્યા. તે બંને વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એવો
તેમનો ઉદ્દેશ હતો. ઘન અને ઋણની જેમ (વિધેયાત્મક અને
નિષેધાત્મક) પ્રાણ અને રવિના સંયોગથી સૃષ્ટિનું સમસ્ત કાર્ય
સંપન્ન થાય છે. અન્યત્ર આ જ તત્ત્વોને અગ્નિ અને સોમ એવં
પુરુષ તથા પ્રકૃતિ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે.

બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં આત્માને મૂળ કારણ માની તેમાં જ તદ્દત્ અર્થદ્વિદલં ભવતિ—યાજ્ઞવલ્ક્યના આત્મા વા હદમેક અવાગ્ર આસીત્. નાન્યાત્કિંચિનમિષત્. સર્વેષામ્ લોકાન્નુ સૃજાંતિ. દશ્યમાન, શ્રાવ્ય અને ગ્રહ્ય જડ-ચેતનમય પ્રત્યક્ષ જગતના રૂપમાં પ્રગટ થતાં પહેલાં કારણ અવસ્થામાં એક માત્ર પરમાત્મા જ હતા. તેમણે પ્રાણીમાત્રના કર્મફલભોગાર્થં ભિન્ન ભિન્ન લોકની રચના કરી.

તૈતિરીયોપનિષદમાં કહ્યું છે: સોઽકામયત । બહુસ્યાં પ્રજાયેયેતિ ।

પરબ્રહ્મ પરમાત્માએ જીવોના કર્માનુસાર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પછી સૃષ્ટિ સર્જી તેમાં પોતે પ્રવેશ કર્યો. પછી મૂર્ત-અમૂર્ત-સગુણ-નિર્ગુણરૂપે-પૃથ્વી, જલ, તેજ રૂપે આ ભૂતમાત્રમાં અને વાયુ એવં આકાશ-આ અદૃષ્ટ ભૂતોમાં પ્રગટ થયા. આમ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય બધા સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા જ છે.

મણ્ડકોપનિષદમાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે કે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર જ આ જડ-ચેતનાત્મક સંપૂર્ણ જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. પહેલું કરોળિયાનું દટાંત આપી કહેવામાં આવ્યું છે કે -યશોર્ણનાર્ષિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ યથા પૃથિવ્યામોષધયઃ સમ્ભવન્તિ ।૧:૭। જેમ કરોળિયો પોતાના મુખમાંથી નીકળતી લાળને બહાર કાઢી, વિસ્તારી જાળ બનાવે છે અને પછી તેને ગળી જાય છે, તે જ પ્રકારે તે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે લીન જડ-ચેતનરૂપ જગતને સૃષ્ટિના આરંભમાં વિવિધરૂપે ઉત્પન્ન કરી વિસ્તારે છે અને પ્રલયકાળે તેને પોતાનામાં ઓગાળી દે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને સ્વમુખે આ જ વાત કહી છે. સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ । કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૈ વિસૃજામ્યહમ્ ।૧:૭।

બીજા ઉદાહરણ દ્વારા ઉપનિષદકારે કહ્યું છે: પૃથ્વીમાં જે જે પ્રકારના અન્ન, ઘાસ, લતા વગેરે ઔષધિઓ ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સૃષ્ટિમાં કોઈ પક્ષપાત નથી. સૃષ્ટિના જીવોના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના કર્મના બીજાનુસાર જ ભગવાન તેમને ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તેમાં કોઈ જ પ્રકારની વિષમતા નથી. (બ્રહ્મસૂત્ર : ૨/૧/૩૪)

ત્રીજા ઉદાહરણ દ્વારા-યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોમાનિ તથાક્ષરાત્ સમ્ભવતીહ વિશ્વમ્-સમજાયું છે કે જેમ મનુષ્યના જીવિત શરીરથી તદ્દન વિલક્ષમ એવા કેશ, રૂંવાટાં અને નખ આપમેળે ઉત્પન્ન થાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે, તેને માટે કોઈ પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો, તે જ રીતે પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી આ સૃષ્ટિ સ્વભાવથી જ સમયસર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને વિસ્તાર પામે છે. તેને માટે જન્મવા કોઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ ભગવાને કહ્યું છેઃ મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ । ૧:૧૦ । ન માં કર્માણિ લિપ્યન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા । ૪:૧૪ । હું આ જગતનો સર્જક હોવા છતાં પણ અકર્તા છું.

શ્રેતાશ્વેતરોપનિષદમાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસુઓ અંદરોઅંદર ચર્ચા કરીને એ નિષ્કર્ષ પર આવ્યા છે કે કાળ, સ્વભાવ, કર્મ, પંચમહાભૂત કે જીવાત્મા સુધીના સૃષ્ટિસર્જન પાછળના કારણોના જે અધિષ્ઠાતા-સ્વામી - છે, અર્થાત્ એ બધા જેમની આજ્ઞા અને પ્રેરણા મેળવી, જેમની શક્તિનો એકાદ અંશ લઈને પોતપોતાના કાર્યમાં સમર્થ થાય છે. તે એક સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર જ આ સૃષ્ટિનું વાસ્તવિક કારણ છે, અન્ય કોઈ નહીં. યઃ કારણાનિ નિખિલાનિ તાનિ કાલાત્મયુક્તા

શોકાકુલ હતા. કારણ તેઓ આત્મતત્ત્વને જાણતા નહોતા. છાન્દોગ્યોપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ પાપથી નિર્લેપ, જરા-મરણ-શોકરહિત, ક્ષુધાતૃષ્ણરહિત કહ્યું છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં આત્માને કર્તા તથા જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થાઓમાં, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મમાં એક સામાન રહેવાવાળો અને આત્મા અમૂર્ત અને અનુભવાતીત છે એમ કહ્યું છે. મુણ્ડકોપનિષદમાં ચંદ્ર અને સૂર્યને આત્માના ચક્ષુ, અંતરિક્ષ અને દિશાઓને તેનાં કાન અને વાયુને તેનો ઉચ્છ્વાસ કહ્યાં છે. આમ ઉપનિષદમાં આત્માને અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત, પુરાતન કહ્યો છે. આત્માને રથી, શરીરને રથ, મનને લગામ, ઇન્દ્રિયોને અશ્વ તથા વિષયોને માર્ગ કહ્યાં છે. બૃહદારણ્યકમાં આત્માને સર્વપ્રિય કહ્યો છે. કઠોપનિષદમાં આત્માને અણુથી પણ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન અને હૃદયરૂપી ગુહામાં રહેવાવાળો કહ્યો છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આત્માને સર્વવ્યાપક કહ્યો છે. શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદમાં આત્માને અંગુષ્ઠમાત્ર, સોયની અણી જેટલો, કેશના અગ્રભાગના હજારમાં ભાગ જેટલો કહ્યો છે. જીવાત્મા કર્મોનો કર્તા, ભોક્તા, સુખાદિ ગુણવાળો, પ્રાણોનો સ્વામી કહ્યો છે. આત્માની ચાર અવસ્થાઓ-જાગૃત સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, તુરીય; આત્માના પાંચ કોષ-અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનન્દમય કોષ-ઉપનિષદો ગણાવે છે. ઉપનિષદોમાં આત્મા માટે બ્રહ્મ ઉપરાંત જીવ શબ્દ પણ પ્રયોજાયો છે. સંસારી આત્મા જે કર્મોનો કર્તા, ભોક્તા, સુખદુઃખનો અનુભવકર્તા છે, તે જીવાત્મા કહેવાય છે. મુણ્ડકોપનિષદમાં ‘દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા’ કહી જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અંતર દેખાડ્યું છે. જીવ ફળોનો સ્વાદ લે છે, જ્યારે આત્મા યા બ્રહ્મ કેવળ દૃષ્ટા યા સાક્ષી છે. તદુપરાંત ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેમ નદી સમુદ્રમાં મળી સમુદ્રાકાર બની જાય છે અર્થાત્ સમુદ્રમાં વિલીન થઈ જાય છે, તેમ જીવાત્મા બ્રહ્મમાં ભળી મોક્ષાવસ્થામાં એકાકાર થઈ જાય છે. બ્રહ્મ આનંદસ્વરૂપ છે એટલે મોક્ષાવસ્થા પણ ઉપનિષદોમાં આનંદસ્વરૂપ કહી છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ મૈત્રેયીને જીવાત્મા અને બ્રહ્મના તાદાત્મ્યને પાણીમાં ઓગળી ગયેલા લવણ જેવું ગણાવ્યું છે.

જૈન દર્શનમાં આત્માનું વિવેચન તત્ત્વવિચારના રૂપમાં થાય છે. જૈન દર્શનમાં સાત તત્ત્વ મનાય છે. જેમાં પ્રથમ જીવ યા આત્મા છે તથા અન્ય છ અજીવ યા જડ છે. એ બધાનું મહત્ત્વ જીવને લીધે છે. એ સાત તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ. ટૂંકમાં સાત તત્ત્વોમાં—સજીવ અને નિર્જીવ એમ બે જ તત્ત્વો મહત્ત્વના માન્યા છે. પૂજ્યપાદાર્યાયે ‘ઈષ્ટોપદેશ’માં કહ્યું છે કે જીવ પુદ્ગલથી અલગ છે અને પુદ્ગલ જીવથી ભિન્ન છે. ઉમાસ્વાતીએ આત્માને ઉપયોગ સ્વરૂપ કહ્યો છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં પૂજ્ય પાદાર્યાયે, દ્રવ્યસંગ્રહમાં નેમિચન્દ્રાચાર્યેએ આત્માને ચૈતન્યસ્વરૂપ કહ્યો છે. ઉપયોગ ચૈતન્યનું જ અન્વયી પરિણામ છે. જૈન દર્શનમાં

જીવ અને આત્મા એક જ તત્ત્વના નામ છે. જૈન દર્શનમાં આત્મા સ્વતઃસિદ્ધ, અનાદિ, અનંત, અમૂર્તિક, અવિનાશી, અખંડપ્રદેશી દ્રવ્ય મનાયો છે. વળી તેઓ અનંત આત્માઓની કલ્પના કરે છે. ઉમાસ્વાતીએ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’માં ‘જીવાશ્ચ’ કહ્યું છે. જૈન અને ન્યાય-વૈશેષિક તથા વિશિષ્ટાદ્વૈત ચિંતક બંને આત્માને શરીર, મન અને ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન માને છે. જૈન દર્શનમાં જીવ અને આત્મામાં કોઈ ભેદ મનાતો નથી. બંને શબ્દ એક જ સત્તાના સૂચક છે. પરંતુ વેદાંત દર્શનમાં આત્મા જે બ્રહ્મ કહેવાય છે, તેને જીવનથી ભિન્ન માન્યો છે. બંને દર્શન આત્માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ માને છે. આત્માનું ચૈતન્ય જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. બંને દર્શન આત્માને સત્, ચિત્, આનંદસ્વરૂપ માને છે. પણ જૈન દર્શન તેનાથી આગળ અનંતદર્શન અને અનંતવીર્ય પણ માને છે. ઉપનિષદોમાં ચાર મહામંત્રો દ્વારા પરમ બોધનો ઉદ્ઘોષ કર્યો છે. તત્ત્વમસિ, અહં બ્રહ્માસ્મિ, પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ અને સર્વ ખલ્વિદમ્ બ્રહ્મ. આ ચાર મંત્રોને હૃદયંગમ કરી મનુષ્ય આત્મસ્થ થઈ શકે છે. આત્માના અસ્તિત્વ અંગે જૈન દર્શન કૃતનિશ્ચયી છે. ‘નિયમસાર’માં કુન્દકુન્દાચાર્ય આત્માને બંધનરહિત, અનાસક્ત, નિર્દોષ, (તુટિરહિત), નિરીચ્છ, નિરહંકારી કહે છે. આત્માના ગુણજ્ઞાનથી તેનું ધ્યાન કરી તેની અનુભૂતિ થવી શક્ય છે. ‘અંતઃપ્રેરણા અને જ્ઞાન જેનાથી થાય છે, તે હું છું, અનાત્મા નથી’-આ સમજણ દૃઢપણે આવવી એ આત્માનુભૂતિ છે. આત્માનું સાચું જ્ઞાન મેળવવા ઈન્દ્રિયો અને મનના બાહ્ય વલણને વળાંક આપી અંતરાત્મા તરફ લઈ જવો જોઈએ. સ્થૂળ દેહમાંથી મનને હટાવી સૂક્ષ્મ દેહ તરફ વાળવાથી આસક્તિ અને પ્રતિકુળ વલણથી મુક્ત થઈ શકાય છે.

જૈન દર્શને આત્માના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-૧. બહિરાત્મા : જે દેહ ધારણ કરે છે, તે આત્મા છે એમ સમજનાર છેતરાય છે. તે અજ્ઞાની છે. ૨. અંતરાત્મા : તે જે તેનો સ્વભાવ બરાબર જાણે છે અને સમ્યક્ દૃષ્ટ અને સમ્યક્ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ૩. પરમાત્મા : જે સર્વ અશુદ્ધિ-વિકારોથી સંપૂર્ણ મુક્ત છે અને સર્વજ્ઞ છે. આવા ઉત્તમાત્મા બે પ્રકારના હોય છે. દેહધારી અર્હંત કહેવાય છે અને દેરહિત સિદ્ધ કહેવાય છે.

દાર્શનિક વિચારણાના સંદર્ભે આપણે અહીં સુધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને આત્મા વિષે ઉપનિષદિક (વેદાંત) અને જૈન-બંને દર્શનોમાં ચિંતનનો વિચાર કર્યો. હવે બંને દર્શનોનું કર્મભીમાંસા અંગેનું ચિંતન તપાસીએ.

વેદાંત વિચારધારા મુજબ પ્રત્યેક જીવ પોતપોતાની ઈચ્છા મુજબ કર્મ કરે છે. કર્મોમાં ભિન્નતાને લીધે કેટલાક કર્મોથી જીવ બંધનમાં પડે છે તો કેટલાક કર્મો મોક્ષદાયક બને છે. આમ બંધન અને મુક્તિનો વિચાર કર્મસિદ્ધાંત પર અવલંબિત છે. મુક્તિ (મોક્ષ) માટે સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક દર્શન અને સમ્યક ચારિત્રની આવશ્યકતા છે.

મોબાઈલ : ૯૮૨૦૬૩૭૬૪૪

અનેકાંતવાદ : સાત નયોનું વૈચારિક મેઘધનુષ

□ ડૉ. રતનબેન ખીમજી છાડવા

[જૈન ધાર્મિક બોર્ડની પરીક્ષાઓ આપી ‘વિશારદ’ જેવી ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત કરનાર રતનબેન ધાર્મિક દર્શન-ચિંતનનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. શ્રી જીવદયા મંડળીના મુખપત્રના માનદ તંત્રી છે. પ્રાચીન હસ્તપ્રતો ઉકેલવાની વિદ્યામાં પારંગત છે. પ્રસ્તુત લેખમાં તેમણે સાત નયોને સમજાવ્યા છે.]

જૈનદર્શનનો અંતનાર્દ અનેકાન્તવાદ છે. એના પાયા પર જ સમગ્ર જૈન સિદ્ધાંતો રચાયેલાં છે. ઉપ્પનેઈવા, વિગમેઈવા, ધ્રુવેઈવા આ ત્રિપદીને સાંભળી વિશિષ્ટ જ્ઞાની ગણધર ચૌદપૂર્વોની રચના કરી લે છે. આ ત્રિપદીમાં જે તત્ત્વ સમાયેલું છે તે અનેકાન્ત છે. આ દૃષ્ટિથી સમગ્ર જૈન વાક્યમયનો આધાર અનેકાન્ત છે. એ પ્રમાણિત થઈ જાય છે.

વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે. એના અસંખ્ય પહેલુ છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ એક શબ્દ દ્વારા કોઈ એક ધર્મના કથનથી વસ્તુનું સમગ્ર સ્વરૂપ પ્રતિપાદિત કરી શકાતું નથી. ત્યારે સમગ્ર સ્વરૂપનું પ્રામાણિક પ્રતિપાદન કરવા માટે એક જ ઉપાય છે કે વસ્તુના કોઈ એક ધર્મને મુખ્ય રૂપથી કહેવામાં આવે અને શેષ ધર્મોને ગૌણ સ્વરૂપમાં સ્વીકારવામાં આવે. અર્થાત્ અપેક્ષા અથવા અનપેક્ષાથી વસ્તુ-તત્ત્વની સિદ્ધિ કરી શકાય. તેને અનેકાન્ત દૃષ્ટિ કહેવાય. અનેકાન્ત દૃષ્ટિ વિરાટ વસ્તુ તત્ત્વને જાણવા માટેનો એ પ્રકાર છે, જે વિવક્ષિત ધર્મને જાણીને પણ અન્ય ધર્મોનો નિષેધ નથી કરતો. એને ગૌણ અથવા અવિવક્ષિત કરી દે છે. આવી રીતે અનેકાન્ત દ્વારા સમગ્ર વસ્તુનું મુખ્ય-ગૌણ ભાવથી કથન થાય છે. તેમાં કોઈ પણ અંશ છૂટતો નથી. આ અનેકાન્તવાદને સાપેક્ષવાદ પણ કહ્યો છે.

નયવાદ

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે સત્યની શોધ માટે સાપેક્ષ દૃષ્ટિનું નિર્ધારણ કર્યું હતું. સાપેક્ષતાનો મૂળ આધાર નયવાદ છે. જેમ શાસ્ત્ર રચનાનો આધાર માતૃકાપદ (અકાર આદિ વર્ણ) છે, તત્ત્વનો આધાર ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌત્યની ત્રિપદી છે, તેમ અનેકાન્તનો આધાર નયવાદ છે. વસ્તુના અનંત ધર્મોમાંથી કોઈ પણ એક ધર્મનું કથન કરવું તે નય કહેવાય છે. અર્થાત્ વસ્તુનો અંશગ્રાહી અભિપ્રાય નય કહેવાય જેને વિકલાદેશી માનવામાં આવે છે.

જૈન દર્શનની અનેકાન્ત દૃષ્ટિ વિભિન્ન દર્શનોની પરસ્પર વિરુદ્ધ માન્યતાઓને અલગ અલગ નયની એકાંગી દૃષ્ટિના રૂપમાં સ્વીકૃતિ આપી આંશિક સત્યના રૂપમાં તેને માન્યતા આપે છે. વસ્તુ અનંતધર્મોવાળી છે તો સ્વાભાવિક એક એક ધર્મને ગ્રહણ કરવાવાળા અભિપ્રાય પણ અનંત થશે. એટલે જેટલા વચન પ્રકાર છે, જેટલા

શબ્દ છે એટલા નય છે. તેમ છતાં મુખ્ય બે નય છે- દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય. શેષ નય તેની શાખા-પ્રશાખાઓ છે.

દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય

જૈન પરિભાષામાં અભેદ દર્શનને દ્રવ્યાર્થિક નય અને ભેદદર્શનને પર્યાયાર્થિક નય કહે છે. વસ્તુ દર્શનના જે નાના પ્રકારો છે એ બધાનું વર્ગીકરણ જૈન આચાર્યોએ ભગવાન મહાવીરને અનુસરીને આ બે દૃષ્ટિમાં કે બે નયોમાં કર્યું છે. દ્રવ્યાર્થિક નય સામાન્યગામી દર્શન તેમજ અનેકત્વનું દર્શન કરાવે છે તો પર્યાયાર્થિક નય વિશેષગામી દર્શન તેમજ એકત્વનું દર્શન કરાવે છે. ભારતીય તો શું વિશ્વના કોઈ પણ દાર્શનિક મંતવ્યનો આ બે નયોમાંથી ગમે તે એકમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. એવો દાવો જૈનાચાર્યોનો છે. અને તેમણે અત્યાર સુધીમાં ઊભા થયેલા તેમને જ્ઞાત સમગ્ર દર્શનોને આ બે નયોમાંથી ગમે તે એકમાં કેવી રીતે સમાવી શકાય છે તે યુક્તિપૂર્વક બતાવ્યું પણ છે. આ બે નયોના અવાંતર ભેદો જ્ઞાત કરવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, નૈઅમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજૂસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરુદ્ધ અને એવંભૂત-આ સાત નયોમાં ભારતીય દર્શનોના સમગ્ર સિદ્ધાંતોને સમાવી લેવામાં આવ્યા છે તેમજ સમન્વય કરવામાં આવ્યું છે, જેનું વિવરણ નીચે મુજબ છે:

૧. નૈગમનય

નૈગમનય સામાન્ય વિશેષગ્રાહી દૃષ્ટિકોણનું પ્રતિપાદન કરે છે. વેદાન્તને મતે સત્ તે જ કહેવાય જે ત્રૈકાલિક હોય. જ્યારે ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા છે કે આત્મા આદિ પદાર્થો ત્રૈકાલિક સત્ છે પણ બધા કાર્યદ્રવ્યો ત્રૈકાલિક સત્ નથી. તેઓ પ્રથમ અસત્ હોય પણ પછી સત્ થાય અને પાછા અસત્ થઈ જાય. વળી કેટલાક પદાર્થો માત્ર સામાન્ય છે તો કેટલાક માત્ર વિશેષ છે અને કેટલાક સામાન્ય વિશેષ છે. પણ વેદાંતની જેમ જે કાંઈ સત્ છે તે માત્ર સામાન્ય જ છે એમ ન્યાય-વૈશેષિકો માનતા નથી. વૈશેષિકોના આ મંતવ્યને જૈનદર્શને નૈગમનય કહ્યો છે એટલે કે તેઓ સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેને માને છે; માત્ર સામાન્ય કે વિશેષને નહિ. પરંતુ આમ છતાં તેઓ એક જ વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષાત્મક માનતા નથી જેવી રીતે જૈનદર્શન માને છે. જૈનદર્શન અનુસાર સામાન્ય વિના વિશેષ ન

સંસારી જીવાત્માઓમાં અધિકાંશ એવાં છે કે જેમને આત્મ-અનાત્મનો વિવેક હોતો નથી. તેઓ અજ્ઞાનને કારણે શરીરને જ આત્મા માની વ્યવહાર કરે છે. આ વ્યવહાર ચાર્વાક દર્શનને આધારે છે એમ માની શકાય. વ્યવહારનયનું મંતવ્ય છે કે પ્રમાણોના વિવિધ લક્ષણો જે દાર્શનિકો દ્વારા આપવામાં આવ્યા છે તે એકબીજાથી જુદાં પડે છે, એટલે એમાંથી કોને સત્ય માનવું? પ્રમાણ કોને કહેવું? એ નક્કી થઈ શકતું ન હોય ત્યારે તેના દ્વારા વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન કેવી રીતે શક્ય બને? માટે લોકમાં સાચું માનીને જે વ્યવહાર ચાલે છે તે ઉચિત છે. વસ્તુતત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. માટે અજ્ઞાન જ

અપેક્ષા

□ શ્રી ચંદુલાલ સકરચંદ શાહ

[દેશની આઝાદી માટે સત્યાગ્રહમાં જોડાનાર ચંદુલાલ સકરચંદ શાહ પત્રકાર હતા. તેના પ્રવાસના પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. અધ્યાત્મના રંગે રંગાઈ એ દિશામાં ચિંતન કર્યું હતું. વિષયનું તબક્કાવાર વર્ણન કરવાની તેમની શક્તિનો પરિચય વાચકોને તેમની લેખિનીમાં થશે જ. પ્રસ્તુત લેખમાં સપ્તભંગીને સમજવા માટેની ‘અપેક્ષા’ની ભૂમિકા સરળ શબ્દોમાં તેમણે સમજાવી છે.]

‘સપ્તભંગી’ એ જુદી જુદી અપેક્ષાએ યોજાતા સાત વાક્યોનો સમૂહ છે. એટલે એની વિચારણામાં ‘અપેક્ષા’ એ શબ્દનો પ્રયોગ આપણે સતત આપણી નજર સમક્ષ રાખવાનો છે.

ચાર આધાર વિષે જે વિચારણા અગાઉ આપણે કરી ગયા, તેમાં ‘દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ’ એ ‘અપેક્ષાયતુષ્ટય’ વિશે થોડીક સમજણ તો અપાઈ ગઈ છે. આમ છતાં, ‘સપ્તભંગી’ અંગેની વિચારણા આપણે શરૂ કરીએ, તે પહેલાં આ ‘અપેક્ષા’ શબ્દને આપણે બરાબર સમજી લઈએ તે અત્યંત આવશ્યક છે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં ‘અપેક્ષા’ શબ્દના જુદા જુદા અર્થ કરવામાં આવે છે. અથવા તો, જુદા જુદા અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભાષાનો ઉપયોગ કરતી વખતે જેમ રૂઢી અને પરંપરાથી પણ ઘણાં શબ્દોને જુદા જુદા અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે તેમ એમની વ્યુત્પત્તિના હિસાબે વિવિધ મૂળ અર્થમાં પણ વાપરવામાં આવે છે. શબ્દકોષ તૈયાર કરનારાઓ એ રીતે કરવામાં આવતા પરંપરાગત અર્થને તથા અનેક મૂળ-અર્થને કબૂલ રાખે છે. અને શબ્દકોષમાં તે તે શબ્દોની સામે એના અનેક મૂળ અર્થ તથા રૂઢિજન્ય અર્થોને શામેલ કરે છે.

આ અનેક અર્થ પદ્ધતિમાં ‘અપેક્ષા’ શબ્દને ‘આશા, ઈચ્છા અને ‘આકાંક્ષા’ એવા અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ તેનો સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં મૂળ અર્થ જુદો જ થાય છે.

‘તમે શાની અપેક્ષા રાખો છો? એવી અપેક્ષા રાખશો નહિ’ આવી મતલબના વાક્યોને ઉપયોગ આપણે ત્યાં સામાન્ય છે. આમાં આ ‘અપેક્ષા’ શબ્દને ઉપર જણાવ્યા-તે ‘આશા, ઈચ્છા અને આકાંક્ષા-અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. અહીં આ શબ્દના આ રીતે થતા પ્રયોગની ચર્ચામાં આપણે ઉતરતા નથી. પણ એનો જે સ્યાદ્વાદને ઉપયોગી અર્થ છે, તેને આપણે બરાબર સમજી લઈએ.

પ્રસ્તુતમાં ‘અપેક્ષા’ શબ્દનો અર્થ ‘સંદર્ભ’ અથવા ‘આધાર’ એવો થાય છે. અંગ્રેજીમાં એને માટે ‘With reference to certain context, અથવા ‘From certain point of view’ એવા વાક્યો વપરાય છે. એટલે એનો અર્થ કોઈ અમુક વસ્તુ અથવા બાબતના દૃષ્ટિબિંદુથી, કોઈ એક બાબતને અનુલક્ષીને, એવો થાય છે. ‘In certain respect કોઈ એક પ્રકારે એવો અર્થ પણ તેનો થાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આ માટે વધારે સ્પષ્ટ શબ્દો ‘Relativity’ અર્થાત્ ‘In relation to’ એવા વાપરવામાં આવે છે.

‘In relation to’ (...ના સંબંધમાં) એમ કહેવામાં એક વસ્તુ સાથે બીજા કશાકનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે. સપ્તભંગીમાં જ્યારે આ ‘અપેક્ષા’ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તેમાં પણ આવો જ અર્થ રહેલો છે.

‘દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, કાળની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તથા ભાવની અપેક્ષાએ’ એમ ચાર પ્રકારની અપેક્ષાએ કોઈ એક વસ્તુનો, દાખલા તરીકે એક આભૂષણનો ઉલ્લેખ જ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં રહેલાં દ્રવ્યનો એટલે સુવર્ણનો, સમયનો, સ્થળનો તથા તેના સ્વરૂપ-આકાર ઇત્યાદિનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે.

આ ‘અપેક્ષા’ શબ્દ, ઉત્તર ભારતની લગભગ બધી જ ભાષાઓમાં તે તે ભાષાઓના અંગભૂત શબ્દ તરીકે દાખલ થઈ ગયો છે. એ શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ તે તે ભાષાભાષીઓ સમજે છે ખરા, પરંતુ બીજા વ્યાવહારિક અર્થોમાં તેઓ પણ આ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જે જે માન્ય શબ્દકોષો છે તેમાં આ શબ્દના વ્યવહારિક અર્થોનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ‘નવજીવન પ્રકાશન મંદિર’ તરફથી પ્રગટ થયેલા ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોષ’માં ‘અપેક્ષા’ શબ્દને ઇચ્છા, અગત્ય અને આકાંક્ષા એવો અર્થ લખ્યા પછી તેમાં ‘ક્ષિત’ ઉમેરીને, ‘અપેક્ષાવાળું’ એવો અર્થ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ જોતાં એમ લાગે છે કે વ્યવહારોપયોગી કરવામાં આવતા અર્થો વધારે પ્રચલિત બન્યા છે. પરંતુ, અહીં આપણે તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણા કરી રહ્યા છીએ; એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આ શબ્દ કયા અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે તે વાતને, એ શબ્દના હાર્દને, સમજી લેવાનું સવિશેષ આવશ્યક છે.

જૈન તત્ત્વવેત્તાઓએ આ ‘અપેક્ષા’ શબ્દનો ઉપયોગ ચોક્કસ અર્થમાં કર્યો છે, ‘.....’ ના સંબંધમાં, ‘.....’ ને લક્ષ્યમાં લઈને... એક જ દર્શાવતા શબ્દ પ્રયોગો આપણે આ ‘અપેક્ષા’ શબ્દ માટે કરી શકીશું.

જ્યારે ‘દ્રવ્યની અપેક્ષાએ’ એમ આપણે કહીશું, ત્યારે કોઈ પણ વસ્તુમાં દ્રવ્ય (Substance of basic material) રહેલું છે, તે દ્રવ્યને લક્ષ્યમાં લઈને આપણે વાત કરીશું. દાખલા તરીકે, એક ખુરશીની આપણે ‘દ્રવ્યની અપેક્ષાએ’ વાત કરીશું ત્યારે વ્યાવહારિક અર્થમાં ‘લાકડું’ આપણા મનમાં આવશે. આ લાકડું આંબાનું, જંગલી, સાગ કે સીસમ એ બાબત તુરત જ આપણા ખ્યાલમાં આવશે.

આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે ‘સ્થિતિ’ રહેતી નથી; એનો વ્યવપરાશ-ચાલ્યા જ કરે છે. રૂપાંતરો દ્વારા વિનાશશીલતા અને નવીન નવીન સ્વરૂપશીલતાનો ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. એના માટે, જૈન તત્ત્વવેત્તાઓએ, ‘સ્થિતિ’ને બદલે ‘પ્રૌવ્ય’ એવો શબ્દ આપ્યો છે; કેમકે તે તે પ્રત્યેક પરિવર્તનમાં પણ કોઈ કાયમી અંશની સાપેક્ષતા-અપેક્ષા-ભાવ-રહેલો જ હોય છે.

આપણી સમજણશક્તિમાં અને બુદ્ધિમાં આ ‘અપેક્ષા’ શબ્દ એક ચમત્કારિક કહી શકાય તેવી વૃદ્ધિ કરે છે એની ઉપેક્ષા જો કરીએ તો પછી, જ્યાંના ત્યાં જ આપણે રહેવાના આગળ વધવાને બદલે પાછા પડતા જવાના.

જેન તત્ત્વજ્ઞાનના ‘અનેકાંતવાદ’ના સિદ્ધાંતમાં આ ‘અપેક્ષાભાવ, સાપેક્ષતા’ ખૂબ જ ક્રિયાશીલ-Active અને મહત્વનો-Important ભાગ ભજવે છે. જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રમાં પણ આ અપેક્ષા-સાપેક્ષતાને જો આપણે છોડી દઈએ, તો પછી અંધારામાં ગોથાં ખાવાનું જ રહે.

આ અપેક્ષાવાદ કે સ્યાદ્વાદ એ માત્ર અમુક પ્રકારની ચર્ચા, વ્યવહાર કે બુદ્ધિવૈશદ્યા કરવા માટે જ એવું નથી; પરંતુ વસ્તુ માત્ર વાસ્તવમાં પોતે જેવી અનેક ધર્માત્મક છે, તેવું તેનું દર્શન કરાનાર આ અપેક્ષાવાદ-સ્યાદ્વાદ-છે. એનાથી જ વસ્તુના સમગ્ર સ્વરૂપોને સમજી શકાય છે; આમ સાપેક્ષ યા સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિ વસ્તુમાં કંઈ

નવું સર્જતી નથી અથવા તેમાં કોઈ આરોપણ કરતી નથી; પરંતુ ભોમિયાની જેમ, વસ્તુમાં જે છે, તે ખુલ્લું કરીને બતાવે છે. રામ એ પિતા છે અને પુત્ર પણ છે, એ ભાવ લવ કુશની અને દશરથની અપેક્ષાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સાપેક્ષ શબ્દનો અર્થ ‘સ+અપેક્ષા=જેમાં અપેક્ષા રહેલી છે તે, એવો થાય છે. મૂળમાં પ્રાધાન્ય તેના અપેક્ષાભાવનું જ છે. આ વાત અને આ ‘અપેક્ષા’ શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજી લીધા પછી, ‘સપ્તભંગી’ સમજવામાં આપણને કશી મુશ્કેલી નહિ પડે, ઘણી સુગતમાં તેથી સાંપડશે

સૌજન્ય : ‘અનેકાંત સ્યાદ્વાદ’ લેખક : સ્વ. શ્રી ચંદુલાલ સકરચંદ શાહ

‘સપ્તભંગી’ એ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ‘કસોટી-માળા’-A chain of wonderful formulas-છે. એ એક સિદ્ધ પદ્ધતિ-Proved method (માત્ર Proved નહિ, Approved પણ) છે; સિદ્ધ ઉપરાંત સ્વીકૃત પણ છે. એમાં કશું સંદિગ્ધ નથી, કશું અસ્પષ્ટ નથી, કશું અનિશ્ચિત નથી.

સાત જુદી જુદી રીતે આપણે વિચારતા થઈએ, તો તેથી, રોજંદા જીવનમાં વ્યવહારના આચરણનો નિર્ણય કરવામાં આપણને ખૂબ સહાય મળી રહે એ વાત પણ નિશ્ચિત છે. એ રીતે આપણને મળી શકતી સહાયનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય, એ હેતુથી, આપણે એક દૃષ્ટાંતનો સહારો લઈએ.

આ માટે, ‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી’નામના એક કલ્પિત પાત્રની રચના આપણે કરીએ. આ નામ અહીં એક કલ્પી લીધેલું પાત્ર હોઈ, કોઈ પણ જીવંત વ્યક્તિ સાથે, ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાનના એવા કોઈ નામ સાથે આ લખાણને કશો સંબંધ નથી. આટલી ચોખવટ કરીને આપણે આગળ ચાલીએ.

આ બેરિસ્ટર સાહેબ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો સદ્ગુણ ધરાવે છે. એ ગુણ તે ‘એમનું ઔદાર્ય-ઉદારતા.’

‘ઉદારતા’ એ આત્માનો એક ગુણ છે. આત્માને જો આપણે ‘દ્રવ્ય’ તરીકે ગણીને ઉદારતાનો વિચાર કરીએ તો આ ઉદારતા ગુણ, ‘ભાવની અપેક્ષામાં આવે.’ ઉદારતા કોઈ દ્રવ્ય નથી, આત્માના સ્વગુણનું-સ્વભાવનું એક અંગ છે.

આમ છતાં, ઉદાહરણ તરીકે, બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની આ ઉદારતાને આપણે એક ‘વસ્તુ’ ગણીને ચાલીશું, આ પ્રયોગ, સપ્તભંગીની વ્યવહારિક ઉપયોગિતા સમજવા માટે આપણે કહીએ છીએ. એ માટે આપણે પ્રથમ વાક્ય એવું બનાવીએ છીએ કે ‘બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી ઉદાર છે.’

હવે બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની આ ઉદારતા માટે, ‘દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ

બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી

□ શ્રી ચંદુલાલ સકરચંદ શાહ

અને ભાવની ચાર અપેક્ષાઓ આપણે નક્કી કરીએ.’

દ્રવ્ય : બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની ઉદારતા માટેનું દ્રવ્ય, તેમની પાસે અવાનવાર ફાજલ પડતા પૈસા ઉર્ફે ધન રૂપી દ્રવ્ય છે.

આ ધન તેમની પાસે ફાજલ હોય ત્યારે તેમની ઉદારતા રૂપી વસ્તુ ક્રિયાશીલ બને છે.

ક્ષેત્ર : બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની ઉદારતાનું ક્ષેત્ર તેમની જ્ઞાતિ છે. પરંતુ આ જ્ઞાતિમાં પણ જે ગરીબ વર્ગ છે તે ક્ષેત્રમાં જ તેમની ઉદારતા પ્રગટ થાય છે, અન્યથા નહિ.

કાળ : બેરિસ્ટર ચક્રવર્તી, સવારે નિત્ય કર્મથી પરવારીને તેમના અસીલોને મળવામાં અને કોર્ટ અંગેના કામની તૈયારી કરવામાં સમય વિતાવે છે. દિવસના ભાગમાં તેઓ કોર્ટના કેસ ચલાવવામાં રોકાયેલા રહે છે. સાંજે ક્યારેક ક્યારેક કલબમાં જઈને થોડો સમય તેઓ બ્રીજ રમે છે. એ દરમિયાન, ક્યારેક તેઓ વ્હીસ્કીના બે ચાર પેગ પણ ચડાવે છે. રવિવારે અને રજાના દિવસોએ તેઓ પોતાના ઘરમાં જ હોય છે. એટલે, તેમની ઉદારતાનો કાળ (સમય) તેઓ જ્યારે કામમાં રોકાયેલા ન હોય, કલબમાં ન ગયા હોય અને નશો ન કરેલો હોય તે સમય છે. આ રીતે તેઓ જ્યારે કુરસદમાં હોય ત્યારે તેઓ એમની ઉદારતાને ક્રિયાશીલ બનાવે છે. એટલે એમની ઉદારતા માટે કાળની અપેક્ષા તે એમની ‘કુરસદનો સમય’ છે.

ભાવ : બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની ઉદારતા માટેનો ભાવ, તેમનો ‘શિક્ષણપ્રેમ’ છે. કેળવણી સિવાયના બીજા કોઈ કાર્યમાં તેઓ રાતો પૈસો પણ ખર્ચતા નથી. તે એટલે સુધી કે માણસ ભૂખે મરી જતો હોય તો પણ, તેઓ એક પાઈ પણ ખીસ્સામાંથી કાઢતા નથી. કેળવણી સિવાયના બીજા બધા વિષયોમાં તેઓ તદ્દન અનુદાર છે. શિક્ષણને લગતી બધી જ બાબતોમાં તેઓ છુટ્ટા હાથે પૈસા ખર્ચવા તૈયાર હોય છે.

આમ બેરિસ્ટર ચક્રવર્તીની ઉદારતા માટેની, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ

આ પ્રશ્નના જવાબમાં એક સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત વાત જો કરવી હોય તો આપણે માટે ચોથા ભંગવાળો ઉત્તર જ અનુકુળ અને

(૭) ફરિયાદ પક્ષનો કેસ મજબુત રીતે રજુ થયો છે, બચાવ પક્ષ તરફથી પણ એવી જ રીતે આરોપીના લાભમાં સંગીન રજુઆત થઈ છે. પરંતુ જ્યારીનો નિર્ણય હજુ આવવાનો બાકી છે. એટલે ચૂકાદા

ભારતીય દર્શનોનું સમન્વય તીર્થ : અનેકાંતવાદ

□ ડૉ. રશ્મિ ભેદા

[ડૉ. રશ્મિ ભેદા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્સુક અભ્યાસી છે. ‘અમૃત યોગનું’, પ્રાપ્તિ મોક્ષની’ વિષય પર શોધપ્રબંધ લખી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી પીએચ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રસ્તુત અંકમાં તેમણે ભારતીય દર્શનોની વિવિધતામાં કઈ રીતે અનેકાંતવાદ જીવનમાં સમન્વય સાધવામાં મદદ કરશે એ બાબત પર લેખ લખ્યો છે.]

જેમ વેદાંતદર્શનનું પ્રધાન અંગ અદ્વૈતવાદ છે, બૌદ્ધદર્શનનું પ્રધાન અંગ ક્ષણિકવાદ છે એમ જૈન દર્શનનું પ્રધાન અંગ છે અનેકાંતવાદ/સ્યાદ્વાદ. આજે જગતમાં બધા વિચારકો સામે એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે વસ્તુનું સ્વરૂપ શું છે? અને વસ્તુના આખરી સ્વરૂપ માટે ભિન્ન ભિન્ન વિચારોનો આર્વિભાવ થાય છે. આ જગતમાં વિવિધ દર્શન અને આચારશાસ્ત્રોનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા લોકોના હૃદયમાં પ્રશ્ન થાય છે કે કયું દર્શન અપનાવવા જેવું છે? ત્યારે સર્વ દાર્શનિકોના તરફથી એક તરફ એ સમાધાન હોવું જોઈએ કે જે સર્વ વસ્તુઓનો જ્ઞાતા હોય અને સર્વ દોષોથી રહિત હોય એવા પુરુષવિશેષે પ્રતિપાદિત કરેલું દર્શન અને આચારશાસ્ત્ર અપનાવવું જોઈએ, અર્થાત્ જે દર્શનમાં તર્ક-યુક્તિ અને પ્રમાણથી વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય અને જે દર્શન પર આધાર રાખવાવાળા આચારશાસ્ત્રમાં બતાવેલ વિધિ નિપેક્ષ પરસ્પર અવિરૂદ્ધ હોવાથી સર્વ જીવો માટે કલ્યાણસાધક થાય છે (થઈ શકે છે). આ ભૂમિકા પર જ્યારે સર્વ દર્શનોનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે કોઈ જગતના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરે છે તો કોઈ એના અસ્તિત્વનું સમર્થન કરે છે. અસ્તિત્વનું સમર્થન કરવાવાળામાં પણ કોઈ દર્શન એમ માત્ર ચેતનાતત્ત્વને સ્વીકારે છે તો કોઈ માત્ર જડતત્ત્વને જ સ્વીકારે છે તો વળી કોઈ દર્શન જડ અને ચેતન બંને તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. ચેતન તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવાવાળા પણ કોઈ એના બહુત્વનો નિષેધ કરે છે તો કોઈ એની અનેકતાનું સમર્થન કરે છે. આ બધા વિચારોનું પરીક્ષણ કરીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે અલગ અલગ પ્રવક્તા વસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાંથી કોઈ એક સ્વરૂપનું દર્શન કરીને એનું જ પ્રતિપાદન કરી રહ્યાં છે. જ્યારે સર્વ દર્શનોના તથ્યાંશને ભેગા કરીને પ્રતિપાદન કરીએ ત્યારે જ વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય છે.

કર્મ સિદ્ધાન્ત ઈત્યાદિ સિદ્ધાન્તોનું અતિ વિસ્તારથી વિવેચન જૈન દર્શનમાં ઉપલબ્ધ છે અને યુક્તિ-તર્કથી અબાધિત છે અને જૈન દર્શનને પ્રતિપાદન કરવાવાળા તીર્થંકર પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ અર્થાત્ રાગદ્વેષથી પર હતા. એમના દ્વારા પ્રતિપાદિત

સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ જેમાં રહેલો છે એવા આગમશાસ્ત્રોનું અવગાહન કરતાં જણાય છે કે આ દર્શનમાં વસ્તુના કેવળ એક માત્ર ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવેલું નથી પરંતુ એમાં સંભવિત બધા ધર્મોનો સ્વીકાર કરેલ છે; પછી ભલે એ પરસ્પર વિરોધી લાગતા હોય. જૈન દર્શન પ્રમાણે દરેક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે, અનેકાન્તાત્મક છે અને એ જ અનેકાન્તવાદ છે. અનેકાન્તવાદ એટલે વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવનાર વાદ. અનેકાન્તવાદ એ જૈન દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા છે. એ જૈન દર્શનનો એક સ્વતંત્ર અને વિશેષ સિદ્ધાંત છે એટલું જ નહિ પણ જગતની તત્ત્વ વિચારધારામાં અનેકાન્તવાદ મૌલિક અને અમૂલ્ય ફાળો આપે છે. ‘સત્’ વસ્તુ (જેનું અસ્તિત્વ હોય તે) અનેક ધર્માત્મક છે. ‘સત્’ એક અને અનેક બંને છે. વળી તે નિત્ય છે તેમજ અનિત્ય છે. સામાન્ય ભાવે છે અને વિશેષ ભાવે પણ તેનું અસ્તિત્વ છે. તે કૂટસ્થ છે અને પરિણામી પણ છે. તે દ્રવ્યરૂપે છે અને પર્યાયરૂપે પણ છે. આમ દેખીતી રીતે પરસ્પર વિરોધી ધર્મોનું ધામ બને છે. કારણ કે આ બધા ધર્મોનો સમન્વય સત્માં થઈ જાય છે. આ જ અનેકાન્તવાદનો સાર છે અને આવો અનેકાન્તવાદ જૈન દર્શનનો સાર છે. જૈન દર્શન ક્યારે પણ એમ કહેતું નથી કે બીજા દર્શનોના સિદ્ધાન્ત તદ્દન અસત્ય છે. તેમનું માનવું છે કે પ્રત્યેક (દરેક) જૈનેતર દર્શનનો પાયો તર્કશુદ્ધ છે અને તેથી જ અમુક અંશે તે દર્શન ગ્રાહ્ય બને છે. જૈનેતર દર્શનોના સિદ્ધાંતમાં સત્નું એકાંશી દર્શન જોવામાં આવે છે, માટે જ એ દર્શનો એક બીજા સાથે સહમત થઈ શકતાં નથી અને એ બધાંનો અંતિમ સમન્વય અનેકાન્તવાદમાં થઈ જાય છે એટલે જ અનેકાંતવાદને સર્વ દર્શનોનું ‘સમન્વય તીર્થ’ કહ્યું છે.

આપણે ભારતીય દર્શનોના સિદ્ધાંતોને અનેકાન્તવાદની દૃષ્ટિથી જોઈએ. ‘સત્’ માટે વેદાંતનું કથન એમ છે કે ‘સત્’ એક અદ્વિતીય છે. સાંખ્યયોગ કહે છે કે સત્ પદાર્થો બે છે—પ્રકૃતિ અને પુરુષ. ન્યાય-વૈશેષિક મત પ્રમાણે મૂળ સત્ પદાર્થો એ જડ પરમાણુઓ, આત્મા, કાળ, દિશા વગેરે છે. એટલે સત્ પદાર્થ માટે વેદાંત અદ્વૈતવાદ સ્વીકારે છે. સાંખ્ય દર્શન દ્વૈતને માન્ય રાખે છે અને ન્યાય

મીમાંસા દર્શન શબ્દની નિત્યતામાં માને છે. તેથી ઉલ્લું ન્યાય કહે છે કે શબ્દોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રયોગ આકસ્મિક છે. શબ્દ ઘટનાઓ આદિ અને અંતવાળી હોવાથી અનિત્ય છે. જૈન દર્શન અને કાંતવાદથી બંનેનું સમાધાન કરે છે. જૈન દર્શન પ્રમાણે નૈયાયિકોનું કહેવું અંશતઃ સત્ય છે. કારણ શબ્દ માનવ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે

ભગવાન બુદ્ધ અવ્યાકૃત જણાવેલા પ્રશ્નોમાંના પ્રથમ ચાર-લોકની નિત્યતા, અનિત્યતા તથા સાંતતા અને અનંતતાને લગતા છે. તે પ્રશ્નોનું ભગવાન મહાવીરે જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે ભગવતી સૂત્રમાં સ્કંદક, પરિવ્રાજકના અધિકારમાં આવે છે. લોક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાન્ત છે કારણ કે તે સંખ્યાની અપેક્ષાએ એક છે પરંતુ પર્યાયની અપેક્ષાએ લોક અનંત છે કારણ દ્રવ્યના પર્યાય અનંત છે. કાળની દૃષ્ટિએ લોક અનંત છે એટલે કે શાશ્વત છે. કારણ કે એવો કોઈ કાળ નથી કે જેમાં લોકનું અસ્તિત્વ ન હોય, પરંતુ ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ લોક સાન્ત છે કારણ સંપૂર્ણ ક્ષેત્રમાંથી થોડા ભાગમાં જ લોક છે. અહીં ભગવાન બુદ્ધે લોકની સાંતતા અને અનંતતા બંનેને અવ્યાકૃત ગણાવ્યા છે. જ્યારે ભગવાન મહાવીરે અનેકાન્તવાદથી લોકને સાન્ત

૨૩, કાંતિ મહેતા રોડ, સનફ્લાવર હોસ્પિટલ સામે, જુહુ સ્કીમ,
વિલેપારલે (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬.

09920308045

અહિંસા—અનેકાંતના પરિપેક્ષ્યમાં

□ પાર્વતી નેશાની ખીરાણી

[જૈન ધર્મ-સાહિત્યની અનેક પરીક્ષાઓ આપી અનેક પદવીઓ પામનાર પાર્વતીબેન જૈન ધર્મની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં સૂત્રધાર સ્થાને છે. તેઓ ધાર્મિક શિક્ષિકા છે, ઉપરાંત પ્રાચીન હસ્તપ્રત ઉકેલવાની વિદ્યામાં પારંગત છે. પ્રસ્તુત લેખમાં તેમણે અનેકાંત સિદ્ધાંતની ચર્ચા અહિંસાના પરિપેક્ષ્યમાં કરી છે.]

અનેકાંતનું સ્વરૂપ :

અન+એકાંત=અનેકાંત. અન=નહિ. અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુનું એકાંત સ્વરૂપ ન માનવું તેનું નામ અનેકાંત. દરેક વસ્તુનું એના પાસા પરત્વે જુદી જુદી રીતે જ્ઞાન થાય છે એને અનેકાંત કહેવાય છે. અનેકાંત અધ્યાત્મપ્રધાન સંસ્કૃતિનો સુદૃઢ આધારસ્તંભ છે, જે આપણા વિચારોની શુદ્ધિ કરે છે. હું વિચારું છું એ જ સત્ય છે એવો આગ્રહ વ્યક્તિને સફળતાથી વંચિત રાખે છે. પોતાના વિચારોને જ સર્વેસર્વા માનનારનો આધ્યાત્મિક વિકાસ રૂંધાય છે.

જૈન તત્ત્વમીમાંસાના અનેકાંતવાદ અનુસાર પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત વિરોધી યુગલ એક સાથે રહે છે. એક સમયમાં એક જ ધર્મ અભિવ્યક્તિનો વિષય બને છે. સત્ય અનંત છે એનું એક દૃષ્ટિકોણથી પ્રતિપાદન ન થઈ શકે. એ સંદર્ભે વિનોબા ભાવેએ કહ્યું છે કે ‘માણસે સત્યાગ્રહી (સત્યના આગ્રહી) બનતા પહેલાં સત્યગ્રાહી બનવું જોઈએ. સત્યને ગ્રહણ કર્યા વગર સત્યનો આગ્રહ રાખવો એ દંભ કહેવાય. દંભ ગમે તેટલો ભય હોય તો પણ એને સત્ય ન જ કહેવાય.

પ્રભુ મહાવીર સત્યગ્રાહી હતા. પોતાના વિરોધી વિચારમાં પણ સત્ય હોય તો એનો આદર કરવો જોઈએ એવી એમની સમજણ પૂર્ણ પકવ હતી. એ સમજણમાંથી આપણને અનેકાંતનો સિદ્ધાંત મળ્યો. અનેકાંત એટલે સત્યના સ્વાગત માટે ખૂલ્લું મન. અનેકાંત માનવીય એકતાનો મહાન સિદ્ધાંત છે.

સત્ય અનંત છે. એનું એક દૃષ્ટિકોણથી પ્રતિપાદન ન થઈ શકે. એ જ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ-વિચાર-સિદ્ધાંત અનંત ધર્માત્મક છે એની વ્યાખ્યા એક દૃષ્ટિકોણથી ન થઈ શકે. અનેક દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કરીએ તો જ વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજી શકાય છે.

પ્રભુ મહાવીરે ધર્મ અને વ્યવહારના જે સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એમાંનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે ‘અહિંસા’. મહાવીર સ્વામીએ અહિંસાને સર્વોચ્ચ ધાર્મિક મહત્ત્વ આપ્યું છે. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ.’ ધર્મ માટે હિંસા-આચરી શકાય નહીં. ધર્મનું રક્ષણ અહિંસા દ્વારા થાય છે. એમણે ધર્મના ત્રણ લક્ષણો બતાવ્યા. અહિંસા, સંયમ અને તપ. ત્રણેય લક્ષણો સાત્ત્વિક અને વૈયક્તિક છે. એનાથી ફલિત થતું ચરિત્ર નૈતિક હોય છે. બાર વ્રતમાં પણ પ્રથમ વ્રત અહિંસાનું છે. બાકીના બધા વ્રત અહિંસાને પોષવા માટે જ છે. આમ અહિંસાનું ફલક વિશાળ છે.

અહિંસાનું સ્વરૂપ-

અહિંસા એ આત્મવિકાસનું સર્વથી પ્રથમ અંગ છે. એક વ્યાપક

સિદ્ધાંત છે. જેમ જેમ આત્મવિકાસ થાય એમ અહિંસાનો વિકાસ થવો જોઈએ તો જ પૂર્ણ અહિંસાને (અર્થાત્ અહિંસાના બધા પાસાને) પ્રાપ્ત કરી શકાય. અહિંસા માનવજાતિના ઊર્ધ્વમુખી વિરાટ ચિંતનનું સર્વોત્તમ વિકાસબિંદુ છે. લૌકિક અને લોકોત્તર બંને પ્રકારના મંગલ જીવનનો મૂલાધાર અહિંસા છે. વ્યક્તિથી પરિવાર, પરિવારથી સમાજ, સમાજથી રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રથી વિશ્વ બંધુત્વનો જે વિકાસ થયો છે અથવા થઈ રહ્યો છે એના મૂળમાં અહિંસાની જ પવિત્ર ભાવના કામ કરી રહી છે. માનવ સભ્યતાના ઊચ્ચ આદર્શોનું ખરેખર મૂલ્યાંકન અહિંસાના રૂપમાં કરી શકાય છે.

અહિંસાની વિમલધારા પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, પંથવાદ, સંપ્રદાયવાદ વગેરેના ક્ષુલ્લક ઘેરાવામાં ક્યારેય બંધાતી નથી તેમ જ કોઈ વ્યક્તિગત ધોરણે પણ વ્યક્ત નથી થતી. અહિંસા એ તો વિશ્વનો સર્વોત્તમ સિદ્ધાંત છે તથા માનવતાનું ઉજ્જવલ પૃષ્ઠ છે.

અહિંસાનો અર્થ-

અ + હિંસ. અ=નહિ, હિંસ=મારી નાખવું. હિંસાનો અભાવ =અહિંસા. મન, વચન અને કાયાથી પીડા ન કરવાપણું, કોઈ પણ જીવને મન-વચન અને કર્મથી ન દુભવવાની વૃત્તિ. મારામારી કે કાપાકાપી ન કરવી, કોઈનો ઘાત ન કરવો, માનસિક રૂપથી કોઈનું અહિંસા ન વિચારવું. એક વાક્યમાં કહેવું હોય તો દુર્ભાવનો અભાવ તથા સમભાવનો નિર્વાહ.

જીવાત્મા પાસે મન, વચન, કાયાની મોટી હાટડી છે. એ ત્રણેથી સતત કર્મવ્યાપાર ચાલુ છે. એમાંથી નિવૃત્તિ મેળવીએ તો હાટડી બંધ થાય અને શાશ્વત સુખ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય. નિવૃત્તિની શરૂઆત અહિંસાથી થાય છે. એના માટે ભગવાને આચારમાં અહિંસા, વિચારમાં અનેકાંતવાદ અને ઉચ્ચારમાં સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત પ્રરૂપ્યો છે. અર્થાત્ મનની અહિંસા અનેકાંતવાદ છે. વચનની અહિંસા સ્યાદ્વાદ છે અને કાયાની અહિંસા એટલે કોઈ જીવને ન મારવું એ છે. તત્ત્વને અનંત દૃષ્ટિકોણથી જોવું તે અનેકાંત અને તેનું સાપેક્ષ પ્રતિપાદન કરવું તે સ્યાદ્વાદ.

અનેકાંતના દૃષ્ટિકોણથી અહિંસાનું સ્વરૂપ-

અહિંસાના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે. નિષેધાત્મક અને વિધેયાત્મક. નિષેધાત્મક અહિંસા-

નિષેધનો અર્થ છે રોકવું-થવા ન દેવું. એટલે નિષેધાત્મક અહિંસાનો અર્થ છે કોઈ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, મારવું નહિ તથા કષ્ટ આપવું નહિ. પ્રાયઃ કરીને આ અર્થ જ અહિંસાના સંદર્ભમાં

- અહિંસક વ્યક્તિ દરેક પરિસ્થિતિમાં શાંત રહી શકે છે. એના અંતઃકરણમાં શીતળતાની લહેરો હોય છે.
- અહિંસક વ્યક્તિ મારવાની ક્ષમતા રાખતી હોવા છતાં કોઈને મારતી નથી.

- ૪૨૩, જેઠવા નિવાસ, ૪૪૮, બી. આર. આંબેડકર રોડ,
માટુંગા, ક્રિંગ્સ સર્કલ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૧૯. મો. ૯૮૬૯૭૮૭૬૯૨

સંકલન : ડૉ. થોમસ પરમાર

જૈન ધર્મ એ અહિંસાપ્રધાન ધર્મ છે. સત્ય અને અહિંસા તેના પાયાના સિદ્ધાંતો છે. વ્યક્તિએ મન, વચન અને કાયા વડે હિંસા કરવી નહિ, કરાવવી નહિ કે તેમ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ. જૈન દર્શનની એક વિશેષતા છે કે તે કોઈ પણ વસ્તુને એકાંગી રીતે ન જોતાં બધી બાજુએથી જુએ છે. આ પ્રકારની વિચારપદ્ધતિ અનેકાંતવાદને નામે ઓળખાય છે. આ વિચારપદ્ધતિ દ્વારા સત્યને બધી દિશાએથી તપાસી શકાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો અનેકાંતને સંશયવાદ તરીકે ઓળખાવે છે, પરંતુ આ વિચાર પદ્ધતિમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાન માટે દરેક વસ્તુને બધી બાજુએથી તપાસવાનો પ્રયત્ન છે. અનેકાન્તની રચના અહિંસાના પાયા પર જ રચાયેલી છે. અનેકાન્ત રૂપી બૌદ્ધિક અહિંસા જેના દ્વારા વિચારોનું વૈમનસ્ય, માલિન્ય તથા કાલુષ્ય ઓગળીને પરસ્પરનો વિચાર-સંઘર્ષ તથા શુષ્ક વાદવિવાદ નષ્ટ થઈ જાય છે. અનેકાન્ત મનુષ્યને એક વિશિષ્ટ પ્રકારની દૃષ્ટિ આપે છે. તે સત્યને સર્વ રીતે ચકાસીને અપનાવે છે. માનવજીવનને અનેકાન્તની દૃષ્ટિએ જોવાથી જીવનમાં ઘણાં કલેશો, સંઘર્ષો અને મતભેદોનું શમન થાય છે. અનેકાન્તવાદ માણસને સ્વતંત્ર ચિંતન પ્રદાન કરે છે. તે માણસને વિચાર-સહિષ્ણુ બનાવે છે. માણસ જ્યાં સુધી પોતાના મંતવ્ય અથવા વિચારને જ વળગી રહે છે ત્યાં સુધી તેનામાં બીજાના દૃષ્ટિકોણને સમજવાની ઉદારતા આવી શકતી નથી. પંડિત સુખલાલજી અનેકાન્તવાદનું મૂલ્યાંકન કરતાં કહે છે કે, ‘અનેકાન્ત એ એક જાતની વિચાર પદ્ધતિ છે. તે બધી દિશાએથી ખુલ્લું એવું માનસચક્ષુ છે.’ માનવીના સામાન્ય વ્યવહારમાં તે ઘણું જ ઉપયોગી બને છે. જીવનમાં તેના વડે અનેક પ્રકારના ધાર્મિક અને સામાજિક સંઘર્ષો ટાળી શકાય છે.

જૈન ધર્મનો આ અનેકાન્તવાદ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જોવા મળે છે ખરો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવીએ એ પહેલાં આપણે એ જાણવું જરૂરી છે કે ભારતી ધર્મો—હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની જૈમ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બાઈબલના જૂના કરારમાં પયગંબરની વાણીમાં અને નવા કરારમાં ઈસુના ઉપદેશમાં માત્ર પવિત્ર જીવન જીવવાની સરળ પદ્ધતિ અને ઈશ્વર પ્રત્યેની અડગ શ્રદ્ધાની બાબતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈ વિચારસરણીની ઊંડી ચર્ચા નથી. આથી સ્વાભાવિક છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અનેકાન્તવાદ કે તેના જેવી કોઈ તાત્ત્વિક ચર્ચા કરવામાં ન આવી હોય. આમ છતાં નવા કરારના કેટલાંક વાક્યો વાંચતા એમ

૧. તું તારા ભાઈની આંખમાંની રજ શા માટે જુએ છે અને પોતાની આંખમાંનો ભારટિયો કેમ જોતો નથી? તારી આંખમાં ભારટિયો હોય ત્યાં સુધી તું તારા ભાઈને શી રીતે કહીશ કે, ‘લાવ તારી આંખમાંની રજ કાઢી આપું?’ હે દાંભિક, પહેલાં પોતાની આંખમાંથી ભારટિયો કાઢી નાખ, તો પછી તને તારા ભાઈની આંખમાંની રજ કાઢતાં બરાબર સૂઝશે. (માથ્થી ૭,૩-૫)

અર્થાત્ કોઈનો દોષ કાઢતાં પહેલાં વ્યક્તિએ સૌ પ્રથમ પોતે પોતાનામાં રહેલ દોષ દૂર કરવો જોઈએ તેવો સામાન્ય અર્થ આ વાક્યનો થાય છે. બીજી રીતે ઊંડાણથી જોઈએ તો અન્ય વ્યક્તિની દૃષ્ટિ અર્થાત્ વિચારસરણી કે અભિપ્રાયની ટીકા કરતાં પહેલાં પોતાની દૃષ્ટિ કે વિચારસરણી કે અભિપ્રાય તપાસવા જરૂરી છે. અનેકાંતવાદની વૈચારિક સહિષ્ણુતા અહીં સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં જણાઈ આવે છે.

૨. પોતાના વિશે રાખવો ઘટે તેનાં કરતાં ઊંચો ખ્યાલ રાખવો નહિ, પણ દરેકને જે પ્રમાણે ઘટતો ખ્યાલ રાખવો. (રોમ, ૧૨, ૩)

સામાન્ય વ્યવહારમાં વ્યક્તિ ક્યારેક પોતાને અન્ય વ્યક્તિ કરતાં ચઢિયાતી માને, ઊંચી માને કે અદકેરી માને છે. આ ચઢિયાતુપણું ધર્મ, જાતિ, વર્ગ કે ધન-વૈભવની બાબતમાં પણ હોઈ શકે. બૌદ્ધિકોમાં વૈચારિક ઊંચ-નીચના ખ્યાલ પ્રવર્તતા હોય છે. આવી વૈચારિક ઊંચા-નીચતાનો ખ્યાલ રાખવો એ વૈચારિક હિંસાને વિકસાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. અનેકાન્તવાદ વૈચારિક અહિંસા પર ભાર મૂકે છે એ બાબતનો ધ્વનિ અહીં અંકાયો હોય તેમ લાગે છે.

૩. બાઈબલના જૂના કરારનું નીચેનું વાક્ય અનેકાન્તવાદનો પડઘો પાડતું હોય તેમ જણાય છે.

ઘણાં માણસો પોતાના અભિપ્રાયોથી ગેરરસ્તે દોરાઈ ગયા છે અને ભ્રાંતિભર્યા અનુમાનોએ તેમની વિચારશક્તિને ગોથા ખવડાવ્યા છે. (ઉપદેશમાળા, ૪, ૨૯) માણસ પોતાના અભિપ્રાયોથી ગેરરસ્તે દોરાઈ શકે છે અને ભ્રાંતિભર્યા અનુમાનોથી તેમની વિચારશક્તિ ગોથા ખાઈ શકે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અન્યના અભિપ્રાયોને સાંભળવાની તૈયારી રાખી હોય તો આ પરિસ્થિતિ ઊભી ન થઈ શકે. જો કોઈ વ્યક્તિ ઢાલની એક બાજુ જોઈને એમ અભિપ્રાય આપે કે ઢોલ તો માત્ર ચાંદીની જ છે તો તે સત્ય નથી. ઢાલની બીજી

બાજુનો જેણે અભ્યાસ કર્યો છે તે અભિપ્રાય આપે કે ઢાલ તો માત્ર સોનાની જ છે તો તે પણ સત્ય નથી. સત્ય બંને વ્યક્તિઓના અભિપ્રાયની વચ્ચે છે. બંને સાચા છે અને બંને ખોટા છે. બીજી રીતે કહીએ તો બંને સાચા નથી અને ખોટા પણ નથી. બંનેનો અભિપ્રાય પોતાને ગેરમાર્ગે દોરે છે. જો બંનેએ એકબીજાના અભિપ્રાયને ગ્રાહ્ય રાખ્યો હોત તો ગેરમાર્ગે ન દોરત અને સત્ય જાણવા મળત કે ઢાલ અંશતઃ સોનાની અને અશંતઃ ચાંદીની છે. આથી વ્યક્તિનો પોતાનો અભિપ્રાય તેને ગેરમાર્ગે દોરી શકે છે.

થોમસ કેમ્પિસના ‘ધી ઈમિટેશન ઑફ ક્રાઈસ્ટ’ (અનુ. ઈસુને પગલે’, નટવરલાલ બુચ, ૧૯૬૭)ની ખ્યાતિ એટલી બધી છે કે ખ્રિસ્તી સમાજમાં પવિત્ર બાઈબલ પછી વધારેમાં વધારે વંચાતું પુસ્તક તે છે. રસ્કિને તેને Books for All Time કહીને બિરદાવ્યું છે. આ ગ્રંથના નીચેના વાક્યો અનેકાન્તવાદની વૈચારિક સહિષ્ણુતાનો અણસાર આપે છે.

૪. કાર્ય કે વર્તનમાં વધુ પડતી ઉતાવળ ન કરવામાં અને આપણાં પોતાના વિચારોને હઠાગ્રહથી ન વળગી રહેવામાં હડાપણ છે. (ભાગ-૧, પ્રકરણ-૫).

૫. તમારા પોતાના વિચારો જ સત્ય છે એવો વધુ પડતો વિશ્વાસ ન રાખો, પણ બીજાના વિચારો ધ્યાનમાં લેવા તૈયાર રહો. (ભાગ-૧, પ્રકરણ-૯).

૬. એવું બને કે બે વિચારમાંનો દરેક સારો હોય, પણ જ્યારે બુદ્ધિ ચીંધાડે કે પરિસ્થિતિ માગે ત્યારે પણ બીજા સાથે સહમત ન થવું એ અભિમાન અને હઠાગ્રહની નિશાની છે. (ભાગ-૧, પ્રકરણ-૮).

૭. તમે પોતે કેવા છો તે તપાસો, અને બીજા વિશે મત બાંધવામાં સાવધ રહો (ભાગ-૧, પ્રકરણ-૧૪).

૮. બીજાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આપણે આપણી શક્તિ વેડફીએ છીએ; આપણે ઘણીવાર ગલતી અને પાપ કરી બેસીએ છીએ પણ આપણું પોતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આપણી જે શક્તિ વપરાય છે. તેનાથી આપણને લાભ જ થાય છે. (ભાગ-૧, પ્રકરણ-૧૪).

૯. મતમતાન્તર અને માન્યતા ભેદને પરિણામે અનેકવાર મિત્રો અને પાડોશીઓ વચ્ચે તેમજ ધાર્મિકવૃત્તિ અને ભક્તિવૃત્તિના લોકો વચ્ચે પણ લડાઈ ઝઘડા જન્મે છે (ભાગ-૧, પ્રકરણ-૧૪).

એકબીજાના દૃષ્ટિબિંદુને બરાબર સમજવું તેનું નામ જ ‘અનેકાન્ત’ છે. ‘ધી ઈમિટેશન ઓફ કાર્ટેસ્ટ’ના ઉપરોક્ત વાક્યો આ અર્થને પ્રગટ કરતાં જણાય છે. થોમસ કેમ્પિસે પોતાના વિચારોની સત્યતાના આગ્રહ-હઠાગ્રહને તિલાંજલિ આપીને અન્યના વિચારોને પણ ધ્યાનમાં લેવાની ઉત્તમ સલાહ આપી છે અને આમ કરવામાં જ ડહાપણ રહેલું હોવાનું જણાવે છે. ‘મારો ‘જ’” અભિપ્રાય સાચો એમાંનો ‘જ’ વિચારોના શાંત સરોવરમાં પથરો ફેંકવાનું કાર્ય કરે છે અને તેથી જે તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે તે ધર્મ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વમાં લડાઈ-ઝઘડા તરફ દોરી જાય છે; સર્વત્ર અશાંતિની લહર ફેલાઈ જાય છે. વિવિધ ધર્મ, સમાજ

અને રાષ્ટ્રના વિચારકો એક મંચ પર બેસીને સહિષ્ણુતા અને ધૈર્યથી પરસ્પરની વાત સાંભળે અને પોતાનો અભિપ્રાય કે દૃષ્ટિબંધુ પરાણે ઠોકી બેસાડવાનો હઠાગ્રહ ન રાખે તો સૌ સત્યને પામી શકે, સમન્વયના દ્વાર ખુલી શકે, સર્વોદયની કેડી સાફ થઈ શકે, સર્વત્ર શાંતિપૂર્ણ સહઅસ્તિત્વ અને સહજીવનનો પ્રકાશ ફેલાઈ શકે.

૨૩, મહાવીરનગર, એલ. જે. કૉમર્સ કૉલેજ પાસે, વસ્ત્રાપુર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. (મો. ૯૮૨૫૩૮૪૬૨૩).

સંદર્ભ ગ્રંથો

- નગીનદાસ પારેખ : સંપૂર્ણ બાઈબલ
ઇસુદાસ કવેલી (અનુ.)
- દેવેન્દ્ર મુનિજી (સંપા.) : ધર્મ અને સંસ્કૃતિ
- આચાર્ય નવીનચંદ્ર : ભારતીય ધર્મો
- નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ (અનુ.) : ઈસુને પગલે

પ્રબુદ્ધ જીવન

(ફોર્મ નં. ૪, રૂલ નં. ૮)

રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યૂઝપેપર રૂલ્સ ૧૯૫૬ અન્વયે ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ની માલિકી અને તે અંગેની માહિતી.

૧. પ્રકાશન સ્થાન : રસધારા કો. ઓ. હા. સોસાયટી,
૩૮૫, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.
કામચલાઉ સરનામું : ૩૩, મહમ્મદી મીનાર,
૧૪મી ખેતવાડી, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.
૨. પ્રસિદ્ધિનો ક્રમ : માસિક. દર મહિનાની ૧૬મી તારીખે
૩. મુદ્રકનું નામ : શ્રીમતી પુષ્પાબેન ચંદ્રકાંત પરીખ
૪. પ્રકાશકનું નામ : શ્રીમતી પુષ્પાબેન ચંદ્રકાંત પરીખ
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : રસધારા કો. ઓ. હા. સોસાયટી,
૩૮૫, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.
૫. તંત્રી : શ્રી ધનવંત તિલકરાય શાહ
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : રસધારા કો. ઓ. હા. સોસાયટી,
૩૮૫, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.
૬. માલિકનું નામ : શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ
અને સરનામું : ૩૮૫, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.
- હું ધનવંત તિલકરાય શાહ આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર જણાવેલ
વિગતો મારી વધુમાં વધુ જણા અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.
- તા. ૧૬-૩-૨૦૧૫
- ધનવંત તિલકરાય શાહ, તંત્રી

હવે દાર્શનિક દૃષ્ટિએ નિત્યવ અને અનિત્યત્વ જોઈએ તો માટીનો એક ઘડો લઈએ તો આકારની દૃષ્ટિએ તે નાશવંત છે, માટીના મૂળ

‘ઉષા જાગૃતિ’, ૧, ભક્તિનગર સોસાયટી, જૈન ઉપાશ્રયની બાજુમાં,
રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૨. ફોન : ૦૨૮૧-૨૨૨૨૭૯૫
મો. : ૯૭૨૫૬ ૮૦૮૮૫ / ૯૮૨૪૪ ૮૫૪૧૦
E-mail : bharatgandhi19@gmail.com.

Why cannot the father come and protect his wife and make the jewellery for all?

Why can't the sons who are doing so well for themselves not buy for their wives and protect their mom?

Why cannot the two wives see how the mother in law's life has panned and ease out on judging her?

Why cannot the third son be the hero and say 'Ma, I don't want anything, since anyway I am single, just give away all.'

So what is my point?

In this above glimpse of 'Ghar Ghar ki Kahani', we can see that all of us live between idealism, pragmaticness and our own desires, sanskars and karmic debts.

We see the world only through our eyes and our expectations and never from anyone else.

Idealistically we would want to give the world to our husbands, sons, parents, friends, loved ones and yet realistically when it comes to it we might be unable to give that one pair of earrings which a sister in law has also been coveting for.

As I experienced life and people, I saw that this concept of Anekantvad was only possible to experience when we were not directly involved, when we were these outsiders of human dramas unfolding, when we were not in the battlefield, but were mere observers.

In the above story I saw myself being judgmental and taking sides as to why was the mother in law being weak, and why the daughters in law so needy and the sons greedy – and all inherently wonderful people. so even though I saw 'all' the points of view, I was still not calm enough to be non judgmental and see the point of views as they existed from each person's perspective. Each of them had their perspective and no one was right or wrong. Each one has their layer of past karma and sanskars blended with the factors of this birth and were seeing and reacting due to it.

So for me **Anekantvad** in its broadest meaning means many things – To begin with – **Acceptance**.

Acceptance of duality. Acceptance of people, events, situations, things, religions, code of conducts, as they are without the layer of good or bad or right or wrong.

Acceptance first of Karmic debts.

Acceptance then that Nothing in this world is absolute and only – there are different perspectives and one has to be able to respect the others perspective; even if you are unable to understand or relate to it at times.

How Liberating would it feel when we in our core belief system really believe that NO ONE or nothing else is to blame that it's just a matter of each one's individual perspective.

How beautiful is this concept. The fundamental core of Jainism is Ahimsa – non violence. When we are able to see the other's perspective for what it is and not what it is in comparison to our perspective. Comparison leads to conflict and acceptance leads to co-existence.

Anekantvad then to me means Forgiveness.

Forgiveness that naturally stems from Acceptance, that is a natural by product of Acceptance.

Forgiveness first of the self because birth itself means that it accumulated the karma in previous lives and still hung on to the illusion that happiness can be from the outside and forgiveness thus then of all others whom you have thought could give you pleasure or pain because they can't.

Anekantvad thus also means Non Judgement.

Non Judgement because there is nothing like 'bad' or 'evil' to judge – within another or self. **Not judging anything as 'bad' implies also not judging anything as 'good'!** also. Because when you judge something as good it instantly also implies existence of a bad. It's just that our negative judgment is only hidden.

How can we sit in the chair of a judge? Our knowledge and perspective is so limited that we are unable to even sit in the chair of another person – to slip in his shoes and see his point.

Non-judgment propels us into that state called bliss – which is not that state which is 'good and joyous' but a state that is beyond the opposites of duality... beyond good or bad... beyond painful or pleasurable... into the neutrality of all is as it is.

Anekantvad then to me means **Surrender**.

Surrender not of resignation and giving up but of arms outstretched, head held high to any and all situations

[Continued on Page 121]

Anekantavada requires that all facts and assertions should be studied in relation to the particular point of view involved and with reference to the particular time and place. If these differences are clearly understood, the differences in principles will vanish and with them the bitterness also. Obviously, this is the best means of promoting common understanding and good will amongst the followers of different faiths. One might say that this is mere common sense that the principle is pre-supposed in every system of thought. It must, however, be remembered that the principle if kept in the background is always forgotten when needed most, and that common sense, unfortunately, is a thing which is most uncommon.

The application of this Anekantavada approach (method) or outlook on life or living, is very significant whatever may be the philosophical standpoint, unless it has a relevance to life, it does not get, full significance and value. Because, religion, vision and philosophy are all meant for the prosperity of the mankind. Whenever there is a clash and conflicts amongst different groups, harmonising and order could be established by the doctrine of anekantavada. It is a true real outlook on the life. It is not the monopoly and privilege of any one. It is a balanced, broad, impartial outlook on life. It helps us to decide and resolve conflicts. So it is a model.

Needless to say, then, that this 'Anekantavada' is like an antidote a potent pill spiritually which teaches man to think with balance of reason in the light of such comparisons and relativities and ultimately cures

It applied as a decision model, its application will liberate the mind, develop the mind and liberate from false beliefs, dogmas, superstitions, dogmatic attitudes, mis conceptions and so on. Its main aim is to develop man's taste, reasoning, mind, rational think-

Mobile : 8879591079

Let us all help ourselves and others by simply attempting for five minutes after reading this to simply see, feel all around you as perfect because **Anekantvad** in its ultimate sense is that 'It is all perfect ! All fair and all just as it is meant to be.'

Tel: +91 99209 51074

□ Dr. KOKILA HEMCHAND SHAH

Anekantavada is a theory of Reality. It is a theory of knowledge. A part from its philosophical implecations, Anekantavada has practical applications also. It is useful in all fields of life. It can provide a platform for inter faith dialogue. It examines different opinions in objective ways. The results is creation of harmonious atmosphere. Thus in the social & political context it is useful for resolution of conflicts. It asks us to respects the view-points of others. It may be called intellectional non-violence. It is an art of Synthetis of different standpoints. It also facilitates understanding at personal & inter-personal level. It can help in bringing the different sects together. Mutually contradictory views are compatible. All statements about a thing are relative. This can be illustrated by story of six-blindmen & the elephant described in Jain text. One blind man describes an elephant as a pillar by touching his leg. The other man describes it touching different part of it. Likewise each of them only grasped a partial truth & so each one's conception was not the whole truth. If partial truth is understood as perfect truth, disputes arise. So the implication is that one cannot obtain the whole truth by knowing only aspect of reality. We need to cultivate many-sided outlook. This is the message of Jainism. It is because of this wonderful philosophy that Jainism occupies an important place among different systems of philosophy. In the end 'Let the Jain Religion be victorious.'

Is soul permanent or changing? The answer is it

અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥ અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ॥

ચાતુર્માસની ધર્મારાધનાના અત્યંત વ્યસ્ત કાર્યો અને કાર્યક્રમોની વચ્ચે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના જૈન ધર્મ-દર્શનના અભ્યાસક્રમ માટે ખાસ શ્રોતાઓ સમક્ષ, પૂરી શૈક્ષણિક શિસ્તથી વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરવાનું કાર્ય ઘણું શ્રમશ્રાધ્ધ હતું. લગભગ ચાર દાયકાથી અવિરત સ્વાધ્યાય નિમગ્ન આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપ સૂરીશ્વરજીએ સમગ્ર અભ્યાસક્રમના વ્યાખ્યાનો કરવાનું સ્વીકાર્યું તે ખૂબ આનંદ પમાડે તેવી ઘટના હતી. આચાર્યશ્રીએ ચારકોપ જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘના ટ્રસ્ટીઓ શ્રી પંકજભાઈ બી. જૈન, શ્રેયાંસભાઈ જે. પટ્ટણી, વિપુલભાઈ ગાંધી આદિ સમક્ષ વાત કરી. કાંદિવલી સંઘના હોદ્દેદારોએ અપૂર્વ અવસર સમજી વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાન શ્રેણીનું રેકોર્ડિંગ આયોજનની જવાબદારી સ્વીકારી. કાંદિવલી (વેસ્ટ) ચારકોપ સંઘમાં જ આ વ્યાખ્યાનોનું રેકોર્ડિંગ થયું. શ્રી સંઘે સમગ્ર ઉપક્રમનો ગરિમાપૂર્ણ ઉત્સવની જેમ મહિમા કર્યો. ૨૧મી સપ્ટેમ્બરના રોજ શ્રી દુર્લભ સાગર સૂરીશ્વરજી એવોર્ડના જાહેર વિતરણ સમારંભમાં જૈનધર્મ-દર્શનના વ્યાખ્યાનોની ડી.વી.ડી. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદને અર્પણ કરવાનો કાર્યક્રમ થયો. કાર્યક્રમમાં યુનિવર્સિટી વતી અભ્યાસક્રમ સંયોજક ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના તંત્રી ડૉ. ધનવંત શાહ, શ્રી રશ્મિકુમાર ઝવેરી તથા શ્રીમતી રેણુકાબેન પોરવાલની પ્રેરક ઉપસ્થિતિમાં સંઘપ્રમુખ શ્રી પંકજભાઈ જૈને ડી.વી.ડી. અર્પણ કરી. (આ કાર્યક્રમનો અહેવાલ ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’માં અગાઉ પ્રગટ થયો છે. તેથી અહીં વિસ્તારથી લખ્યું નથી.)

વિદ્યાજગતમાં સાર્વત્રિક અભિવાદનની લાગણી જન્મી છે. જૈનધર્મ-
દર્શનના પ્રસાર માટે મૂલ્યવાન પૂરવાર થનાર પ્રસ્તુત અભ્યાસક્રમ
માટે પોતાના વિદ્યાતપની પ્રભાવના કરવા બદલ આચાર્યશ્રી
વાત્સલ્યદીપ સૂરીશ્વર પ્રત્યે યુનિવર્સિટી વતી ડાયરેક્ટર ડૉ. રવિ
ગોર તથા સંયોજક ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખે આભારની લાગણી વ્યક્ત
કરી હતી.

(३)

અર્હમ્ સ્પિરિચ્યુઅલ સેન્ટર સંચાલિત સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પ્રાણગુરુ
જૈન ફિલોસોફિકલ એન્ડ લિટરરી રિસર્ચ સેન્ટર આયોજિત
અખિલ ભારતીય શ્રેતામ્બર સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ
મુંબઈના સામયિક ‘જૈન પ્રકાશ’ની શતાબ્દી પ્રસંગે શ્રી બૃહદ્
મુંબઈ વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન મહાસંઘ પ્રેરિત જૈન સાહિત્ય
જ્ઞાનસત્ર-૧૨:

ફેબ્રુઆરી ૧૪-૧૫

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પ્રાણગુરુ જૈન ફિલોસોફિકલ એન્ડ લીટરરી રિસર્ચ સેન્ટર આયોજિત, અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ મુંબઈના મુખપત્ર ‘જૈનપ્રકાશ’ની શતાબ્દી પ્રસંગે બૃહદ્ મુંબઈ સ્થા. જૈન મહાસંઘ પ્રેરિત જૈન સાહિત્ય જ્ઞાનસત્ર-૧૨ મુંબઈ-ઘાટકોપર, પારસધામ ખાતે સંપન્ન થયું.

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના પ્રમુખસ્થાને યોજાયેલ આ જ્ઞાનસત્રની શરૂઆત તપસ્વી પૂ. રાજમેતીબાઈ મ.સ. દ્વારા મંગલાચરણ ગાઈ થઈ હતી. મહાસંઘના પ્રમુખ અને કૉન્ફરન્સના ટ્રસ્ટી પ્રાણલાલ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટીએ ખાસ ડેવલપ
પોર્ટલ <http://omkare.in> પર
લોગઈન થવાથી આ
અભ્યાસક્રમનો લાભ ઘરેબેઠાં લઈ
શકાય છે. વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત-
૨૦૧૫માં ગાંધીનગર મુકામે
કુલપતિશ્રી ડૉ. મનોજભાઈ
સોનીએ ઓમકાર-ઈ અંતર્ગત આ
અગિયાર અભ્યાસક્રમો ખુલ્લા
મુકાયા. સ્થળ-સમયના બંધનથી
મુક્ત ઘરેબેઠાં, વિનામૂલ્યે
ઓનલાઈન એજ્યુકેશન સુલભ
કરાવવાનો આ પ્રયોગ સમગ્ર
ભારતમાં પ્રથમ પ્રયોગ છે. BAOU
ની આ નવી પહેલને માટે

અનેક પણ શુદ્ધિવાળા ઓછા દેખાય છે તેનું કારણ લોકો સાધના શુદ્ધિ માટે નહીં પણ સિદ્ધિ માટે કરે છે. જેટલી વિશુદ્ધિ એટલું જ્ઞાન. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહેવાયું છે કે પહેલાં જ્ઞાન પછી દયાની વાત વિચારો. આચાર્યસૂત્ર કહે છે કે અંદરથી જાણો. પછી બહારની વાત. અંદરના સુખમાં સ્થિર થવાનું જાણવું જરૂરી છે. મહાવીરના માર્ગે ચાલીએ છીએ પણ અંદરના સુખમાં સ્થિર થવાનું નહીં જાણીએ તો આપણી ગાડી ગમે ત્યારે પાટા પરથી ઉતરી પડી શકે છે.
(વધુ વ્યાખ્યાનો એપ્રિલ-૨૦૧૫ના અંકમાં))

- ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ (સંઘનું માસિક મુખપત્ર) દર માસની ૧૬ તારીખે પ્રગટ થાય છે. કોઈ પણ પ્રકારની જાખમ પ્રકાશિત નહિ કરતું અને ચિંતનાત્મક વિચારો પ્રગટ કરતું સંસ્થાનું મુખપત્ર.
- શ્રી સેવંતીલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટ આર્થિક સહયોગથી ચાલતી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા
- સ્વ. દીપચંદ ત્રિભોવનદાસ શાહ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ચિંતનાત્મક પ્રકાશનો
- સ્વ. વિદ્યાબેન મહાસુખલાલ ખંભાતવાળા પ્રેરિત ‘પ્રેમજ્યોતિ’ના ઉપક્રમે જરૂરીયાતવાળાને દવાની મદદ કરતો વિભાગ
- શ્રી જમનાદાસ હાથીભાઈ મહેતા અને ભાનુ ચેરિટી ટ્રસ્ટ ઉપક્રમે જરૂરીયાતવાળા પરિવારોને અનાજ આપતો વિભાગ
- સ્વ. સરસ્વતીબેન ડાહ્યાભાઈ જવેરી ચશ્માબૅંક ફંડ ઉપક્રમે જરૂરીયાતવાળા પરિવારને ચશ્મા આપવામાં આવે છે.
- શ્રી કિશોર ટીબડિયા કેળવણી ફંડના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીને સ્કૉલરશીપ આપવામાં આવે છે.
- વિદ્યાબેન મહાસુખલાલ ખંભાતવાળા મહાવીર વંદના ઉપક્રમે દર વર્ષે મહાવીર જયંતી નિમિત્તે ભક્તિ સંગીતનો પ્રોગ્રામ કરવામાં આવે છે.
- પ્રબુદ્ધ જીવન નીધિ ફંડ : ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ માસિક મુખપત્ર માટે આર્થિક સહાય સ્વીકારતો વિભાગ
- મહાવીર જન્મ કલ્યાણક દિવસ નિમિત્તે જૈન તીર્થંકરો અને મુનિ ભગવંતોના જીવન અને ચિંતનની કથાઓની ત્રિદિવસીય પ્રસ્તુતિ-અત્યાર સુધી ગૌતમ કથા, મહાવીર કથા, નેમ-રાજુલ કથા, ઋષભ કથા, પાર્શ્વ-પદ્માવતી કથા અને ૨૦૧૫માં હેમચંદ્રાચાર્ય કથા.
- જૈન ધર્મના મહાન ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયની ત્રિદિવસીય શિબિરો. આ વર્ષે ૨૦૨૫માં ગુરુદેવ રોકેશભાઈ ઝવેરીની અમૃતવાણી દ્વારા તા. ૫, ૬, ૭ મેના ત્રિદિવસીય ‘ઉત્તરાધ્યયન’ સૂત્ર ઉપર સ્વાધ્યાય.

આપ ઉપરની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે આપના દાનનો પ્રવાહ વહાવી શકો છો. લગભગ ૮૭ વર્ષથી સંસ્થાનું વૈચારિક મુખપત્ર ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ પ્રગટ થાય છે. આપ કોઈ પણ એક અંકના રૂ. ૨૦,૦૦૦/-નું દાન આપી એ અંકના દાતા બની શકો છો. વિચાર દાન એ ઉત્તમ દાન છે. આ દાનથી આપ બન્ને દાનના લાભાર્થી બની શકો છો.

શ્રીમતી ઉષાબહેન પ્રવીણભાઈ શાહ	મો. ૯૮૧૯૭૮૨૧૯૭
શ્રીમતી રમાબહેન વિનોદભાઈ મહેતા	મો. ૯૬૧૯૧૯૫૯૩૮
શ્રીમતી પુષ્પાબહેન ચંદ્રકાંત પરીખ	ટે. નં. ૨૩૮૭૩૬૧૧

અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧ અજેહનંતવાદ, રસોદ્ધવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧ અજેહનંતવાદ, રસોદ્ધવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧ અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧ અજેહનંતવાદ, રસોદ્ધવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧ અજેહનંતવાદ, રસોદ્ધવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧ અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧ અજેહનંતવાદ, રસોદ્ધવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧ અજેહનંતવાદ, રસોદ્ધવાદ અને નયવાદ વિશેષાંક ❧

છે. અહિં સવા અગિયાર ફીટ ઊંચી ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠેલા શ્રી મહાવીર ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

● માન સ્તંભ જે ૩૧ ફીટ ઊંચો છે એનું નિર્માણ ૧૯૫૫માં થયેલું.

● સુમેરૂપર્વત જે ૧૦૧ ફીટ ઊંચો મિનારો છે.

● ૮૪ ફીટ ઊંચા જંબુદ્વીપની રચનાની કલ્પના હસ્તિનાપુરની ત્રિલોક શોધ સંસ્થાએ કરી છે. તેમાં મોટા ૭૮ ચૈત્યાલય, ૨૦૧ નાના ચૈતાલય, નદી, ટેકરી અને એની ચારે તરફ પાણીની નહેર જેનું નામ લવણ સમુદ્ર. અનેક વૃક્ષો અને કુવારાઓથી સુશોભિત આ નયનાભિરામ રચના છે.

● ત્રિમૂર્તિ મંદિરમાં લગભગ છ ફીટ ઊંચી પ્રભુ શાંતિનાથની કાયોત્સર્ગની મુદ્રામાં ઊભેલી સ્વેદી રંગની પ્રતિમા છે.

● ધ્યાનમંદિર, પોણો ભાગનો ઘુમ્મટ લીલાછમ ઘાસથી ઢંકાયેલ આ મનોહર સ્થળ છે.

● મુખ્ય દિગંબર જૈન ક્ષેત્ર સ્થાપત્ય કળાનું અનુપમ ઉદાહરણ છે. ચાલીસ ફીટ ઊંચી ટેકરી ઉપર ચાર ફીટના વિશાળ પ્લેટફોર્મ ઉપર બે લેવલમાં આ દિગંબર જૈનાલયનું નિર્માણ થયું છે. તેના આકર્ષક ઘુમ્મટ ઉપર એક ભવન અને તેની ઉપર બીજો ઘુમ્મટ છે. મંદિરમાં દોઢ ફીટ ઊંચી પદ્માસનમાં ધ્યાનસ્થ સફેદ આરસની મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. એની ડાબી બાજુ કુંથુનાથ ભગવાન અને જમણી બાજુ ભગવાન અરનાથની મૂર્તિઓ સ્થાપી છે.

● શ્રી સમવસરણ જિનાલયમાં સુંદર ભીંતચિત્રો છે.

● જલ મંદિર અને પાંડુક શિલા છે.

● શ્વેતામ્બર જિનાલયમાં ભગવાન આદિનાથને એમના પ્રપૌત્ર શ્રેયાંસકુમાર વર્ષાંતપના પારણા રસ પીવડાવી કરાવી રહ્યા છે એની અનુપમ ઊંચી મૂર્તિ છે.

● જલમંદિરની સામે એક મોટા રૂમમાં પાંચ પાંડવોની ઊભી મૂર્તિઓ છે.

● આચાર્ય વિદ્યાનંદ મ્યુઝિયમ અનેક માહિતીથી સભર છે.

● પ્રાકૃત ભાષાનું રિસર્ચ સેંટર અને ૧૫,૦૦૦ જૈન પુસ્તકોનું જ્ઞાનમંદિર જંબુદ્વિપ પુસ્તકાલય છે.

● એ ઉપરાંત બાળકોને આનંદ પમાડનારી ટોય ટ્રેઈન અને હાથી સવારીની ભેટ છે.

● જૈન ગુરુકુલ છાત્રાલય છે.

● જૈનાલયમાં આરતી વખતે ઈલેક્ટ્રીકથી ચાલતા ઘંટારવ કરતાં નગારા વગાડતાં સાધનો છે.

● મોટી ભોજનશાળાનો પ્રબંધ છે.

● હેલિકોપ્ટર માટે હેલીપેડ છે.

● યાત્રિકોની રહેવાની સગવડવાળા ૭૦૦થી અધિક રૂમો છે. રૂમ બુક કરાવવા માટે ટેલિ. નં. : ૦૧૨૩૩-૨૮૦૧૩૩-૨૮૦૧૮૮.

દિલ્હીની નજીક હોવાથી આ આદર્શ તીર્થસ્થાન હસ્તિનાપુરની યાત્રા યાદગાર રહેશે.

□ માણેક એમ. સંગોઈ

૧૮ સાગરપ્રભા, પ્રભાનગર, પ્રભાદેવી બીચ રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૫. Mobile : 09167465242.

(૨)

‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ ઑક્ટો-૧૪, ‘જૈન તીર્થવંદના અને શિલ્પ સ્થાપત્ય’ વિશેષાંક ઉત્તમ, કીમતી ઘરેણાં જેવો લાગ્યો. ઐતિહાસિક વિગેરે માહિતીસભર, કલારસિક અને ભાવવાહી વિશેષાંક વાંચી ઘણાં બધાં તીર્થોની મનભરીને જાત્રા થયાનો અવિસ્મરણીય આનંદ થયો. કેટલાક તીર્થોની જાત્રા વારંવાર કરીને પણ આવો અનહદ આનંદ ક્યારેય નથી થયો. ફરી આ બધા તીર્થોની યાત્રા હવે આ અંક સાથે લઈ જઈને કરવાની ભાવના થાય છે.

આ વિશેષાંક માટે બંને માનદ સંપાદકોનો તેમજ તમામ લેખકોનો જેટલો આભાર માનીએ એટલો ઓછો છે.

એક સૂચન કરવાનું મન થાય છે કે આ બધા તીર્થોની જુદી જુદી પરિચય પુસ્તિકા અથવા પેમ્ફલેટ, ફોલ્ડર્સ બનાવવા અને જે તે તીર્થની જાત્રા દરમ્યાન ઉપયોગમાં આવે તે રીતે યોગ્ય કીમતે મળે તો યાત્રાળુઓ-ખાસ યુવા વર્ગને ખૂબ રસ પડે યાત્રાનો.

આભાર સહ.

□ પી. એસ. શાહ (કપડવંજવાળા) (ઉ.વ.-૭૩)

૫/૫૮, નવનિર્માણ નગર, પ્રગતિ નગર પાસે,
નારણપુરા, અમદાવાદ, -૩૮૦૦૧૩.

Mobile : 09376163296.

(૩)

તા. ૨૩-૦૧-૨૦૧૫

‘મુંબઈ જૈન યુવક સંઘે’ ‘વિશ્વમંગલમ્-અનેરા’ (સાબરકાંઠામાં આવેલી સંસ્થા) જવાનો જે વિચાર કર્યો, તે બહુ જ યોગ્ય અને ગાંધીના વિચાર પ્રમાણે ચાલતી સંસ્થા જોવાનો આનંદ મળે એવો છે. મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની આ પ્રથા ઘણાં વર્ષોથી ચાલી આવે છે કે, જેમાં આપ સૌ દાન આપનાર અને મિત્રો સાથે એવા સ્થાનો જોવા જાવ છો કે, જ્યાં પાયાના કાર્યકર્તાઓએ લોકજાગૃતિ કરીને વિકાસ કર્યો હોય. ‘વિશ્વમંગલમ્-અનેરા’ એક એવું સ્થાન છે એને તે સ્થાનમાં તમને શ્રી ગોવિંદભાઈ રાવલ અને સુમતિબહેન રાવલ એ બંનેએ જે કામ કર્યું છે અને બંનેની જે ભાવનાઓ છે તે તો જોવા મળશે, પરંતુ આસપાસનો જે વિસ્તાર છે તેમાં પણ શ્રી ગોવિંદભાઈએ કેળવણી મારફતે એ સ્થાનનો વિકાસ કરવા માંડ્યો

મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે તમો આ બાબતમાં ઘટતું કરશો જ.

જયભિષ્મુ વિશે અંકોમાં આપેલ વિગતો વાંચવા મળી. હમણાં નવકાર સંવાદયાત્રા શ્રેણી ચાલે છે. નવકારમંત્રનું મહત્ત્વ, લક્ષ્ય, ઉપયોગિતા વિશે પૂ. ભાઈનું ચિંતન અલૌકિક લાગ્યું. ભારતીબેનને વંદન કરું છું. જયભિષ્મુનું લેખન વિસ્તૃત છે. એ પુસ્તકો વાંચવા

શ્રી ગોવિંદભાઈ-અનેરા અમારા પથદર્શક છે. યોગ્ય સ્થળે દાન
આપવાના અભિનંદન.

ઘણાં સમયથી એક પ્રશ્ન થાય છે તે આપને જણાવવા માગું છું.
પ્રશ્ન : જૈન દેરાસરમાં પર્યુષણ સમયે, પ્રભુની પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગે
અથવા અન્ય સારા પ્રસંગે મહારાજ સાહેબને આમંત્રણ આપવામાં
આવે છે. Rather વિનંતી કરવામાં આવે છે.

વિનંતી : પ્રબુદ્ધ જીવનના કોઈ અંકમાં શક્ય હોય તો છાપશો.
(9)

Mobile : 9393002272

પાર્શ્વ-પદ્માવતી કથા
ત્રણ ડી.વી.ડી. સેટ

પાર્શ્વનાથ ભગવાનના
દસ પૂર્વભવોનો મર્મ.
ભગવાનનું જીવન અને
ચલન કલ્યાણક. શંખેશ્વર
તીર્થની સ્થાપના.
પદ્માવતી ઉપાસના.
આત્મ સ્પર્શી કથા

ઉપરની ડી.વી.ડી. સંઘની ઑફિસ શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમ્મદી મિનાર, ૧૪મી પેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪માં મળશે. સંપર્ક : પ્રવીણભાઈ ટેલિકોન : ૨૩૮૨૦૨૮૬. અથવા નીચેના સ્થળેથી પ્રાપ્ત થશે-
ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઑફ જૈનોલોજી, બી-૧૦૧, સમય એપાર્ટમેન્ટ, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. ફોન : (૦૭૯) ૨૬૭૬૨૦૮૨.

पुस्तकनुं नाम : श्री १०८ पार्श्वनाथ तीर्थ
संपूट

સંપાદક : પૂ. મુનિશ્રી પ્રશાંતશેખર વિ.
પ્રકાશક : ઉગામરાજ ભંવરલાલજી શાહજી
૩૧૨, કોમર્સ હાઉસ, ૧૪૦, નગીનદાસ
માસ્તર રોડ, ફોર્ટ-મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૩.
મૂલ્ય-શ્રી પાર્શ્વનાથ આરાધના, પાના-૨૯૮,
પ્રકાશન : ૭-૫-૦૬.

આપણાં ચોવીસે ચોવીસ તીર્થક્રોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અદિય નામ કર્મના પ્રબળ ઉપાર્જક, વચનસિદ્ધ, સ્મરણમાત્રથી દુઃખ અને દર્દ, પીડા શમી જાય, એવા પાર્શ્વનાથ ભગવંતની આ ભારતની ધરતી પર એમના નામના ૧૦૮ તીર્થો પ્રસિદ્ધ છે. ભારતમાં સૌથી વધુ તીર્થો પાર્શ્વનાથ ભગવંતના નામે જ જોવા મળે છે. એની પાછળ કોઈ પણ કામ કરતું હોય તો તો એક જ એમનું આદેય નામ કર્મ કે જે આત્માનો નામ લેવા માત્રથી પરમ સંતોષ અને આધિ-વ્યાધિ, ઉપાધિના બંધનોમાંથી છૂટકારો થઈ જાય તથા પરમ આનંદની અનુભૂતિ થવા લાગે છે. આવા પાર્શ્વનાથ ભગવાનના ૧૦૮ (એકસો આઠ) તીર્થોની આરાધના દરેક જીવો સાથે કરી શકે તે માટે ગુરુદેવે પ. પૂ. આ. રત્નશેખર સૂરીશ્વરજી મ.સા. શંખેશ્વરજી તીર્થમાં એકસો આઠ તીર્થ સ્વરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરી અને તીર્થની પ્રતિષ્ઠા વધે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખી ગુરુના નામે ભક્તિવિહાર (ભક્તિનગર) એવું નામ આપ્યું. અને મૂળનાયક પણ ભક્તિ પાર્શ્વનાથ ભગવાન રાખ્યા.

એકસો આઠ પાર્શ્વનાથ તીર્થ સંપુટ વાંચી વાચકો આત્મકલ્યાણ સાધે એ જ અભ્યર્થના. ભારતભરમાં શંભેશ્વર તીર્થનો મહિમા દિન-પ્રતિદિન વધતો જાય છે. શંભેશ્વર તીર્થ અતિ પ્રાચીન છે. અને આજે એ તીર્થ જાગૃત તીર્થસ્થાન છે. પ્રાચીન તીર્થના દર્શનનો અનેરો મહિમા છે.

X X X

પુસ્તકાનું નામ : જૈનતત્ત્વનાં અજવાળાં
લેખક : પ્રફુલ્લા વોરા ભાવનગર
પ્રકાશક : શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા
પ્રાપ્તિ સ્થાન : અમદાવાદ-૧૪.
૧. શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા, જિતેન્દ્ર કાપડિયા,
૩, તુલસી પૂજા ફ્લેટ, વસંત કુંજ સોસાયટી,
નવા શારદા મંદિર રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-
૩૮૦ ૦૦૭. મો. : ૯૮૨૪૦૮૦૩૦૮.
દત્તાણી નગર, બોરીવલી (વે.), મુંબઈ. મો. :

સર્જન - સ્વાગત

□ સૈ. કલ શાહ

८३२०४७५२२२.

मूल्य : रु. ६०, पाना : १०२, आवृत्ति-१, २०१४.

આ નાનકડા પુસ્તકમાં ડૉ. પ્રફુલ્લા બહેન વોરાએ જુદા જુદા સમયે જે લેખો તૈયાર કર્યા તેનો સંગ્રહ છે. જેમાં મહાન સાધકોની ગુણગરિમા, જૈન દર્શનના પાયાના સિદ્ધાંતો, તેની તાત્વિક બાબતો, ઉત્તમ અને પ્રેરિત સ્થાનકો, ચતુર્વિધ સંઘની પ્રસાદી રૂપ ઉત્તમ સાહિત્યના અંશો જેવી કૃતિઓનો અહીં સમાવેશ થયો છે, જેમાં લેખિકાની અથાગ મહેનતની પ્રતીતિ થાય છે.

આ લેખમાં જિનશાસનના મહાન ચરિત્રોના તથા સાહિત્યના ઇતિહાસને અને જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતોને સારું એવું સ્થાન મળ્યું છે. નિરૂપણની પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે. સાથે સાથે કેટલાક લેખોમાં કથા સાહિત્યની સુંદર છણાવટ નજરે પડે છે. ‘શ્રીપાલરાસ’ના વિશાળકાય પાંચ ભાગોને બારીકાઈથી તપાસીને તેઓએ ઉદાહરણો સાથે શ્રી પ્રેમભાઈ કાપડિયાના સંપાદન-પ્રકાશનને વધાવ્યું છે.

માલતીબહેન શાહ કહે છે-‘રસાળ શૈલી અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે લખાયેલા આ લેખો એક આગવી ભાત પાડે છે.’

પ્રફુલ્લાબહેને આ પુસ્તક દ્વારા પ્રગટાવેલો જ્ઞાનરૂપી દીપક જ્વલંત રહે એજ અભ્યર્થના.

X X X

પુસ્તકનું નામ :

શ્રી સિદ્ધયક આરાધના અને તેના રહસ્યો

સંકલન : ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પ્રકાશક : કિશોર શાહ-નિમિતા શાહ

મૂલ્ય-અમૂલ્ય, પાના-૧૨૦, આવૃત્તિ-પ્રથમ-
ઈ.સ. ૨૦૧૨.

શ્રી સિદ્ધચક્ર યંત્ર સર્વ શ્રેષ્ઠ યંત્ર છે. આ યંત્રમાં અદ્ભુત રહસ્યો ભરેલા છે. આ યંત્રમાં જૈન ધર્મના સારભૂત નવપદો રહેલા છે જેનું આલંબન લેતાં અન્ય સિદ્ધિઓ તથા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા મહાપ્રભાવિક શ્રી સિદ્ધચક્ર યંત્રના રહસ્યોને પ્રકટ કરવા-ખોલવા માટે શ્રાવકરત્ન શ્રી ચંદ્રકાન્ત-ભાઈએ આ પુસ્તકમાં પ્રયાસ કર્યો છે. સાથે સાથે સિદ્ધચક્ર પૂજનની સંક્ષિપ્ત વિધિ, નવપદોની સ્તુતિના ભાવાર્થ પણ કર્યા છે.

સિદ્ધચક્રથી મળતી સિદ્ધિઓમાં પ્રથમ ભૂમિકાએ પોતાને વ્યવહારસિદ્ધિ, કાર્યસિદ્ધિ અને

જીવનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી ભૂમિકાએ ગયેલા સાધકને વિદ્યાસિદ્ધિ, યંત્રસિદ્ધિ અને યોગસિદ્ધિ સાંપડે છે અને એનાથી પણ ઊર્ધ્વ ભૂમિકાએ ગયેલા મુમુક્ષુને ત્રીજી સિદ્ધિ એટલે મુક્તિ, મોક્ષ કે નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પુસ્તકમાં શ્રી ચન્દ્રકાન્તભાઈએ સિદ્ધચક્રની પ્રાચીનતા અને તેના મહિમાને દર્શાવ્યો છે અને આરાધનાના પ્રત્યેક શ્લોકનો શબ્દાર્થ આપ્યો છે અને સમજૂતી પણ આપી છે. તેથી આરાધના કરનારને માર્ગદર્શન મળી રહે છે. આ ગ્રંથની રચનાના પ્રત્યેક અક્ષર એમના ભાવનાશાળી આરાધનામય અંતરમાંથી પ્રગટેલા છે જે આરાધકોને માટે અત્યંત મૂલ્યવાન છે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુ
મહિમા

સંપાદક : ગુણવંત બરવાળિયા

પ્રકાશક : અર્હમ્ સ્પિરિચ્યુઅલ સેન્ટર સંચાલિત
સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પ્રાણગુરુ જૈન ફિલોસોફિકલ
એન્ડ લીટરરી સેન્ટર, ઘાટકોપર-મુંબઈ.

મૂલ્ય-રૂ. ૨૫૦/-, પાના-૨૪૦, આવૃત્તિ-
ઈ.સ. ૨૦૧૦.

માનનીય ગુણવંતભાઈ બરવાળિયા
સંપાદિત ‘ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુ મહિમા’
પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુરુના મહિમાની
પ્રતીતિ કરાવે છે. જે વર્તમાન સમયમાં અત્યંત
આવશ્યક છે.

જૈન કવિઓમાં આનંદધનજી, સમયસુંદર,
ચિદાનંદ, બુદ્ધિસાગર, જ્ઞાનવિમલ,
પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ, ઉત્તમવિજય, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,
યશોવિજયજી અને દિગંબર જૈનાચાર્ય
દેવનંદીની રચનાઓમાં ગુરુભક્તિનો મહિમા
આલેખાયો છે તેની પ્રતીતિ વાચકોને હૃદયસ્પર્શી
બાનીમાં લેખકોએ કરાવ્યો છે.

સાથે સાથે જૈનેત્તર કવિઓમાં સંત કબીર, રવિભાણ, નાનક, દાસીજીવણ અને લક્ષ્મીસાહેબ, ગંગાસતી, નિષ્કુળાનંદ, શંકરાચાર્ય, જગજીવનજી કવિ પ્રીતમ, અખો, નરસિંહ, મીરા અને ધરમદાસની કાવ્યરચનાઓમાં ગુરુમહિમાનો રસમય પરિચય આસ્વાદ લેખકોએ કરાવ્યો છે જે વર્તમાન યુગના સાહિત્ય પ્રીતિ ધરાવનાર વાચક વર્ગને પ્રેરણા આપે તેવો આહલાદક છે.

ગુરુતત્ત્વચિંતન (કુમારપાળ દેસાઈ),
સદ્ગુરુ સંસ્કૃતિનો આધાર સ્તંભ અને
વિષમકાળમાં ગુરુ કોણ? વગેરે લેખો

બી-૪૨, દયાનંદ સોસાયટી,
એ-૧૦૪, ગોકુલધામ (ઈસ્ટ), મુંબઈ-૬૩.
મોબાઈલ : ૯૨૨૩૧૯૦૭૫૩.

The fourth and the highest groups of celestial beings inhabit the upper world, which is seven rajjus high. They live in the palaces of paradise. They are called the 'Celestial-Careful ones' (Vaimanika). They

The Middle world is the region from where the soul can attain liberation. Jaina Cosmology pictures the middle world as a flat, elliptical, disk, one Rajju wide and 100,000 yojanas high. It is made up of concentric ring of 'Continents' and 'Oceans', as diagrammatically shown in figure 3.2. In the centre of the middle world is the Jambu Continent with a diameter of a hundred thousand yojanas. A Salty ocean (Lavana-Samudra) of twice the area of a Jambu Continent surrounds it. Lavana Samudra contains four vast receptacles (Pātāla), at the four cardinal points, which function to produce tides along with

The two and a half continents are called the 'Land of Action' (karmabhoomi), where the law of retribution of actions operates. Human beings can attain liberation only there. Jain cosmology describes thirty-five armaboomis, but only from fifteen can one attain liberation. These are: Bharata, Airāvata, and Mahāvīdeha in Jambudvīpa; two Bharats, two Airāvatas and two Mahāvīdehas each in the Puskara continent and Dhātaki continet.

Figure 3.3, Map showing the relative position of Jambu Dwipa and Nandisvara Dwipa. In this latter regions are found the four groups of fifty-two eternal Jain temples.

There are 'lands of pleasure' (Bhogabhumi) whose inhabitants are born as 'Couples' and whose needs and desired are satisfied by 'wish-fulfilling trees' (Kalpavruksas). They are fifty-six in numbers and are known as Anataradvipas. In additions to Karmabhoomis Tirthankaras may be born in these Antaradvipas.

In the 'land of action', people have to learn and earn a living through activities such as government, defense, agriculture, education, business, arts and handicrafts. Living beings in the 'Land of Action' are differentiated from those in the 'Land of Pleasures' by the fact that they are capable of attaining liberation. Hence, birth in the land of action is considered superior. Jaina scriptures mention that human beings living in (Mahā) Videha region is conducive to spiritual advancement.

Twenty Tirthankars live and preach in (Mahā) Videha at any time. Some other continents also have Tirthankaras. Jains venerate the Tirthankaras of the (Mahā) Videha region. Many temples have images of Simandhar Swāmi, the senior Tirthankara of (Mahā) Videha. During the morning Penitential Retreat, eulogies to venerate-Simandhar Swāmi are recited.

The (Maha) Videha region is divided into thirty-two smaller regions or empires (Vijayas) and consists of the same elements as our earth. Jain cosmological texts describe Jambudvīpa in detail. The description given and the artistically presented diagrams are fascinating.

Jaina texts are bound in precise detail about this cosmology and geography. Modern Science is skeptical about it. Whether one accepts or does not accept, the traditional cosmology has no bearing upon the contribution of Jainism to spiritual matters.

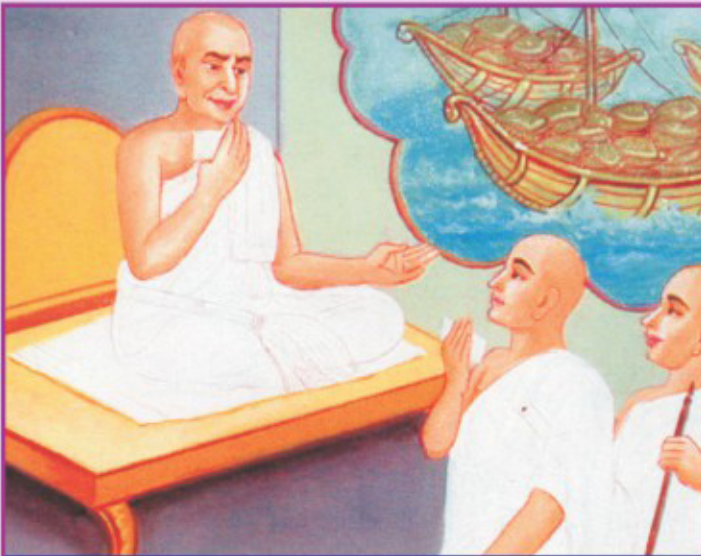
76/C, Mangal, 3/15, R.A.K. Road, Matunga,
Mumbai-400 019. Email : kaminigogri@gmail.com
Mobile: 9819179589 / 9619379589

The Jambu continent is the region we inhabit. In its centre is Mount Meru, 100,000 yojanas high (1000 yojanas below the earth and 99,000 yojanas above the earth). Its base diameter is 100,000 yojanas, which reduces to 1000 yojanas at its peak. The surface is divided into four terraces at different heights, each terrace having a lush and environmentally pleasing forest, parks full of flowers, trees, forests, palaces and temples and are named after the forest of 'Prosperous trees' (Bhadrāsai Vana); 'Pleasing (Nandan Vana); Flowery (Somanas Vana) and 'Pink Flowery (Pādnuka Vana). There is a pinnacle on the fourth terrace with Jina temples at its four corners, and there are four crescent-shaped rocks on which newborn Tirthankaras are bathed.

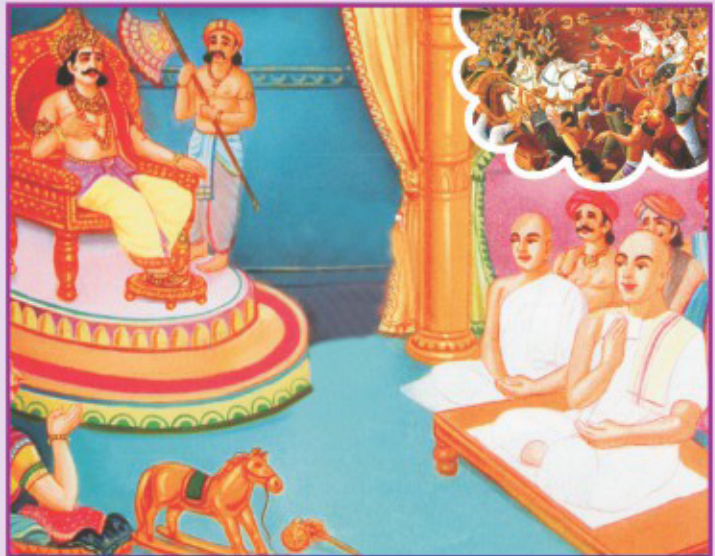
The Jambu Continent has many rivers. It has six mountain ranges of different colours crossing the Jambu Continent from east to west. They divide it into seven regions or countries. The seven regions are: Bharata, Airavata, Hemavat, Hairanyavata, Hari Ramyaka and (Mahā) Videha. Each region is presided over by a deity named after the region itself. Bharat is in south and Airavat is in the north, both of

Siddhasena Divakar - By Dr. Renuka Porwal, Mob.: 098218 77327

Born in Sanatan Hindu family at Ujjain in early 4th century, Siddhsena had very good knowledge of four Vedas and Nyaya. Once he had a debate with Acharya Vriddhavadi in a king's court and defeated him. Later on he became his devotee and studied Jaina scriptures.

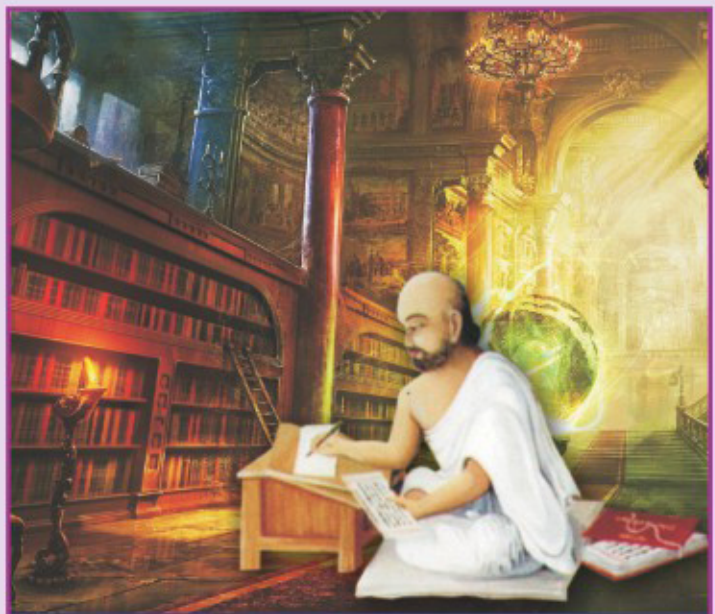
Once Siddhsena used the Sanskrit form of Navakarmantra and also wished to translate many Agamas into Sanskrit. His Guru didn't appreciate this and put him out of the Gaccha for few years.

Later on, Siddhsena arrived at Kumar town. King Devpal of the state became his devotee. Once the king of Assam attacked the country. Siddhsena used his Vidya to produce a huge army and the enemy ran away. King Devpal was happy and conferred on him the title 'Divakar' - sun destroying the darkness.

After this incident, he returned to Ujjain where Vikramaditya-II welcomed him and listened to his sermons daily. Now his Guru Vriddhavadi decided to call him back. He came as a Palkhivala and held the Palakhi from one side. Being an old man he was a little slow in comparison to the other three. Siddhsena asked, "Is your shoulder giving you pain?" Here he used incorrect grammar & guru immediately corrected the sentence. Recognizing his Guru, Siddhsena realized his mistake and apologized to him.

He was a great poet of his time. He wrote 'SanmatiTark' explaining Anekantvad. His other best work is 'Kalyan Mandir' Kavya which is to establish Kalyana or Shubha i.e. abode of auspiciousness.

જે અનંત છે એની પ્રાપ્તિ તરફ.....

‘આ સંસાર કેવળ ભ્રમ નથી, વાસ્તવિક પણ છે. આ જીવન કેવળ ઝંઝટ નથી, મહા આનંદ પણ છે. એ બંનેમાં, એટલે આપણી આસપાસ પથરાયેલા સંસારમાં અને આપણા જીવનમાં વિષ અને અમૃત એ બંને પડેલા છે. વાસ્તવિક આનંદ અને અમૃતના વ્યવસ્થિત આયોજનને લઈને આપણે ચાલીશું, અને જે દિવસે સંસાર એક ભ્રમ છે, એવું નક્કી થશે, ત્યારે એ ભ્રમ આપણાથી લાખો જોજન દૂર ચાલ્યો ગયો હશે; જીવન એક ઝંઝટ છે, એવું જે દિવસે આપણને લાગશે, તે વખતે એ ઝંઝટ તો બિચારી દૂર ઊભી ઊભી આંસુ સારતી હશે, અને વિષ... તે વિષ તો તે દિવસે પોતે જ અમૃત બનીને અમૃતમાં ભળી ગયેલું હશે.’

એક કથા :

બે બહેનપણીઓ સાથે ભણતી હતી. એમની મૈત્રી ઘણી ગાઢ. એકનું નામ ‘ફેની’ અને બીજીનું નામ ‘લ્યુસી’. ફેની, એક અમીરને પરણી ગઈ, લ્યુસીએ એક કામદાર સાથે લગ્ન કર્યા.

ફેની પાસે કિંમતી હીરામાણોકના દાગીનાઓનો મોટો ઢગલો. લ્યુસી, ઈમિટેશન ખોટો અને સસ્તા દાગીના લઈ આવે ને પહેરે.

પેલા ગુણવંતીબહેનની જેમ, આ ફેનીના ઠક્કાનો પણ પાર નહિ. પોતાની અમીરાઈની વાત જ્યાં ત્યાં લલકારતી ફરે. એની બીજી બહેનપણીઓને પોતાનો વૈભવ બતાવીને આંજી નાખવાનો એને ભારે શોખ. એ માટે, અવારનવાર પોતાના આલિશાન મહાલયમાં પાર્ટીઓ ગોઠવે, સાહેલીઓને જમવાનાં આમંત્રણો મોકલે, પોતાને ત્યાં બધાને એકઠાં કરે અને એ બધાની વચ્ચે પોતાની શ્રીમંતાઈનું પ્રદર્શન કર્યે રાખે. એ બધું જોઈને, એની અન્ય બહેનપણીઓ ભોંઠપ અનુભવે અને એની શ્રીમંતાઈના તથા એના વખાણ કરે ત્યારે ફેની ખૂબ કુલાય. ‘ઈડરિયો ગઢ’ જીત્યાનો આનંદ તે અનુભવે.

એક વાર આવી એક પાર્ટી ગોઠવી. આ વખતે બહુ મોટો જલસો અને ઠંઠેરો તેણે કર્યો. એની પેલી ‘મજૂર-પત્ની-બહેનપણી’ લ્યુસીને પણ તેણે બોલાવેલી.

હીરા, માણોક ને નીલમના ઝળક ઝળક થતાં ઘરેણાં પહેરીને, બધાની વચ્ચે ફેની બેઠી, પછી, બધા સાંભળે એ રીતે, લ્યુસીને એણે એક સવાલ પૂછ્યો.

‘માય ડીયર લ્યુસી, આ બધા દાગીના જોયા? આ મારા હીરા જ્યારે ઝાંખા પડે છે, મેલા થાય છે, ત્યારે તેને સાફ કરવા માટે પેરીસથી હું કેમીકલ મંગાવું છું. માણોકને સાફ કરવા માટેનું સ્પેશિયલ સોલ્યુશન વેનીસથી આવે છે. નીલમને સાફ કરવા માટેનું ‘ડી-લક્ષ-લીક્વિડ’, હું છેક ન્યૂયોર્ક-અમેરિકાથી મંગાવું છું.

‘...હું બહેન.....તા.....રા દાગીના ધોવા માટે તું શું કરે છે?’

બધાની વચ્ચે ખોટા દાગીના પહેરીને રૂવાબથી બેઠેલી લ્યુસીને ભોંઠી પાડવા માટે જ આ સવાલ ફેનીએ પૂછ્યો હતો; એ વાત ત્યાં બેઠેલાં બધાં સમજી ગયા. પણ લ્યુસી ઘણી ચબરાક હતી. એના ચહેરા પર ભોંઠાપણાનો જરા પણ ભાવ આવ્યો નહિ. હસતાં હસતાં, આનંદથી એણે એક એવો જવાબ આપ્યો, જે સાંભળીને ફેનીની જીભ જ સિવાઈ ગઈ. આ રહ્યો એ જવાબ:

‘ઓ...માય ડીયર ફેની, એવી ધોવા કરવાની કડાકૂટમાં હું તો પડતી જ નથી; મેલા થાય એટલે હું તો ફેંકી જ દઉં છું! I just throw them out...’

આ એ વિનોદપૂર્વક કટાક્ષ છે. પહેલી નજરે એમાં લ્યુસીની બુદ્ધિમત્તા અને તેનું હાજરજવાબીપણું આપણને દેખાશે. પરંતુ તેમાં એટલું જ નથી. જીવન વિષેની જે ચર્ચા અહીં આપણે કરી રહ્યા છીએ, તેનો એક સુંદર જવાબ પણ તેમાં છે.

ફેની, એક કરોડપતિની

પંથે પંથે પાથેય

અર્ધાંગના છે. એની પાસે ધનદોલતની કશી કમી નથી. એમ છતાં, એટલાથી એને સંતોષ નથી. એ સંતોષને આવી પાર્ટીઓમાં અને બીજાઓને આંજી નાખવામાં તથા ભોંઠાં પાડી દેવામાં તે શોધી રહી છે.

લ્યુસી પાસે ધનદોલત નથી. એનો પતિ એક સામાન્ય કામદાર છે. પરંતુ, એ વાતનું એને દુઃખ નથી. ઈમિટેશન જવેલરી પહેરીને એ આનંદ મેળવી શકે છે. ધનવાન ફેની કરતાં પણ વધારે ઠક્કો અને રુવાબ તે રાખી શકે છે. આ બધાંની પાછળ કયું તત્ત્વ કામ કરે છે?

વિચાર કરતાં જણાશે કે લ્યુસીના આવા મસ્ત વર્તનના મૂળમાં ‘સંતોષ’ છે. એની પાસે જે નથી એનો અફસોસ કે કામના કરી દુઃખી થવાને બદલે, એની પાસે જે છે, તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરીને એ મસ્ત તથા સંતોષી રહી શકે છે. આ સંતોષ, સુખી જીવન જીવવા માટેનું એક મહત્ત્વનું સાધન છે.

સ્થિતિ અને સંયોગો, તો કર્મ વિગેરે દ્વારા માણસને સાંપડે છે. ગમે તેવા સંયોગો હોય, આનંદમાં રહેવું કે ઉદાસ રહેવું, મસ્ત રહેવું કે રોદણાં રડ્યા કરવા, આગસુ થઈને બેસી રહેવું કે ઉત્સાહથી કામ કરવું, એ બધું, પ્રાયઃ માણસના મનની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. મનની સ્થિતિને મસ્ત બનાવવામાં ‘સ્યાદ્વાદ’ની પુરતી સમજણ જેવો ઉપયોગી બીજો કોઈ ઈલાજ નથી.

(વધુ માટે જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૬)

Postal Authority Please Note: If Undelivered Return To Sender At 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi, Mumbai-400004.

Printed & Published by Pushpaben Chandrakant Parikh on behalf of Shri Mumbai Jain Yuvak Sangh and Printed at Fakhri Printing Works, 312/A, Byculla Service Industrial Estate, Dadaji Konddev Cross Rd, Byculla, Mumbai-400 027. And Published at 385, SVP Rd., Mumbai-400004. Temporary Add. : 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi. Mumbai-400004. Tel.: 23820296. Editor: Dhanwant T. Shah.